BIBLIOTHECA
SCRIPTORVM GRAECORVM ET ROMANORVM
TEVBNERIANA

BT 2022

AURELIUS AUGUSTINUS

CONTRA ACADEMICOS

EDIDIT ET APPARATU CRITICO INSTRUXIT
THERESE FUHRER

DE BEATA VITA

EDIDIT ET APPARATU CRITICO INSTRUXIT
SIMONE ADAM

DE ORDINE

EDIDIT ET APPARATU CRITICO INSTRUXIT
THERESE FUHRER

DE GRUYTER

ISBN 978-3-11-044374-5
e-ISBN (PDF) 978-3-11-044524-4
ISSN 1864-399X

Library of Congress Cataloging-in-Publication Data
A CIP catalogue record for this book has been applied for at the Library of Congress.

Bibliographic information published by the Deutsche Nationalbibliothek
The Deutsche Nationalbibliothek lists this publication in the Deutsche Nationalbibliografie; detailed bibliographic data are available on the Internet at http://dnb.dnb.de.

Printing: Hubert & Co. GmbH & Co. KG, Göttingen
♾ Printed on acid-free paper

Printed in Germany

www.degruyter.com

HOC LIBRO CONTINENTUR

PREFACE

I. THE CASSICIACUM DIALOGUES

During Augustine's residence in Milan he wrote a set of three works, *Contra Academicos* (3 books), *De beata vita* (1 book), and *De ordine* (2 books), which together were called the 'Cassiciacum dialogues' due to their place of composition and common setting in a rural villa in Cassiciacum near Milan (cf. *conf.* 9.5 and 9.7). The three texts can be considered an independent trilogy for a number of reasons: they more or less share the same group of interlocutors and bystanders, and each text contains a series of references to the topics discussed in the other two. In these respects, the trilogy contrasts markedly with another work penned by Augustine in Milan, the *Soliloquia*, which as an 'inner dialogue' between the figure 'Augustinus' and his 'ratio', has no explicit setting and in theme rather resembles *De immortalitate animae*, a planned follow-up work which was published as a draft against Augustine's will (*retr.* 1.5.1).

Within the three staged dialogues Augustine the author depicts himself as a teacher debating philosophical matters with his friend Alypius, his students Licentius and Trygetius, and his relatives including – in *De beata vita* and *De ordine* – his mother. Discussions between the students and their teacher (the figure 'Augustinus') and occasionally among all the participants (even his mother) tend to start by raising a particular question. Drawing on the pagan, and particularly the (Neo-)Platonic, philosophical tradition, 'Augustinus' usually provides the foundation for answering the question; in all three dialogues, he concludes by commenting in a longer speech on the results of the conversation and by revealing further perspectives and solutions.[1] Each of the three dialogues points beyond their philosophical foundations to the potential of Christian doctrine for revealing the truth.

1 The structure of the three dialogues is likewise analogous (discussions – *oratio perpetua*); on this see Fuhrer 2007/[2]2014. On *Contra Academicos* see also Fuhrer 1997, 19–27; Schlapbach 2003, 4–7; on *De ordine* see Trelenberg 2009, 13–15; on *De beata vita* see Doignon 1986–1994, 619f.

According to Augustine's testimony in the *Confessiones* and the *Retractationes*, he composed the Cassiciacum dialogues in the period following his conversion and his retreat to Cassiciacum, after the beginning of the autumn holiday (i.e. August 23, 386) and before his baptism on the Easter vigil of 387 (April 24/25; *conf.* 9.7 and *retr.* 1.1.1). Augustine sets the first conversation in the *De beata vita* on his thirty-second birthday, i.e. November 13, 386; it continues for the two following days. According to the cross-references between the dialogues, the discussions in *Contra Academicos* 1–3 and in *De ordine* 1 precede the birthday dinner, and the dialogue from *De ordine* 2 follows it.[2] From statements in the *Retractationes* we learn that Augustine worked on the three dialogues simultaneously (*retr.* 1.1.1).

Contra Academicos is the earliest extant work by Augustine. It takes its subject matter from epistemological debates concerning truth waged between Stoics and Academics, a theme which Cicero expounds upon in his 'Academic books' (*Academici libri*). Augustine describes his three-book work as being 'against' and also 'about' the Academics (*retr.* 1.1.1f.: contra Academicos vel de Academicis; cf. *Acad.* 2.24). The title *Contra Academicos* corresponds to the standpoint which Augustine takes in disputing the sceptical position held by the New Academy; in the alternative title the neutral preposition 'de' satisfies the conclusion of the dialogue, where Augustine acknowledges the Academy as the school of Plato and Plotinus and interprets its sceptical phase as a defense against the materialism of the Stoics and Epicureans. The title selected for the present edition has prevailed in scholarly literature.[3]

De beata vita is the shortest of the three Cassiciacum dialogues. Here, in contrast to the philosophical tradition, Augustine does not grapple with philosophical schools and concrete directives. Rather, he approaches the question of the 'happy life' in abstract terms and attempts to determine the relationship between

2 On this see Fuhrer 1997, 14–19.

3 The *Augustinus-Lexikon* is an exception, offering the justification that Possidius' *Indiculus* lists the work as *De Academicis* (PL 46, p. 6); on this see Voß 1986–1994.

'wisdom' and 'foolishness'. In doing so he presents well-known arguments and axioms while defining relevant terms and concepts. The peculiarity of Augustine's treatment of this conventional theme lies in how he connects the philosophical tradition with Christian topics, a process which culminates in the recognition that the 'beata vita' and 'sapientia' may be achieved by experiencing what Augustine calls 'deum habere', 'deo perfrui', or 'cognitio dei'.

De ordine raises the age-old and much-discussed question about the origin and role of evil in the cosmic order. After the discussion reaches aporia in the middle of Book 2, Augustine lectures his students how an intellectually capable pupil can approach this and other central questions in philosophy and theology if he first completes the cycle of the seven liberal arts, the 'septem artes liberales', and educates himself morally by aligning his individual and societal behaviour with an ethical code.

The three dialogues are often brought into debates about the development of Augustine's personality and of his philosophical, religious, and doctrinal beliefs before his ecclesiastical career. Also much discussed are his verdicts on pagan and in particular (Neo-) Platonic philosophy. Consequently, the autobiographical statements in the Cassiciacum dialogues have even been described as Augustine's 'first confessions'.[4] But the range of themes in these early works does not merely constitute a brief phase in his intellectual development. Whereas already in the Cassiciacum dialogues Augustine clearly admits to accepting Christian doctrine, questions from pagan philosophy, and particularly Neo-Platonism, continue to interest him in his later writings.

II. TRANSMISSION

The three texts are transmitted together in several medieval manuscripts, sometimes with additional works, at other times in composite manuscripts. Each of the three dialogues is also transmitted independently from the other two. Whereas *Contra Academicos*

4 According to Courcelle ²1968, 261: 'les premières confessions'.

and *De ordine* are most commonly copied together, special interest in the *De beata vita* in the monastery of Hippo apparently led this text to have a very different transmission history. In consequence, it has seemed sensible for us to aportion the editorial work for the three dialogues: *Contra Academicos* is edited by Therese Fuhrer, *De beata vita* by Simone Adam, and *De ordine* again by Therese Fuhrer.

The individual circumstances in each dialogue's transmission history necessitate distinct criteria in each case for selecting the manuscripts to form the basis of the edition. The situation for *Contra Academicos* (hereafter: *Acad.*) and *De ordine* (hereafter: *ord.*) is different from that of *De beata vita* (hereafter: *beata v.*),[5] insofar as the larger range of text for *Acad.* and *ord.* makes it easier to assess the manuscripts, to establish genealogical connections, and to sort them into affiliated groups. Furthermore, for *Acad.* and *ord.* a broader foundation of older and high quality witnesses to the text are available. As a result, for the constitution of the text of *Acad.* and *ord.* we can ignore some of the older codices (from the twelfth and even eleventh centuries) whose readings are sufficiently represented in other sources. This is not possible for the comparatively short text of *beata v.* For this reason, a larger number of manuscripts are required to constitute the basis of the edition.

The *recensio codicum* is grounded in an examination of all existing and available manuscripts; for each dialogue this represents approximately one-hundred manuscripts dating from the ninth to the fifteenth centuries. We forgo including a complete list of the known manuscripts here and point instead to the compilations given in the editions of Knöll and Green.[6] The choice of manuscripts as the base for the present edition was reached through the

5 The abbreviations of the titles of Augustine's works follow the *Augustinus-Lexikon.* We also follow its practice of referring to *Acad.* and *ord.* with numbers of book and paragraph, to *beata v.* with the number of the paragraph. Precise references to the text of the present edition are denoted by page numbers and line numbers in parentheses, preceded by p. and separated by a comma.

6 See Knöll 1922/1962, 3–16 (Praefatio); Green 1970, 328–330; 332–334; 336–339. For *beata v.* see also Adam (in press).

selective collation of each individual manuscript; those from the twelfth century were collated in full where possible. With few exceptions, we carried out the collations with the aid of microfilm and/or digital copies. For each manuscript which Knöll and Green used – with the exception of the Andegavensis in *ord.* (here, termed A_1 in order to avoid confusion with the Ambrosianus A in *beata v.*) – we adopt the same Latin-letter siglum as they did, but for groups of manuscripts we do not use the same (Greek-letter) sigla used in Green's edition.[7] Rather than using 'T', the otherwise common notation for the complete edition from Clairvaux, the Trecensis (Bibl. municipale 40), we, like Green, use the siglum S, since Knöll has already assigned the siglum T to the older Trecensis (Bibl. municipale 1085).

s. 9: For *Acad.* and *ord.* four manuscripts are preserved from the ninth century (P, R, M_1, H = Φ), for *beata v.* only Ambrosianus (A). Additionally, for *ord.* we have an excerpt from the ninth century (c).

s. 10/11: Of the manuscripts from the eleventh century, two transmit all three dialogues (M, C). Nevertheless, the nature of transmission in this period is entirely different for each text: two additional manuscripts (M_2, T) offer the text of *Acad.*, four more offer the text of *ord.*: namely two genealogically related manuscripts (P_1, F = α) along with T and A_1, a codex which has previously been incorrectly dated to the ninth century. For the text of *beata v.* three codices from this period are available, one of which possibly goes back to the tenth century (L [10th/11th cent.], N, R_1). Furthermore, for *ord.* we have an excerpt from the tenth century (k).

7 See the three lists of sigla below on pp. 2, 86 and 116. Green uses the siglum α to denote the older manuscripts, including M, in his edition of *Acad.* and *ord.*, and to denote A and S in his edition of the *beata v.*; in the present edition, by contrast, α is used to denote the *consensus codicum* P_1 and F. In *Acad.* and *ord.* Green denotes the common readings of T and S by the siglum β, and in *beata v.* he uses β for the common readings of L and M; in the present edition the siglum β stands for the *consensus codicum* P_2 and D.

s. 11/12: Of the manuscripts which date from the transition from the eleventh to the twelfth century, one supplies the text of *ord.* and *beata v.* (P_4, which is not, however, consulted for constituting the text of *ord.*), and another supplies the text of *beata v.* (B).

s. 12: A series of twelfth-century textual witnesses transmits all three dialogues. Of these, the two manuscripts P_2 and D (= β) and the codex of the complete edition from Clairvaux (S) have been consulted for the present edition. P_2 and D contain traces of the tradition preserved in the Casinensis (P_2, D, C = γ). For constituting the text of *beata v.* there are three important manuscripts (O, V, P_3 = δ) which contain all three dialogues, but are not relevant for *Acad.* and *ord.* Six further manuscripts transmit *beata v.* (G, K, Z = ζ; U, E, H_1). Finally, for *ord.* there is also an excerpt from the twelfth century (v).

A total of five manuscripts have therefore been consulted for the edition of all three works (M, C, P_2, D, S); five further codices are also used as the basis for the text of *Acad.* and *ord.* (P, R, M_1, H, T); in addition to these, we have used one additional manuscript (M_2) for *Acad.*, three further manuscripts (P_1, F, A_1) and three excerpts (c, k, v) for *ord.*, and fifteen more manuscripts (A, L, R_1, N, B, P_4, U, E, H_1, O, V, P_3, G, K, Z) for *beata v.*

For *beata v.* there is also a fragment of a Greek translation from the fourteenth century. It stems from Prochoros Kydones, a monk from Mt. Athos who was convicted of heresy in 1368. It appears in an autograph folio (Vat. gr. 609, f. 173^{rv}). The fragment begins suddenly in *beata v.* 4 (in errorem ducerer …) and ends at *beata v.* 8 (… dictam esse voluerunt). Since the Greek text seems to derive from a Latin source, which can be ascribed to the relatively consistent transmission of the majority of manuscripts,[8] the fragment was not used for this edition.

The presuppositions for constituting the text of the three dialogues may be described as follows:

8 As, for example, the variant θεωρίαις for 'theoriis' (*beata v.* 8) suggests. It has recently been edited for the first time by Adam (in press).

a) Acad., ord.

Φ: For *Acad.* and *ord.* the group Φ of ninth-century manuscripts (**P**, **R**, $\mathbf{M_1}$, **H**) offers a broadly homogenous text, which contains the largest number of good variants, but also common errors,[9] additions (interpolations)[10] and – especially in *Acad.* – lacunae.[11] Some passages that are absent in the Φ-tradition but are transmitted in the other manuscript traditions may not originate with Augustine, but instead are traceable to *marginalia*, revisions or conjectures in the γ/τ/σ-tradition (see below pp. XVI f.).[12] The text of *Acad.* in the Remensis (R) was supplied with corrections from this later textual tradition ($\mathbf{R}^{pc}$), which is attested in group σ and, in part, in group γ.[13] Each of the four Φ-manuscripts transmits its own errors and corrections; considered altogether, their quality

9 Cf. e.g. *Acad.* 1.3: concupisti] concussisti $\Phi_+(R^{ac})$; 1.6: explica tu] explica cur $\Phi_+(R^{ac})\beta$; 1.11: impeditis] impedimentis $\Phi(R^{pc})M_2$; 1.19: perceptum] perfectum $\Phi_+(R^{ac})$; 2.13: nos trudere] nostrum de re $\Phi(R^{ac})M_2$; 2.29: redigam] praedicam $\Phi_+(R^{ac})$; 3.17: ista vilissima] stabilissima $\Phi_+(R^{ac})\gamma$; *ord.* 1.2: concentum] conceptum Φ_x; 1.8: inolita] molita Φ_x; 2.3: expectatis] expectetis Φ_x; 2.23: habuit] aliud $\Phi_x(R^{pc})$; 2.25: a torpore] actor corpore $P^{ac}R$ ac torpore $P^{pc}H$; 2.53: itinera] in aera ΦM. – See also below n. 57 on Knöll's text.

10 Cf. e.g. *Acad.* 1.13: quispiam] quispiam qui Φ_+; 1.18: dubitavit] non dubitavit $\Phi_+(R^{ac})$; 3.27 (p. 69,17): bonum] verum bonum $\Phi_+(R^{ac})$; *ord.* 1.12: postremo] quamvis postremo Φ_x; 1.18: ut deus] ut et deus ΦFS; 1.18: ex contrariis] *codd. secl. Voß*. See also in the critical apparatus to *Acad.* 1.8 (p. 10,1): enim; 2.23 (p. 41,8): modo; 3.22 (p. 65,7): vel mortuum; 3.25 (p. 67,20): superius; *ord.* 1.26 (p. 134,25f.): dimidium … audire; 2.7 (p. 147,3): sed quod; 2.18 (p. 155,13): quomodo; 2.46 (pp. 176,20–177,11): si … ergo.

11 Cf. e.g. *Acad.* 1.3: esse … cessisti] $R^{pc}\gamma\sigma$ *om.* $\Phi_+(R^{ac})$; 1.23: ista stultitiae] $R^{pc}\gamma\sigma$ *om.* $\Phi_+(R^{ac})$; 1.24: furta … Albicerius] $R^{pc}\gamma\sigma$ *om.* $\Phi_+(R^{ac})$; 1.25: prandium … est atque] $R^{pc}\gamma\sigma$ *om.* $\Phi_+(R^{ac})$; 2.10: animum … dentibus] $R^{pc}\gamma\sigma$ *om.* $\Phi_+(R^{ac})$; 3.6: involvis … quia] $R^{pc}\gamma\sigma$ *om.* $\Phi_+(R^{ac})$; 3.6: nam … videtur] $R^{pc}\gamma\sigma$ *om.* $\Phi_+(R^{ac})$.

12 Cf. e.g. *Acad.* 2.9: illi credite] *Fuhrer* mihi credite $\Phi_+(R^{ac}$ mihi *add.* $H^{sl})$ mihi illi credite R^{pc} (credite vel potius *vl*) mihi credite vel potius illi credite γσ; 2.23: acutissimis] ac doctissimis *add.* $R^{pc}\gamma\sigma$ *om.* $\Phi_+(R^{ac})$; *ord.* 2.11: involutum] prolatum *add.* $\gamma\tau_+$ *om.* Φ_x; 2.16: spiritum] docent *add.* τ_+ *om.* ΦMγ. See also below nn. 127, 128 and 129.

13 See below p. XVI with n. 26.

balances out. A collation of all four ninth-century manuscripts does not confirm the special status which Knöll attributed to P. The fact that the Monacensis M_1 contains numerous errors of its own (which need not generally be listed in the critical apparatus), is offset by its role as a representative of the so-called 'mainstream' Φ-tradition, i.e. a text without the (interesting!) deviations and corrections contained in the other manuscripts (P, R, H).[14] We can make no assertions about the manuscripts' relative ages or genetic relationships to one another. The divergences within the Φ-tradition make it clear that the scribes of these manuscripts were copying from exemplars which were themselves composed from a mixture of sources and/or themselves employed copying practices which mixed exemplars to produce stemmatically contaminated texts.[15] The excerpt **k** (s. 10) also contains traces of the Φ-tradition in the text it transmits for *ord.*[16]

Four manuscripts from the eleventh century can be assigned to the group Φ:

Φ_+: For *Acad.*, the text of the Φ-tradition is identifiable in **M** and **M_2**; at the points where both diverge from Φ they mostly contain a readable text, but sometimes also an idiosyncratic one.[17] In the critical apparatus, the variants which Φ transmits for *Acad.* together with M and M_2 are combined under the siglum Φ_+.

$\Phi_{x/y}$: For *ord.*, besides the text of M, another text of the Φ-tradition is identifiable in parts of two manuscripts, **P_1** and **F** (= **α**). P_1 has the text until 2.28, and F has it until 2.49. Both share a lacuna at 2.12–17. This text is very close to that found in the Φ-manuscripts, however in a few places it transmits interesting readings independent from Φ.[18] It also contains unique readings or attempts to

14 Some unique readings in M_1 are listed below in n. 75.
15 This is also noted by Doignon 1997, 43f.; see below p. XLVIII.
16 See below p. XLV with n. 203.
17 See below nn. 112, 113, 117 and 122.
18 Cf. e.g. *ord.* 1.6: agitarem] cogitarem α; 1.6: verterat] venerat α; 1.8: transcendit] transcendisti α; 1.10: faciat] faxit α; 1.19: redduntur] tribuuntur α; 1.24: velim] velint P_1 velimus F; 2.2: valeo] video α; 2.43: volvendo intuebatur] intuendo vovebatur F.

smooth over difficulties.[19] In the critical apparatus the variants which Φ transmits for *ord.* together with M and α are combined under the siglum Φ_x until 2.27. After 2.28, where P_1 breaks off, they are denoted with the siglum Φ_y. In a few places both manuscripts in group α transmit readings which turn up in the τ/σ-tradition and/or the γ-tradition and correct the text from Φ.[20]

τ/σ: The Trecensis **T** from the eleventh century transmits the text of *Acad.* and *ord.*; it exhibits, particularly in *Acad.*, numerous agreements with the more recent Trecensis **S** (T, S = **σ**).[21] Conspicuous is the proximity of T to the Andegavensis $\mathbf{A_1}$ which likewise is datable to the eleventh century and which by contrast contains *ord.* alone (T, A_1 = **τ**); the overlaps between the three manuscripts in the apparatus of *ord.* are marked with the siglum $\boldsymbol{\tau_+}$.[22] The τ/σ-tradition, identifiable in two (*Acad.*) and three (*ord.*) manuscripts respectively, clearly differs in many places from the Φ-tradition. At some places – often alongside the γ-tradition[23] – it transmits a better or entirely correct (or corrected?) text[24] and fills the lacunae

19 Cf. e.g. *ord.* 1.16: tacitus] totus tacitus α; in ordine] inordinata H ordinata α; 1.25: decorum] detortum α; 1.27: quam vos estis intentos] ad quod estis intenti P_1 ad quos estis intenti F; 2.9: ille te auctore] ille auctor α; 2.26: pervenire] perveniunt α.

20 Cf. *ord.* 2.17: distet] $\alpha\gamma\tau_+$ agat ΦM; 2.25: studiis suis] ατ studii sui *cett.*; 2.27: potentias] $\alpha\gamma\tau_+$v sententias PRHM potentiam M_1; 2.52: bonum] $F\gamma\tau_+$ boni ΦM. – Knöll 1922/1962, 13, who demonstrated the proximity of the two manuscripts to the Φ-tradition, did not consider them using the justification that they are incomplete.

21 Of the unique variants of the σ-group, the following are worth mentioning: *Acad.* 1.7: vivere] vincere σ; 1.8: profer] prome σ; 1.27: victoriae] tuae *add.* σ; 3.1: inveniendam] inquirendam σ; 3.23: me scire] nescire σ; 3.34: planus] seductor planus T seductor unus S.

22 Cf. e.g. *ord.* 1.2 (p. 118,9f.): rationis ... est] rationis *om.* τ ... est rationis τ_+; 1.3: geometrae] mathematici τ_+; 1.10: faciat] sic altus Apollo incipias *add.* τ_+; 1.15: submorans] submurmurans τ_+; 2.51: nascituros] alius *add.* τ_+. – The proximity was already demonstrated by Knöll 1922/1962, 12 who however incorrectly dated A_1 to the ninth century (see below p. XXXIV with n. 136).

23 See above nn. 11 and 20 and below n. 30.

24 Cf. e.g. *Acad.* 3.17: ista vilissima] σ stabilissima *cett.*; 3.34: belle] σ velle; 3.26 (p. 68,16): hoc^{1}] vel hoc σ *om. cett.*; *ord.* 1.6: apud sese] τ_+ secum Mβ

in the text for *Acad.*; however, in doing so it also introduces a series of interpolations.[25] For the most part, the τ/σ-tradition yields the often simplified text which turns up in most of the twelfth century manuscripts (P_2 and D = β have a special status, see below). Traces of the σ-tradition appear in the Remensis (9th cent.) in the corrections to the text of *Acad.* (**R**^{pc}).[26] The manuscripts in the τ/σ-tradition, both individually and in groups, commonly overlap with the manuscripts in group γ.[27]

b) Acad., ord., beata v.

γ (β): The Casinensis **C** for the eleventh century and the two manuscripts **D** and **P**$_2$ for the twelfth century represent a textual tradition with readings which are not contained in the Φ-tradition. The texts transmitted by D and P_2 are largely identical (= **β**). The proximity of β to C – even if there is no direct dependence – in the texts of *Acad.* and *ord.* (but not of *beata v.*) can be deduced from a series of common individual variants,[28] lacunae, and insertions[29] (= **γ**). This proximity is possibly the reason why at numerous points the text of β differs from most other manuscripts of the twelfth century, which together transmit a readable

apud *om.* PHM_1αC; 1.25: undeunde] $τ_+$ unde $Φ_x$C inde β; 2.47: in illa summa lege] $τ_+$ in *om. cett.* Cf. also *Acad.* 3.43: vixisset] M^{ac}σ vixissent *cett.*

25 See above nn. 11 and 12 and below nn. 129 and 133.

26 Cf. e.g. in *Acad.* 1.2: mundissimus] ut suesti *add.* R^{pc}σ; 1.13: si enim non fallor] nisi enim non falso R^{pc}σ; 1.10 (p. 11,18): quaerit] perfecte quaerit R^{pc}σ; 1.23 (p. 21,1): et non sola] sed non sola R^{pc}σ; 1.25: accusare] reos citare R^{pc}σ; 2.1: error omnino] error omnium R^{pc}σ. See also above nn. 11 and 12 and below n. 30.

27 Cf. e.g. *Acad.* 1.5: defensionis] defensoris γσ; 1.8 (p. 10,1): enim] γσ inquit *add. cett.* See also above nn. 11 and 12 and below n. 30.

28 Cf. e.g. *Acad.* 1.9: libertate, in quam maxime nos vindicaturam se philosophia pollicetur] libertatem, inquam, maxime nobis indicaturam se philosophia pollicetur γ; 3.38: delectaretur] declararetur γ declaretur T; *ord.* 1.20 (p. 130,21): etiam] quodam etiam γ; 1.25 (p. 133,26): qua] quando γ; 2.35 (p. 169,28): illa] alia γ; 2.10: sanis] sane γ. Cf. *Acad.* 2.5: religionem] regionem Mγ. The many small, individual mistakes and omissions which are also found in γ are not considered here.

29 See below nn. 128, 129, 132 and 133.

text which for *Acad.* and *ord.* is represented in the τ/σ-tradition (see above pp. XV f.). Since in *beata v.* no significant overlaps between C and β can be proven, the siglum γ is not used in the critical apparatus of this text. For establishing the text of *Acad.* and *ord.*, the γ-group functions in a similar manner to the τ/σ-manuscripts, offering a number of interesting readings – sometimes even the 'correct' reading[30] – filling the lacunae contained in the Φ-tradition,[31] and introducing a series of clearly identifiable interpolations.[32] Together with σ and for *ord.* also with τ or τ_+, the γ-group represents a tradition (γ/τ/σ) that is distinct from Φ and possibly independent. Traces of the γ-tradition occasionally appear in the corrections in the Remensis (R^{pc}), but almost always in the places where the variants from σ or at least from T are also transmitted.[33]

For constituting the text of *Acad.* and *ord.* the following assumptions can therefore be made: the manuscripts of the Φ-tradition including M and – for *Acad.* – M_2 (Φ_+) as well as – for *ord.* – α ($\Phi_{x/y}$) share a series of unique readings and lacunae and clearly differ in many places from the manuscripts of the γ- and τ/σ-traditions. For some passages, the γ- and τ/σ-traditions transmit a better and more complete text or a text that is correct (or corrected?). To a significant extent, the γ/τ/σ-tradition provides the in some passages simplified or supplemented (interpolated) text, appearing in manuscripts from the twelfth century onward. Three transmission scenarios for the γ/τ/σ-tradition are equally plausible. The manuscripts might trace back to a hyparchetype (Ψ) that

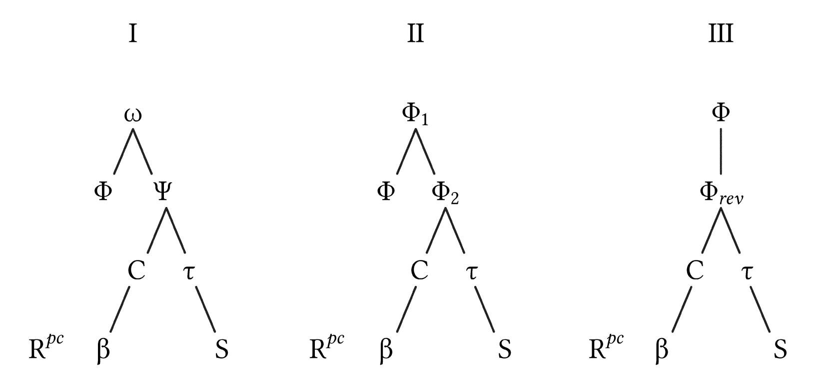
30 Cf. e.g. *Acad.* 2.18: remitti] R^{pc}γσ dimitti Φ_+(R^{ac}); 2.22: non enim si] R^{pc}γσ si enim Φ_+(R^{ac}); 2.26 (p. 43,6): nos id scire] γσ non id scire *cett.*; 2.28 (p. 44,27): quod sibi] γ quod si Φ_+ si quod sibi σ; 3.1: vacavit] $P^{pc}R^{pc}$γσ vacuit Φ_+($P^{ac}R^{ac}$); *ord.* 1.1: cuipiam] γτ_+ cui Φ cuiusquam α cuilibet M; 2.16: eumque tripotentem] γ *alii alia*; 2.22: temperanter] γτ_+ temperasse Φ_x; 2.44: species] γτ_+ exanime Φ_y. See also above n. 20 (together with α).

31 See above n. 11.

32 See above n. 12 and below nn. 127, 128 and 129.

33 See above nn. 11, 12 and 30. An exception is e.g. *Acad.* 1.7 (p. 9,5): per se ipsa] per se ipsam $R^{pc}M_2$γ.

is independent from the Φ or the $\Phi_{+/x/y}$-tradition (stemma I). Alternatively, their source (here, Φ_2) may be a more complete sibling of Φ, both of which would descend from a hypothetical Φ_1 a generation earlier (stemma II). Also feasible is the scenario where the manuscripts stem from a Φ-revision and medieval conjectural criticism (Φ_{rev}, stemma III).[34]

Only five places in *Acad.* where longer lacunae in the text from Φ (or $\Phi_{+/x/y}$) are filled by the γ/σ-tradition[35] suggest the γ/τ/σ-tradition's independent transmission (I) or its transmission from a related source (II). However, the text material used to fill even large omissions in the Φ-tradition could also represent the ingenious conjectures of an adept philologist (III). Therefore, these too would have to be treated as interpolations (glosses, interpretations, rhetoricizations), which are in any case characteristic for the γ/τ/σ-tradition.

Since the four Φ-manuscripts from the ninth century, the two Monacenses of the eleventh century (M, M_2), and the α-group already contain cross-contaminated texts, and since the exact relationships between the manuscripts of the γ/τ/σ-tradition

34 Knöll 1922/1962, 4 is also careful: '(duae familiae) non tantum inter se discrepant, ut non ex eodem codice parente intercedentibus duobus apographis oriri potuerint, quorum alterum lacunis nonnullis et mendis depravatum interpolationibus carebat, quibus illud exemplar, origo alterius familiae, iam infectum erat'.

35 These are the omissions in *Acad.* 1.3; 1.24; 1.25; 2.10; 3.6 listed above in n. 11.

cannot be determined, we have to cope with an altogether open recension. It is, therefore, not possible to create a stemma.

c) beata v.

The manuscript tradition examined for the present edition of *beata v.* is characterized by the text's highly uniform transmission. As a result of this, there is an insufficient number of indicative scribal errors and interesting variants. Therefore, we cannot use the classic 'common error method' to determine specific genealogical relationships between manuscripts. Rather, the manuscripts are sorted into groups based both on errors and on the grammatical and content-related variants exhibited. Extensive cross-contamination in the transmission presents a further obstacle to determining relationships and affiliations. Traces of contamination suggest that the oldest manuscript **A** (9th cent.) may already have been a mixed text.[36] Consequently, no stemma can be created. Horizontal transmission impedes even drawing lines between individual groups, and the boundaries are at times fluid. In light of the lacunae contained in all manuscripts of *beata v.* 22, one can certainly assume that the entire tradition stems from one archetype. Knöll was the first to connect these lacunae with Augustine's hint in *retr.* 1.2 that he no longer had a complete text of *beata v.* in his possession.[37] Doignon recognizes a series of three lacunae within *beata v.* 22.[38] However, we cannot establish conclusively whether the lacunae in the codices correspond to those which Augustine noted in his *retr.*

The relevant manuscripts for *beata v.*, the greatest number by far (**L**, **C**, $\mathbf{R_1}$, **E**, $\mathbf{H_1}$, $\mathbf{P_2}$, **D**, **O**, **V**, $\mathbf{P_3}$, **G**, **K**, **Z**), offer a predominantly consistent text; however, they cannot be considered a group on the basis of their common readings; rather they are characterized by the absence of readings from Γ and Λ (see below). Together they supply an overwhelmingly good text, which forms the basis of the present edition of *beata v.* From the listed manu-

36 On this see below p. XXVI.
37 Knöll 1922/1962, 14.
38 Doignon 1986, 29 and 1977, 74–76. For a content-based reconstruction of the lost text section cf. Harwardt 1999, 163f.

scripts only three groupings emerge with any clarity, namely β (treated above pp. XVI f.), δ, and ζ.

δ: Similarities such as omissions, grammatical mistakes, and plausible variants in language or content[39] identify the three manuscripts **O**, **V**, **P_3** as a group. V and P_3 exhibit a significant number of unique readings, which O does not transmit.[40] O can, therefore, be considered their source. However, several interesting readings in P_3 and V show the influence of other sources which cannot be more closely identified. Thus, for constituting the text, all three manuscripts in the group are examined.

ζ: Beyond containing clear indicative errors,[41] the manuscripts **G**, **K**, **Z** share less distinctive omissions, additions, and mistakes, as well as plausible readings.[42] Together these attest to the genealogical affinity of the three manuscripts as well as the shared context of their emergence.[43]

Γ: The manuscripts **N**, **M** and **B** represent a group,[44] not only constituted through common errors, but also through a series of variants which initially appear inoffensive in terms of language and content.[45] The geographical background of the manuscripts further confirms the affiliation, insofar as a local clustering can be

39 Of these, the following should be mentioned as indicative errors: *beata v.* 2 (p. 88,9): vel[1]] *om.* δ; 10: epuleris] mecum *add.* δ; 21: deum quoquo modo] quomodo deum δ; 26: voluntatemque] voluptatemque δ; 26 (p. 106,19): enim] vir *add.* δ.

40 For the respective unique readings, see below on V and P_3 (pp. XLI f.).

41 Cf. e.g. *beata v.* 1: cursus] *om.* ζ; 6: passi sint] *om.* ζ; 19: intorte dixeram] in parte intuli ζ; 20: dulcia] verba *add.* ζ; 28: est ergo … quam stultitia] *om.* ζ; 35: sanis] suavis ζ.

42 Cf. e.g. *beata v.* 5: cognoscas] agnoscas ζ; 17 (p. 100,12): quod] quia ζ; 18: inquinata] implicari ζ; 35 (p. 112,20): eum[1]] deum ζ.

43 On this context see Classen 1959, 270f.; Rössl 1975, 95 and 103; Ziegler 2000, 158.

44 This comprises barely a fifth of all the manuscripts examined through selective collation.

45 Cf. e.g. *beata v.* 3: succrepante] suo repente Γ (N^{ac}) sua repente N^{pc}; 4: in has terras] in exteras terras Γ(B^{ac}) in extera sidera B^{pc}; 7 (p. 92,25): macescere … decrescere] *om.* NM; 10: commonitionis] petitionis MB; 32 (p. 111,8): sapientia igitur plenitudo] *om.* Γ.

discerned both in the modern-day regions of Southern Germany and Austria and of modern-day France. However, their pronounced contamination prevents us from neatly separating the manuscripts of group Γ from the other manuscripts in the transmission of *beata v.*[46] Γ shows none of the readings relevant to constituting the text; its variants may easily be explained as interventions (interpolations) made by a scribe to smooth over the text.[47]

Λ: The manuscripts **P_4**, **S** and **U** represent a group,[48] which in essence is determined by the reading of 'curis' in the place of 'theoriis' (*beata v.* 8) and of 'divitem' in the place of 'infidum' (*beata v.* 26). Furthermore, the group shares a few minor errors and additional variants, which – like 'curis' and 'divitem' – indeed yield a sensible text in terms of language and content.[49] This group's text, too, seems to have been smoothed over with conjectural interventions.

The readings of groups Γ and Λ have not been considered for constituting the text of *beata v.*,[50] but have been included in the critical apparatus in cases where for some reason they are interesting and worthy of discussion.

* * *

46 Doignon 1986, 34 describes his group μ (= Γ) as clearly separated from the rest of the tradition.

47 Cf. e.g. *beata v.* 6: amore] animo AMBEH$_1$; 10: commonitionis] petitionis MB; for a more extensive justification of these individual text-critical decisions see Adam (in print).

48 This comprises about a tenth of all manuscripts examined through selective collation for this edition.

49 Cf. e.g. *beata v.* 3: delectatos] delectando S delectandos U; 11: homo] bono P_4^{ac}U boni S; 13: ac sincerissime] *om.* Λ; 28: nutantibusque] nuptibusque P_4U^{ac} nutibusque U^{pc} nutibus S.

50 In the case of P_4 this also applies for *ord.*, where however the variants are not recorded in the apparatus since they are represented by the γ/τ/σ-tradition.

In the following pages we describe the manuscripts – in so far as is possible – in order of chronology and appearance in the three lists of sigla (sequentially *Acad., beata v., ord.*).[51]

P: Paris, Bibliothèque nationale, lat. 13369,[52] s. 9, Corbie, later in the possession of the library of the Abbey of Saint-Germain-des-Prés.[53] Parchment, 186 ff., 24.5 × 16.5 cm; Carolingian minuscule. Contents: Aug. *Acad.*; *ord.*; *orig. an.* (*ep.* 166); *c. s. Arrian.*; *an. qu.* The manuscript is written by two distinguishable hands and contains accentuations and initials in red ink. The text of *Acad.* until f. 32^{v} (i.e. the middle of *Acad.* 3.25) was copied by what seems to have been a linguistically and orthographically uncertain and careless scribe, who often omitted words or longer word sequences. The text was revised by a corrector. Beginning on f. 33^{r}, another hand copied the text from *Acad.* 3.25 onward and the whole text of *ord.* more carefully and in a slightly larger script. The red correcting dashes trace back to editing by the Maurists.[54] It is notable that most of the errors and lacunae, which pile up the section of *Acad.* copied by the careless scribe (1.1–3.25), are shared with all the Φ-manuscripts;[55] but P is not the source or at least not the only source for these, since P also exhibits errors and lacunae which are not present in the other Φ-manuscripts.[56] Knöll under-

51 The description of each manuscript relies in part on the information given by the corresponding library in its online catalogue; these are not however cited here specifically.

52 See Bischoff III 2014, 206 (no. 4901); Ganz 1990, 139. A digital copy can be seen at the following link: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b90661539

53 According to the two *ex-libris* respectively on the upper margin of f. 1^{v}: ‘Liber S. Petri Corbeiensis’ and under the table of contents on f. 1: ‘Sti Germani a Pratis’. On the layout and the cover of the codex cf. Vézin 1970, 109f.

54 On this see Knöll 1922/1962, 4f.

55 The passages are listed above in n. 11.

56 Cf. e.g. *Acad.* 1.15 (p. 15,16): sim] sum P Kn^{ac}; 1.15: iure] vere P; 2.8: timeo] eo P^{ac} metuo P^{pc}; 3.26: gustas] gustasse P; *ord.* 1.5: qui … historiam] *om.* P; 2.7 (p. 146,5): inquit] inquam P; 2.7 (p. 146,28): suos] vos P; 2.16: corpus tantus] corporis tantos P; 2.33: color] *om.* P Kn^{ac}; cf. also below n. 57. Some of the lacunae were filled by the corrector: *Acad.* 2.11 (p. 32,24): ut esse … esset] *om.* P^{ac}; 2.14 (p. 35,4): sapienti … audiret] *om.* P^{ac}; 3.8 (p. 53,16–18): et quasi … et alter] *om.* P^{ac}.

stands P as superior to all other manuscripts and takes it as the primary manuscript for his edition, a decision which in a few places leads to clear mistakes.[57]

R: Reims, Bibliothèque municipale, 382.[58] Parchment, 171 ff., 27 × 19.3 cm. The manuscript connects two previously independent codices, which differ in content, age, and origin. Part A stems from the eleventh century and contains works of John Chrysostom. Part B (from f. 79 onward), s. 9, can be described as follows: 93 ff.; Carolingian minuscule. Contents: Aug. *retr.*; *Acad.*; *ord.* It identifies itself as a gift of the archbishop Hincmar of Reims (845–882) to the cathedral library.[59] Accentuations and decorative scripts are written mainly in rustic capitals by multiple distinguishable hands.[60] The text was revised by two correctors; the second of whom introduced variants from the γ/σ-tradition (R^{pc}) into the text of *Acad.*[61] As in P, the red correcting dashes can be traced back to the Maurists, who, at some places in *ord.*, did indeed intervene in the text.[62] Alongside the errors and lacunae of the Φ-tradition, R also exhibits a series of unique readings and additional lacunae.[63] Knöll was only able to collate the Remensis

57 Cf. e.g. *Acad.* 1.11: impeditus] impedimentis $\Phi_{+}(R^{ac})M_2$ *Kn* impedimenti M; 1.23 (p. 21,11): frustra] operam consumere *add.* PR *m Kn*; 2.3 (p. 26,18): nihil] non nihil $\Phi_{+}(R^{ac})$ *Kn*; 2.5: qua lenta] qualem $\Phi_{+}(R^{ac})$ *Kn*; 2.22: non enim si] si enim $\Phi_{+}(R^{ac})$ *Kn*; *ord.* 1.2: concentum] conceptum Φ_x *Kn*; 1.9: coeptam] coepta $PH^{ac}M_1$ *Kn* ('scil. seueriorem uocem'); 1.29: periculis] periculosis P Kn^{ac}; 2.17: distet] agat ΦM *Kn*; 2.22: temperanter] temperasse Φ_x *Kn*; 2.27: potentias] sententias PRHM *Kn* potentiam M_1; 2.44: species] exanime Φ_y *Kn.* – On this, see also Löfstedt 1984, 57.

58 See Bischoff III 2014, 270 (no. 5279). A digital copy in colour may be found at the following link: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84489972

59 On four double-paged spreads (ff. 101^v–102^r; 123^v–124^r; 147^v–148^r; 163^v–164^r) an *ex-dono* appears in rustic capitals: 'Hincmarus, archiepiscopus, dedit Sanctae Mariae Remensi'.

60 Carey 1938, 54 distinguishes eight hands, Knöll 1922/1962, 20f. only two.

61 See above pp. XIII, XVI and XVII with nn. 11, 12, 26 and 30. The passages where the corrector merely underlined a word (in black) without actually correcting it are not listed in the critical apparatus.

62 On this see Knöll 1922/1962, 21.

63 Larger omissions occur in *ord.* 2.10: per hanc se non intellegere] *om.* R; 2.21f.: iste … nondum] *om.* R. Knöll 1922/1962, 21f. lists the unique

when his edited text was ready for print; in his *praefatio* he accords to R the same quality as to his favoured Parisinus (P).[64]

H: London, British Museum, Harley 3039, s. 9;[65] copied in Lorsch, brought from the library of the Premonstratensian Arnstein Abbey (diocese of Trier) into the Harley Collection.[66] Parchment, 110 ff., 21.7 × 17 cm; Carolingian minuscule. Contents: Aug. *Gn. adv. Man.*; *c. ep. Man.*; *Acad.*; *ord.* The text is written by multiple hands, each separate title page containing an *inscriptio* in rustic capitals. It was revised by a corrector and contains *variae lectiones*;[67] it exhibits several unique readings.[68] In a few passages the reading which is most probably correct is supplied by H alone.[69]

M_1: München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 6289,[70] s. 9, Dombibliothek Freising.[71] Parchment, 45 ff., 28 × 22 cm; 2 coll., Carolingian minuscule. Contents: Aug. *Acad.*; *ord.*[72] The manuscript,

readings and smaller lacunae, as well as the errors and gaps common with P and H.

64 See Knöll 1922/1962, 22 with the corrigenda for his edited texts; the places are marked with Kn^{pc} in the critical apparatus of the present edition; see also below, section III on pp. XLVI f.

65 Thus Römer 1972, 177; Bischoff 1974, 39; Bischoff II 2004, 120 (no. 2473). Knöll 1922/1962, 5, in dating the manuscript, wavers between the beginning of the tenth century and the late eleventh century.

66 On the margin of f. 2^r we find the comment: 'liber sanctae Mariae in Arinsteyn'.

67 Cf. e.g. *Acad.* 2.3: ingenio tuo] ingenii tui $H^{pc}MM_2\beta$; 3.21 (p. 63,10): ut illo] aut illo PR^{ac} aut ullo H(aut illo *mg*); 3.21 (p. 63,15): scio[1]] scire $\Phi(R^{ac}$ sciero $H^{vl})$; *ord.* 1.23: iniectus] infectus PRα intectus H^{ac}; 2.13: dictionem] ditionem $\Phi(H^{pc})$.

68 Cf. e.g. *Acad.* 3.30: si assit] sit H; *rd.* 2.51 (p. 180,26): alius] alios H. Knöll 1922/1962, 5f. gives a longer list of errors.

69 *Acad.* 2.30: de Academicis] H ab Academicis *cett.*; 3.38: dedidicisset] H *alii alia*; cf. *Acad.* 3.33: num plorabo] RH ni(si) implorabo *cett.*

70 See Bischoff 1940/[2]1960, 1.122; Glauche 2000, 1.152; Brunhölzl 1961, 312f. A digital copy in colour can be seen at the following link: http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0001/bsb00016141/images/

71 In the upper margin of f. 1^r is appended the comment: 'liber iste est sanctae Mariae et sancti Corbiniani Frisinge'.

72 M_1 is not the only textual witness for both of these works from the German region in the Carolingian period, as Brunhölzl 1961, 312 and Kurz

save for in a few places, is penned entirely by one hand,[73] with titles in uncial and rustic capitals; these as well as the initials are written in red, the interior surfaces are painted green. The script is unsettled, which can be attributed to the strong undulation of the parchment; according to Bischoff, M_1 originates in the scriptorium of Waltheri – whose script he describes as 'klein und lebhaft' – during Bishop Anno of Freising's tenure (854–875).[74] The text contains many errors peculiar to itself, which attest to the poor language skills of the scribe and corrector.[75] M_1 however transmits the text of the Φ-tradition by and large faithfully; in a few cases, it is the only manuscript of the Φ-group which contains the arguably 'correct' reading even before emendation.[76] A certain proximity to the two more recent Monacenses (M and, for *Acad.*, also M_2), particularly with respect to the lacuna shared by all three manuscripts at *Acad.* 2.13,[77] perhaps imply the use of M_1 as a source for M and M_2. The manuscript was first used in Doignon's critical edition of *ord.*[78]

A: Milano, Biblioteca Ambrosiana, M 67 sup., s. 9 (between 887 and 896), Bobbio.[79] Parchment, 191 ff., 23.5 × 20 cm; Carolingian minuscule.[80] Contents: Aug. *ep. Io. tr.* (fragment in the endpapers

1979, 317 n. 56, since the Harleianus H originates in Lorsch. See Glauche 2000, 1.152.

73 The places are listed by Bischoff 1940/²1960, 1.122.

74 Bischoff 1940/²1960, 1.69.

75 As significant examples (not listed in the critical apparatus) the following could be named: *Acad.* 1.19: putatote] puto te M_1; *ord.* 1.6: canalis] carnalis M_1; 2.21 (p. 157,27): aiunt] agiunt M_1.

76 Cf. e.g. *Acad.* 1.3: veternoque] $M_1R^{pc}\gamma\sigma$ veternosoque $PHR^{ac}MM_2$; 2.4: (pudoris) mei vani] $H^{pc}M_1MM_2$ vani mei $R^{pc}C\sigma$ animi mei β *om.* $PR^{ac}H^{ac}$; *ord.* 2.25: a torpore] actor corpore $P^{ac}R$ ac torpore $P^{pc}H$ a corpore C^{ac} ac tepore S; 2.26: docentibus] M_1M_2 nocentibus PRHM discentibus v; cf. 2.27: potentias] sententias PRHM potentiam M_1.

77 See below p. XXXI with n. 114.

78 There marked with the siglum O.

79 The main manuscript originates in the ninth century (date according to Bischoff II 2004, 163, no. 2648).

80 See on this Gavinelli 2007, 74: 'una consapevole e matura carolina'; cf. Collura 1943, 121–126.

in Irish minuscule from the eighth century[81]); *Acta concilii Constantinopolitani* III (in Latin translation); Aug. *beata v.*; *duab. an.*[82] The oldest textual witness of *beata v.* was copied under the aegis of the abbot Agilulf[83] when the Bobbio scriptorium experienced a period of cultural prosperity.[84] It is carefully written; the initial and *inscriptio* are inconspicuously decorated; the scribal hand changes on f. 130^{v}.[85] For *beata v.*, A in fact offers a generally good text. In several passages the text of A shows improvements, stemming at least partially from the scribe himself.[86] Nevertheless the manuscript is not free from errors peculiar to itself.[87] A features readings from the manuscript groups described above and consequently provides us with a contaminated text. A also shows a clear proximity to group Λ.[88] The critical apparatus lists all relevant readings from A due to its age, the prominence of its scriptorium, and its importance in earlier editions. However, due to its text's contamination, the manuscript is afforded no priority in the constitution of the text; Knöll, by contrast, used A as the primary manuscript for his edition.[89] The presence of a mixed text in A, the oldest extant manuscript, corroborates the view that the transmission of *beata v.* is highly contaminated.

L: London, British Museum, Addit. 10940, s. 10/11, St. Maximin, Trier. Parchment, 135 ff., 16.7 × 11.5 cm;[90] 2 coll. Contents: Aug.

81 Lowe 1938, 3.26.
82 See on this Oberleitner 1970, 153f.
83 See on this Bischoff II 2004, 163 (no. 2648) with reference to the dedication on f. 191^{r} (which appears in quotation in Oberleitner 1970, 153).
84 See on this Engelbert 1968, 255f.; Collura 1943, 120–134.
85 See on this Bischoff II 2004, 163 (no. 2648); Pantarotto 2007, 51.
86 See on this Knöll 1922/1962, 14f.; for the identification of the scribe in comparison with the other manuscripts of the Bobbio scriptorium cf. Bischoff II 2004, 163 (no. 2648); Pantarotto 2007, 51–53.
87 Cf. e.g. *beata v.* 4: licuit] licuti A; 8: theoriis] caris A; 15: ratiunculae cederet] ratiuncula aecederet A; 25: posse] possidet A; 26: malo] multo A.
88 Cf. e.g. *beata v.* 4: summa] summe AΛ; 14: eis nimis] animis AΛ; 21: Prorsus inquit … non habet] *om.* $A^{mg}\Lambda H_1^{mg}G^{mg}$; 24: consensisse] concessisse AΛ; 35: verbum] versum AΛβ.
89 See below p. XLVI.
90 Thus Römer 1972, 144; Hoffmann 1986, 477 reports a differing size: 22.5 × 16.5 cm.

mag.; *beata v.*; *lib. arb.*; *vera rel.*; *ep.* 187; fragments of a *computus* on inserted pages.[91] An initial dating in the eleventh century[92] was corrected by Hoffmann who identified five different hands in L.[93] The copy is clean and features enlarged initials before the beginning of columns and unobtrusive corrections by erasure. The few corrections *in margine* come from a second hand. The errors show vague connections with other manuscripts, especially with H_1 (see below p. XL)[94] furthermore, L contains a few unobtrusive errors of its own.[95] Due to erroneous binding, on f. 25 the manuscript contains a section from *De magistro* (8.23–9.26).

R_1: Verdun, Bibliothèque municipale, 48, s. 11,[96] Saint-Vanne, Verdun. Parchment, I+179+I ff., 18.5 × 12 cm; decorative initials. Contents: Ambr. *off.*; *bon. mort.*; Isidor. *sent.* (excerpts); Aug. *beata v.*; Ambr. *fug. saec.* The older of the two parts which comprise the manuscript can be dated to the first thirty years of Richard of Saint-Vanne's tenure as abbot (1004–1046).[97] Turcan-Verkerk ascribes the entire second part of the manuscript to the copyist Rodulfus or his ambit, and observes insular influences in the script.[98] The beginning of *beata v.* is lost, and the text thus starts at 19 (qui postea ceterorum vocibus ...). Ambrose (of Milan) is

91 See on this Knoblich 1996, 158; here, in addition, a longer poem is referenced which the librarian of the twelfth century subsequently inserted on ff. $5^v/6^r$ (Knoblich 1996, 98).

92 Thus Römer 1972, 144, who adopts the dating from the *Catalogue (List) of Additions, Brit. Museum* 1843, 23.

93 See on this Hoffmann 1986, 477f., followed by Knoblich 1996, 98.

94 In reference to H_1 cf. e.g. *beata v.* 14 (p. 97,26): at] aut LH_1; 17: post] *om.* LH_1; 22: ita sit] *om.* LH_1; 25 (p. 105,18): cum] non LH_1; 36: hic] his LH_1.

95 Cf. e.g. *beata v.* 4: persuasi] persuasit L; 10 (p. 94,19): ego] ergo L; 16: invitatorem] invitatorum L.

96 See *Catalogue* (*Dépt., in-4º*) 5, 1879, 456f. A digital copy is found at the following link: http://www1.arkhenum.fr/bm_verdun_ms/_app/

97 See Turcan-Verkerk 1992, 217 who further specifies the dating in *Catalogue* (*Dépt., in-4º*) 5, 1879, 456. The first part of the codex (ff. 1^r–115^v) is dated to the twelfth century, while the second part, which includes *beata v.* (ff. 116^r–179^v), is dated to the eleventh century.

98 On this see Turcan-Verkerk 1992, 215–218 (with fig. 19c); the insular influences may be traced to the impact of Scottish or Irish monks in Saint-Vanne.

named as the author.[99] The text's errors show it to be contaminated.[100] The few errors of its own are not distinctive.[101]

N: Metz, Bibliothèque municipale, 138, s. 11, Saint-Arnould, Metz. Vellum. Contents: Aug. *retr.*; *vera rel.*; *mor.*; *op. mon.*; Anon. *de patientia*; *cena Iohannis*; Ps. Cypr. *cena* (excerpts); Aug. *beata v.*; Cassiod. *anim.*; Ps. Cypr. *abus.*; two longer poems follow which were presumably composed by the scribe.[102] The text of *beata v.* is written meticulously. It displays an artful initial decorated with tendrils and animal heads at the beginning of the work, large initials at the start of each day of the dialogue, and decorative capitals at the beginnings of sentences. The text exhibits many corrections, at least some of which come from the scribe himself, as well as a series of errors, variants, and inversions, which are otherwise contained in none of the collated manuscripts.[103]

P_1: Paris, Bibliothèque nationale, lat. 9546 (suppl. lat. 118), s. 11, Monnikhuisen/Monichusen near Arnhem.[104] Parchment, 103 ff., 29.5 × 22.5 cm; Carolingian minuscule. Contents: Aug. *c. Don.*; *ord.*; *duab. an.*; *bapt.* The text includes corrections (partially in the margins) by multiple hands and elaborately adorned initials at the

99 The title reads: 'Ambrosius, De beata vita, item Ambrosius, De fuga saeculi' (the text of *fug. saec.* follows *beata v.*).

100 A certain proximity to group Γ is evident, cf. e.g.: *beata v.* 20: meam] *om.* $R_1Γ$; 25: si non affuerit] *om.* $R_1Γ$; 32 (p. 111,8): sapientia igitur plenitudo] *om.* $R_1ΓS$; 36: meis] *om.* $R_1Γ$; especially to N: *beata v.* 23: peractus] pertractus R_1N; 23: a matre] amare R_1N; 25 (p. 105,21): id] hic R_1N; 29 (p. 109,6): quod] *iter.* R_1N.

101 Cf. e.g. *beata v.* 20: videbatur] videatur R_1; 29 (p. 108,21): quam] quod R_1; 35 (p. 112,23): omne] omnem R_1.

102 On this see *Catalogue* (*Dépt., in-4º*) 5, 1879, 58f.

103 Cf. e.g. *beata v.* 2 (p. 88,11f.): hominum] virorum N; 5: intellegas] initium *add.* N; 16: vocantur] appellantur N; 28: excubiis] exuviis N; 29: mobilis] a nobis N.

104 After the dissolution of the monastic library in the aftermath of the reformation in 1588, the codex was purchased in Arnhem by the Protestant pastor Johannes a Nijken, then entered into the possession of the Cardinal de Bouillon (Auvergne), and was added to the royal library in Paris in 1748. On this see Avril/Rabel 1995, 1.81; Lescuyer 1999, 140 n. 2.

beginnings of both books.[105] Some of the first letters are written in orange on the left before the beginning of the lines. The occasional glosses in the margins come from a later hand. Two longer sections of the text are missing from *ord.*: (1) There is a lacuna at 2.12–17 (p. 151,12: respondet … 155,2: credulum); this omission is identical with that in manuscript F. (2) At 2.27 the text of *ord.* ends (omitting 2.28–54);[106] the end is marked with an *explicit* and the text of *duab. an.* follows. On the basis of common errors and lacunae, P_1 and F are treated as group (α), which is very close to the Φ-tradition (see above pp. XIV f.). P_1 shares a lacuna with H and F at *ord.* 1.15.[107] A series of common unique variants also suggests the proximity of α to H.[108]

F: Paris, Bibliothèque nationale, nouv. acq. lat. 371, s. 11, Floreffe.[109] Parchment, 183 ff., 22.3 × 16.5 cm; 2 coll., Carolingian minuscule. Contents: Aug. *mag.*; *lib. arb.*; *sol.*; *ord.* The copy of *ord.* 1 is embellished with modestly adorned initials at the beginning; decorative headings are written in rustic capitals; some of the first letters are

105 See on this Avril/Rabel 1995, 1.80f. (no. 65).

106 P_1 and F (= α) share the lacuna at *ord.* 2.12–17 with the Metensis, Metz, Bibliothèque municipale, 125 (s. 11, St. Arnould), which was destroyed in the Second World War (thus, Knöll managed to read the Metensis; see Knöll 1922/1962, 12f. on P_1); as in P_1, the text from *ord.* 2.28 until the end (2.54) is also missing in Metensis 125. The additional lacunae, which Knöll 1922/1962, 13 by way of example listed for Metensis 125, also turn up in P_1 and also partially in F (not recorded in the critical apparatus): *ord.* 1.2 (p. 118,20): cerneret] *om.* P_1 *add.* F^{sl}; 1.2 (p. 118,20): in] *om.* P_1; 1.3 (p. 119,5): ipse] *om.* α.

107 *Ord.* 1.15 (pp. 127,30–128,1): necesse erit … contrarium] *om.* Hα. – Knöll 1922/1962, 13 mentions the lacuna and the similarity to H in his description of the (lost) Metensis 125 (see previous note).

108 *Ord.* 1.2 (p. 118,13): posse] Hα possit $PRM_1M\gamma\tau_+$ *edd.*; 1.16: in ordine] inordinata H ordinata α; 1.26 (p. 134,19): modus] motus Hα; 1.30: purgatiores] probatiores RHα; 1.30: disserta] desiderata Hα.

109 As Fraëys de Veubeke 1973, 97 explains, Norbert of Xanten could have brought the manuscript to Floreffe, to which he traveled in 1121, the year after the founding of the Premonstratensian order, and then founded the monastery; F must consequently have been one of the earliest holdings of the monastery's library. On this see also Hermand 1997, 329 n. 5.

written on the left side before the beginning of the lines. From the middle of *ord.* 2 onward, mistakes become more frequent and hence so do the corrections, which like the variants and comments are added in the form of interlinear glosses;[110] these originated most likely with the scribe himself. Two longer sections of the text are missing from *ord.*: (1) The lacuna at *ord.* 2.12–17 is identical with that in manuscript P_1 (see above on P_1). (2) At *ord.* 2.49 the text breaks off in the middle of the last column of the codex (omitting 2.49 [p. 179,15] to the end). For the proximity of F and P_1 (= α) to Φ see above (on P_1).

M: München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 14330, s. 11, St. Emmeram, Regensburg.[111] Parchment, 179 ff., 28.5 × 22 cm; Carolingian minuscule. Contents: Aug. (the relevant section of *retr.* is placed in front of the individual works) *Acad.*; *ord.*; *mag.*; *beata v.*; *sol.*; *imm. an.*; *an. qu.*; *nat. b.*; *qu. vet. t.*; *retr.* 1.18 (on *s. dom. m.*); Dambertus Pisanus archiepiscopus, *ep. ad papam* (added in the twelfth century). The text is carefully written, with decorative headings in rustic capitals, partially in red ink. In a few places corrections made by a second hand are inserted. For *Acad.* and *ord.*, M transmits a somewhat idiosyncratic,[112] even if altogether linguistically sound text with many single-word omissions, which are marked only to a limited extent in the critical apparatus of the present edition. It often contains the same variants as one or all manuscripts of the Φ-group and, in the text of *Acad.*, also with the

110 Cf. e.g. on f. 116^v in *ord.* 2.39: id est ad phisicam; f. 118^r in *ord.* 2.44: logica, phisica.

111 Helmer 2011, 223f. further narrows the period of origin (1032–1070), since Bischoff 1933, 116/1967, 89f. was able to identify the handwriting of the majority of the contents (not in *beata v.*) as that of Otloh of St. Emmeram, who possibly copied the manuscript during his stay in Fulda (1062–1066).

112 Cf. e.g. *Acad.* 1.2: venatibus] venationibus M; 1.11: facibus] faucibus M; 2.1: casus] cursus M; 2.5: libri … pleni] libri … plinii M; 3.28: securissima] verissima M; *ord.* 1.4 (p. 120,11): ratio] hominibus M; 1.21: accepi ego] accipe ergo M; 1.31: vilitate] humilitate M; 2.11: complexioni] conexioni M; 2.21: oculum] oculorum lumen M; 2.31: (anima) divina non erit] divina non recipit M.

Monacensis Clm 18020 (M_2, Tegernsee).[113] In the critical apparatus to *Acad.*, points of overlap between the two Monacenses and Φ are indicated by the siglum Φ_+. M is related to other manuscripts of Austro-Bavarian origin: conspicuous is the lacuna in *Acad.* 2.13 (p. 34,1–5: ne te pigeat … Academiae) which M and M_2 exhibit along with M_1 (Freising); in addition M shares unique variants with M_1.[114] This does not, however, allow us to infer the direct use of M_1 by the scribe for M (Otloh of St. Emmeram) or to establish any other kind of genealogical relationship.[115] *Beata v.* was not copied by the same scribe as *Acad.* and *ord.*, and therefore was not written by the hand of Otloh;[116] the copy was produced very consistently and accurately and contains a series of unique readings,[117] a few unobtrusive emendations, and three glosses in the margins.

M_2: München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 18020, s. 11, Tegernsee.[118] Parchment, 203 ff., 41 × 30 cm; 2 coll., Carolingian minuscule. Contents: Aug. *civ.*; *Acad.*[119] Appended to the end of the codex (f. 223^r) is a warning to the reader studying Augustinian

113 Cf. *Acad.* 2.29: ornandi] ordinandi MM_2; 2.30: sagacitas] insagacitas MM_2; 3.22: inquiruntur] dicuntur MM_2; 3.45 (p. 84,18): pro] oro $\Phi(R^{ac})$ demoro M de more M_2. See also the following note.

114 *Acad.* 2.22: versavi] servavi M_1M; *ord.* 1.3: conteritur] convertitur M_1M; 2.16: tripotentem] patri potentem M_1M; cf. *Acad.* 2.2: fulmen] flumen M_1MM_2; 2.14: sententiae tuae] *om.* tuae M_1MM_2. Likely in direct relation to M are three manuscripts from the twelfth century which contain both *Acad.* and *ord.*: München, Bayer. Staatsbibl., Clm 22220 (Windberg); Admont, Stiftsbibl., 125; Wien, Österr. Nationalbibl., Cod. Lat. 1009 (St. Georg, Weltenburg).

115 Brunhölzl 1961, 313 is also cautious.

116 Thus Knöll 1922/1962, 6; Bischoff 1933, 116/1967, 89f.

117 Cf. e.g. *beata v.* 7 (p. 92,14): inquit] in quod M; 10: interim] in tantum M; 20 (p. 102,11): propitium deum] deum propitium *trp.* M; 21 (p. 102,22): ille] illo M; 25 (p. 105,25): quia] qui M; 35 (p. 112,28): ut] *om.* M.

118 See on this Ineichen-Eder 1972, 110.

119 Most likely in direct relation to M_2 are two Monacenses from the twelfth century, which likewise only contain *civ.* and *Acad.*: München, Bayer. Staatsbibl., Clm 17051 (Schäftlarn; see Bischoff 1980, 2.225); München, Bayer. Staatsbibl., Clm 4514 (Benediktbeuren; see Glauche 2000, 1.26f.), with the warning to the reader – from Clm 18020 (M_2) – at the end.

works.[120] The text of *Acad.* is very carefully written in small script by multiple hands.[121] It includes red initials and accentuations as well as decorative scripts mainly in rustic capitals. It contains marginal glosses (numerous in some places) and corrections to the text; *variae lectiones* have also been inserted. Like M, M_2 also displays proximity to group Φ; the overlaps of the two Monacenses with Φ are demarcated in the apparatus for *Acad.* with the siglum Φ_+. M_2 transmits a less idiosyncratic text than M but equally offers no independent textual tradition.[122] The manuscript has to date not been consulted for critical editions of *Acad.*[123]

C: Monte Cassino, Biblioteca dell'Abbazia, 171, s. 11, Monte Cassino.[124] Parchment, 124 ff., 26 × 18.5 cm; Beneventan script. Contents: Aug. *Acad.*; *beata v.*; *imm. an.*; *sol.*; *ord.* Appended to the upper margin of f. 1 above the *inscriptio* is a warning to the reader written by a more recent hand.[125] Richly decorated initials, at times adorned with animal figures, mark the beginning of the individual books and for *beata v.* each of the three days of the dialogue. Some of the first letters are written in slightly larger script on the left hand side before the beginnings of the lines; some of the shifts in section and/or of the speaker are marked in the margins. In a few places marginal comments are added.[126] On f. 223 (*ord.* 2.25) C transmits a comment both in the text and as a

120 Reprinted by Ineichen-Eder 1972, 71, who concludes that the codex was intended 'nicht für den allgemeinen Schulunterricht'.
121 Cf. Ineichen-Eder 1972, 71: 'an die zwanzig Hände (von Schülern und Erwachsenen)'; thus also ibid. 110, where the scripts are in part assigned to certain scribes.
122 Cf. e.g. *Acad.* 1.3: cantantem] cantitantem M_2; 1.10: multa variaque] multifaria M_2; 2.4: curarum] causarum M_2; 2.6 (p. 28,18): nitens] libertate nitens M_2; 3.19: homines] omnes M_2; 3.35: putet] arbitretur M_2.
123 Green 1970, 329 includes the Monacensis Clm 18020 in his list. Doignon 1981 collated the manuscript. Knöll 1922/1962, 9 was aware of the two copies of M_2 (see above n. 119).
124 See on this Oberleitner 1970, 47. A mostly identical text is transmitted by the manuscript Monte Cassino, Bibl. Dell' Abbazia, 166, s. 12, which is likewise written in Beneventan script.
125 The quotation is in Oberleitner 1970, 47.
126 Cf. e.g. on *beata v.* 4 (p. 89,23f.): magnificam persuasionem, ut esse potius iudices ratione praeire quam ab auctoritate pendere.

note in the margin.[127] On f. 214 (*ord.* 2.14) a comment appears which the two more recent manuscripts P_2 and D (= β) integrate into the Augustinian text.[128] In five places the text of C contains insertions which most likely originated as marginal notes; in addition to appearing in P_2 and D (= β), two of these insertions also appear in four and three other manuscripts respectively (*ord.* 2.23 and 2.41).[129] The text of *ord.* breaks off on f. 247 in the middle of a word shortly before the end of the work;[130] the rest of the page is filled with writing exercises in different hands. C transmits a text which is at times idiosyncratic or simplified and contains a series of errors peculiar to itself.[131] Nevertheless, for the text of *Acad.* and *ord.* it represents together with P_2 and D (= β), a group, denoted in this edition by the siglum γ (see above pp. XVI f.).[132] The γ-group shares a series of additions (interpolations) with the two Trecenses T and S (σ); for *ord.* it also shares additions with τ.[133] For the group's proximity to the τ/σ-tradition see above p. XVII.

127 *Ord.* 2.25 (p. 161,1): est] de cu [*sic*] … notavimus *add.* C^{ac} *et* De cura … notavimus C^{mg}. See appendix, p. 185.

128 *Ord.* 2.14 (p. 153,9): optet] casuum … dispensari *add.* C^{mg}β. See appendix, p. 185.

129 *Beata v.* 8 (p. 93,19): ipsam] bonam … curavimus *add.* Cβ (*post* nequitiam *add.* β); *ord.* 2.23 (p. 159,13): coepit] semper … vitae *add.* $γτ_+$ Casinensis 166 (see above n. 124); 2.41 (p. 173,17): ratione] quaerendum … musus *vel sim. add.* γτ Casinensis 166; 2.44 (p. 175,1): vivens] nota … praesciat *add.* C^{ac}; 2.48 (p. 178,8): aut] potenter … intende *add.* C^{ac}. See appendix, p. 185.

130 *Ord.* 2.53 (p. 182,4f.): quae iure et ha[bita.

131 Besides the many mistakes and omissions cf. e.g. *Acad.* 2.27: sequeris] quaeris C; 3.2: dilatam] dilatatam C; 3.9: decepero] de cetero C; *beata v.* 3: intellegi] intellegere C; 8: hauserunt] auxerunt C; 16: vescendam] vescentes C; 29: hoc est … enim veste] *om.* C; 35: infundit] infunditus C. Conspicuous is also the frequent miswriting of -v- as -b- (-bit for -vit etc.).

132 Shared larger lacunae appear in *Acad.* 2.16 (p. 36,11): nominari … similis] *om.* γ; *ord.* 2.44 (p. 175,7f.): et numquam … non esse] *om.* γ.

133 Cf. e.g. *Acad.* 1.2 (p. 5,8): expertus sis] ex aliqua parte bene expertus sis γσ; 1.19: coniectoribus] somniorum *add.* R^{sl}γσ; *ord.* 1.10 (p. 124,11): faciat] sic altus Apollo incipias *add. e Verg.* $τ_+$ sic altus Iesus incipias *add.* γ.

A_1: Angers, Bibliothèque municipale, 166 (158), s. 11, Saint-Aubin.[134] Parchment, 41 ff., 22.6 × 14.6 cm; minuscule tending toward slanted oval script. Contents: Aug. *ord.*[135] All editors have incorrectly dated the manuscript to the ninth century.[136] Accentuations are written in rustic capitals, partially in red ink; this is also the case for the decorated initial in *ord.* 1.1. The manuscript is written meticulously in some places and in others in an unsettled script (thus, e.g. on f. 29^{v}). The quality of the text is also unbalanced; it contains many simplified readings, but also at times interesting ones.[137] The 'corrections',[138] very numerous in some passages, are for their part sometimes mistaken, and the *variae lectiones* were written (at least in part) by a later hand;[139] errors are often marked only with dashes. Marginal comments, in part from *retr.*, have been added by different hands.[140] The striking proximity of A_1 to the Trecensis 1085 (T)[141] is recorded in the apparatus of *ord.* with the siglum τ and – when also in overlap with S – with τ_+ (see above p. XV). On the τ/σ-tradition see above pp. XV f.

134 Thus the comment on the lower margin of f. 2^{r}: 'Ex libris Monasterii s. Albini Andegavensis s. Mauri'.

135 The cover on the front interior page contains a martyrological text with a richly adorned initial; the text of a hymn to St. Benedict has been added on ff. 41 and 42. A digital copy in colour may be found at the following link: http://bvmm.irht.cnrs.fr/consult/consult.php?REPRODUCTION_ID=9142

136 Thus Knöll 1922/1962, 12; Green 1956, 8f.; Green 1970, 336. The error traces back to A. Molinier (*Catalogue, Dépt., in-8°*, 31, 1898, 244); cf., however, Vézin 1974, 97f. (and n. 43 on p. 106); Bischoff I 1998, 19 (no. 56).

137 Cf. e.g. *ord.* 1.22: succinentem] cantitantem A_1; 1.25: cautissimas] acutissimas A_1; 1.31: meum librum] A_1 mei libri *cett.*; 2.10: docere] dicere A_1; 2.11: non ordinatum] inordinatum A_1; 2.31: homo est animal] hoc est animal A_1; 2.42: oculorum opes] oculorum opus A_1; 2.42: argumentum] augmentum A_1.

138 False added readings appear in *ord.* 2.12: vilissimum] utilissimum A_1^{pc}S and (not listed in the critical apparatus) 1.14 (p. 127,5): debuerit] dubitaverit A_1^{mg}; 2.1 (p. 141,4): mater nostra] mater mea A_1^{pc}; 2.7 (p. 146,14): impero] imperem A_1^{vl}.

139 Thus also Knöll 1922/1962, 12 ('aetate paulo inferiore'), who nevertheless dates A_1 in the 9th century (see above nn. 22 and 136).

140 Thus for *ord.* 2.47 (f. 37^{v}) and 2.52 (f. 40^{r}).

141 See above n. 22.

T: Troyes, Bibliothèque municipale (Médiathèque du Grand Troyes), 1085, s. 11, Montier-la-Celle.[142] Parchment, 231 ff.;[143] 2 coll. Contents: *Libellus de revelatione s. Corcodemi et de conversione s. Mamertini* (s. 9); Aug. (the corresponding text from *retr.* follows in each case) *Acad.*; *ord.*; *orig. an.*; *duab. an.*; *mor.*; *Gn. adv. Man.*; *c. ep. Man.*; *ench.* The codex contains richly decorated initials. However, at the beginning of each of the three books of *Acad.* as well as for *ord.* 2, these initials were excised leading to lacunae in the text on the other side of the folio.[144] Accentuations are written in uncial script with red ink. Some of the first letters are positioned on the left side of the folio before the beginning of the lines. The text for *Acad.* and *ord.* is copied by one hand and was revised by a corrector. The marginal comments, a large number altogether, are often outlined and decorated with ornaments and occasionally figural drawings.[145] Replete with the smoothings and additions characteristic of more recent manuscripts, T transmits, together with the roughly contemporary codex A_1, a tradition (τ) that is distinct from Φ and may even be independent. The variants and additions shared with S (falling most often in *Acad.*) are indicated by the siglum σ.[146] Common readings from the three codices T, A_1, and S in the text of *ord.* are designated with τ_+ (see above p. XV). On the proximity of this τ/σ-tradition to the γ-tradition see above p. XVII.

142 Knöll 1922/1962, 7 (with misprint ‘Moutier’ instead of Montier) cites a note designating the place of origin as the Abbey of St. Pierre and St. Fro(do)bert of Troyes.

143 On its size, only the specification ‘In-quarto de forme carrée’ appears in *Catalogue* (*Dépt., in-8º*) 2, 1855, 448.

144 A digital copy in colour may be found at: http://bvmm.irht.cnrs.fr/consult/consult.php?REPRODUCTION_ID=6996

145 Thus, on f. 33v the text of *ord.* 1.2 is decorated with a figure including two bird-heads which frame the text ‘vermiculato pavimento tesselle’; on f. 36r the text of *ord.* 1.11 is decorated with a duck as well as a dog (?) standing on its hind legs, on whose stomach the words ‘aggressis’ and ‘odiosus percunctator’ are inscribed; further below this are two human heads drawn and marked with the names ‘Pyramus’ and ‘Thisbe’.

146 See above nn. 21, 24 and 26.

B: Salzburg, Bibliothek der Erzabtei St. Peter, a.V. 47, s. 11/12, Salzburg. Parchment, 63 ff., 18 × 12 cm; Carolingian minuscule. Contents: Aug. *beata v.*; *vera rel.*; *ep.* 147.[147] Initials take the forms of animals.[148] The carefully written text contains many corrections, likely by a different (contemporaneous or somewhat later) hand,[149] a few unique readings, smaller conjectures and omissions, and traces of contamination.[150] A larger section of the text – *beata v.* 25 (terrent quaedam sapientium ...) until 27 (... egebat sapientia. Ergone) – appears directly following *beata v.* 35. The reason for this is most likely that the pages of the source manuscript were out of order.

P_4: Paris, Bibliothèque nationale, lat. 2983, s. 11/12, Saint-Martial, Limoges. Parchment, 147 ff.,[151] 17 × 11 cm. Contents: Aug. *mend.*; *epp.* 18; 20; 19; 1; *ord.*; *beata v.*[152] F. 146^v contains a note from the hand of Bernard Itier.[153] Additionally the text of *beata v.* is affected by the defective binding of the manuscript: *beata v.* 8 (et quasi semper perit ...) until 18 (... eum adiurando expellere) appears on ff. 117–124. The text is adorned with initials in colour and copied in tidy handwriting; the organisation of *beata v.* into a proem and the three discussion days is marked without particular aesthetic pretension by large initials. The text contains many errors.[154] Corrections both within the text and in the margins come at times from the hand of the scribe himself, at times from a later hand.

147 See Weber 1993, 235.
148 See on this Jungwirth 1910, *s.v.* 'a.V.' 47 (no page numbering).
149 See Jungwirth 1910, *ibid.*
150 Cf. e.g. *beata v.* 2.: optatissimam] B instantissimam N stantissimam MEH_1V; 7 (p. 92,24f.): macescere ... non decrescere] B *om.* NM; 16: me] B *om.* CMN; 23: in pratuli propinqua] in prata propinqua BV infra tulli(i) ANM; 32: sapientia contraria] NM esse *add.* Bβ.
151 Due to faulty binding the sequence of pages is incorrect: ff. 125–132, 117–124, 134–146.
152 See *Catalogue (Bibl. nat.)* 3, 1952, 364.
153 On the activities of the well-known librarian of Saint-Martial (1143–1235) see Gaborit-Chopin 1969, 31–34.
154 Cf. e.g. *beata v.* 2: solida] et *add.* P_4; 4: Plotini] Platoni P_4; 5: intellegas] me telligas *corr. ex* in telligas P_4.

P_2: Paris, Bibliothèque nationale, lat. 1907, s. 12, Saint-Amand-en-Pévèle.[155] Parchment, 212 ff., 34 × 24.5 cm; 2 coll., minuscule in slanted oval script, with a noticeable minuscule-r (ʀ) at the word beginning. Contents: Aug. (the text of *retr.* comes first in each case) *Acad.*; *beata v.*; *ord.*; *sol.*; *imm. an.*; *mor. eccl.*; *c. ep. Man.*[156] Artfully adorned with stylized leaves, the initials at the beginnings of the books – with the exception of the 'I' in *ord.* 2.1 – occupy nearly the entire width of a column and the height of multiple lines. Titles are written in decorative rustic capitals. Occasional marginal glosses, emendations, and *variae lectiones* are introduced likely by a second hand. Since P_2 exhibits many clear structural similarities[157] and overlaps with the text of the Duacensis (D),[158] the two manuscripts are together designated here as group β. However, the relationship of the two manuscripts to one another cannot be determined clearly, since they each show traces of at least one different source[159] and contain unique readings,[160] as well as clever interventions.[161] Moreover, in multiple passages in *Acad.* and *ord.* there are similarities with the Casinensis C – i.e. unique variants, lacunae, and interpolations – such that the three

155 Thus the information in the *ex-libris* on f. 1 and the *explicit* on f. 212.

156 See *Catalogue (Bibl. nat.)* 2, 1940, 233.

157 Thus, for example, at *ord.* 2.9 (after p. 149,8: copulata est) both manuscripts leave spaces of 1.5 (D) and 2 (P_2) lines respectively; at *ord.* 2.11 (after p. 150,24: complexioni tuae) each leaves a space of 1.75 lines, at *beata v.* 30 (p. 109,11) 1.5 ll.

158 Shared (unique) variants and errors are e.g. *Acad.* 3.35: cessat] peccat β; *beata v.* 4: fessamque] fissamque β; 9: arbitror] *om.* β; 25: omnem] hominem β; 29 (p. 108,25f.): egestatem ... habere] *om.* β; *ord.* 2.8 (p. 148,13): cum autem fuerit] cum autem sapiens fuerit β; cf. (not listed in the critical apparatus) *Acad.* 3.36 (p. 77,23): sollertissime] solerter β; 3.39 (p. 80,15): infamatum] diffamatum β. See also below n. 167.

159 See also below pp. XXXVIII f.

160 For P_2 the following readings are worth mentioning: *Acad.* 3.22 (p. 64,11): mox; nunc alia pauca] alias $PH^{pc}M_2D$ mox alias, nunc pauca P_2; *ord.* 2.32: solium] oleum MP_2. In *beata v.* hardly any unique readings occur, only 5: contingam] coniungam P_2; 10: quamvis] non *add.* P_2; more frequent are variants, which seem like plausible readings, thus e.g. 4: dispuli] depuli P_2; 13: ac] atque P_2; 19: illud] aliud P_2; 27: dicitis] dicis P_2. The unique readings in D are listed below, n. 166.

161 Thus in *ord.* 2.18 (p. 155,13): quomodo] *om.* P_2 *del.* D.

manuscripts can be considered representatives of a distinct tradition denoted by the group siglum γ (see above p. XXXIII).

D: Douai, Bibliothèque municipale, 261, s. 12, Anchin.[162] Parchment, 137 ff., 35 × 25.9 cm; 2 coll., minuscule in slanted oval script. Contents: Aug. *Acad.*; *beata v.*; *ord.*; *sol.*; *imm. an.*; *mag.*; Claud. Mam. *anim.*; Alcuin. *an. rat.*; *trin.*; *invoc. de trin.*; *conf. fidei*; *ep. ad Fredeg.* Titles and capital letters are written in red uncial script. The initials – with the exception of the 'I' in *ord.* 2.1 – occupy between half and the whole width of a column and the height of multiple lines; they are adorned and colourfully painted with tendrils and the heads of animals and humans.[163] Additionally, the first letters of individual sections of the text[164] as well as the *explicit* are capitalized and decorated. Smaller majuscule letters appear – often without obvious reason – at the beginnings of lines or sentences (in *beata v.* first from f. 29^v). Proper names and thematically important terms are distinguished (in *Acad.* from the end of Book 2, though not consistently) with bolded or majuscule script, or by a line struck through them. The corrections likely come from the same hand. Short marginal comments and decorations are inserted at the edges of pages by a second hand. In numerous cases the spaces between lines are smaller, apparently because the scribe later filled a lacuna that was at first left open.[165] For D's proximity to P_2 and its ascription to group β, as well as of group γ (along with C), see above on P_2. D also contains unique readings.[166] The 'corrections' which impair the text of *Acad.* and

162 See on this *Catalogue* (*Dépt., in-4°*) 6, 1878, 136f. At the end 'S. Salvatoris' can be read, indicating the Benedictine abbey Saint-Sauveur d'Anchin as the repository.

163 The embellishments are a peculiarity of the scriptorium of Anchin in the twelfth century; on this see Gessler 1935, 9–13. Cf. the colourful digitalization of the initials at the following link: http://bvmm.irht.cnrs.fr/consult/consult.php?REPRODUCTION_ID=10947

164 Thus the beginning of *Acad.* 1.5 and 2.10.

165 Thus on ff. 30^r, 31^v, 37^r, 48^r.

166 Cf. e.g. *beata v.* 4: velis] vel his D; 8: sententia] *om.* D; 17: eos] *om.* D; 25: cui] cum D; 31: iudico] video D; *ord.* 1.18 (p. 129,8): qui possunt] quo possunt D; cf. (not recorded in the critical apparatus) *ord.* 1.3 (p. 119,7): sensibus] sensibilibus D; 2.1 (p. 141,2): et quantum] quae tantum D.

ord. imply that P_2 is the model for D.[167] However, in a few passages D does, in contrast to P_2, transmit the 'correct' reading,[168] and, on the other hand, contains a large number of mistakes which likewise appear in other manuscripts, but not in P_2.[169] Moreover, for the text of *beata v.*, D does not obviously offer any visual organization of the dialogues into the different days of the dialogue, in contrast to P_2.

U: Toulouse, Bibliothèque municipale, 165,[170] s. 12, Toulouse. Parchment, 87 ff., 20.7 × 15 cm; multiple hands. Contents: Aug. *an. quant.*; Ps. Aug. *dial. quaest.*; Aug. *mend.*; *epp.* 18; 20; 19; 1; *ord.*; *beata v.* The text of *beata v.* is carefully written, the many corrections coming in part from the copyist himself. The beginning of *beata v.* is outfitted with an initial in red; large initials divide the text into three days of the dialogue. Until *beata v.* 8, some of the first letters are written somewhat larger before the beginnings of lines. The errors show that U is a member of group Λ (see above on p. XXI). It contains no unique readings.

E: Köln, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek, 77,[171] s. 12, Köln. Parchment, 117 ff., 24.5 × 16.5 cm; Carolingian minuscule. Contents: Aug. *beata v.*; *ep.* 147; *f. et op.*; Ps. Aug. *hypomn.* (incomplete); Aug. *ps. c. Don.*; Hier. *epist.* 1; Aug. *Rom. inch. exp.*; *ep.* 37; *quaest. Simpl.*; *quaest. Dulc.*; *ep.* 147. The text of *beata v.* is carefully written; it begins with a large modest initial; further dividing marks are almost entirely absent. There are few emendations, but

167 Cf. e.g. *Acad.* 1.15 (p. 16,2): recensione] recensitione P_2D^{pc} recentione D^{ac}; 1.20 (p. 18,23): audemus] debemus P_2D^{pc} demus D^{ac}; 2.28 (p. 44,15): probabili] probabilia P_2D^{pc}; 3.34 (p. 75,9): gratis] gratus P_2D^{pc}; 3.35 (p. 77,1): putet] se *add.* P_2D^{pc}; *ord.* 2.5 (p. 144,21): ut si illud est cum] ut sit illud cum P_2D^{pc}; 2.20 (p. 156,31): praesentia] praesenti P_2D^{pc}.

168 Cf. e.g. *Acad.* 3.34 (p. 75,13): erravit] *codd.* erraverat P_2; *ord.* 2.14 (p. 153,5): ultra quod] *codd.* ultra quem $C^{ac}P_2$ quod *add.* D^{sl}.

169 Cf. e.g. *beata v.* 17: cruditate] crudelitate $LMP_4U^{ac}EH_1DOP_3\zeta(K^{ac})$; 18: sereniore] seniore $C\Gamma P_4D$; 35: modo] bono $D\delta^{vl}$.

170 See *Catalogue* (*Dépt., in-4º*) 7, 1885, 97f.; a digital copy may be found at the following link: http://bvmm.irht.cnrs.fr/consult/consult.php?reproductionId=1359

171 Digital copy at: http://www.ceec.uni-koeln.de

many errors. In the proem, E exhibits a series of readings shared with H_1, but also a few errors shared with group Γ, in particular with the manuscript M.[172] In the rest of the text, from *beata v.* 7 onward, E contains several unique readings,[173] but also a notable number of similarities with ζ (see above p. XX).[174]

H_1: Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica, Pal. lat. 312,[175] s. 12. Parchment, 148 ff., 23 × 16 cm. Contents: Rutbertus Limburgensis, *Expositio super Cantica Canticorum*; Aug. *f. et op.*; *ep.* 187; *beata v.*; Ps. Aug. *admonitio de laude caritatis*; *vit. christ.* As of yet, the provenance of H_1 is unknown.[176] The text of *beata v.* begins with an artfully shaped initial; script, lines, and margins seem overwhelmingly irregular, possibly due to the parchment, which displays holes and seams. It contains only a few emendations. The text at the beginning seems closely related to E and the group Γ, in particular to M.[177] From *beata v.* 7 onward, we continuously encounter unique readings[178] as well as similarities to L.[179]

O: Rouen, Bibliothèque municipale, 478 (A 71), s. 12, Sainte-Trinité Fécamp. Parchment, 101 ff., 40.6 × 29 cm; 2 coll. Contents: Aug.

172 Cf. e.g. *beata v.* 2: ad certa et] accierat ad MEH_1; 2: optatissimam] stantissimam MEH_1; 4: suspexi] suscepi $MBEH_1$; 5: non tamen] *om.* MEH_1; 5: eosdem ipsos] *om.* $MBEH_1$.

173 Cf. e.g. *beata v.* 18 (p. 101,10): est] ut *add.* E; 26: cordatum] conlatum E; 30: ne] me *add.* E.

174 Cf. e.g. *beata v.* 10: prorsus] *om.* EKZ; 13: in elatum] mellatum EGK; 19: intorte] in parte Eζ; 26: quaestuosissimis … iucundissimis] studiosissimis Eζ.

175 See Stevenson 1886, 1.82. A digital copy may be found at the following link: http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bav_pal_lat_312

176 However, the manuscript signature may imply that H_1 originally came from the library of the elector Louis III into the library of the Stiftskirche Heiliggeist of Heidelberg; from there it reached Pope Gregory XV in the Vatican as war spoils or as a gift.

177 See above n. 172.

178 Cf. e.g. *beata v.* 7: pecoribus] corporibus H_1; 21 (p. 103,4): videtur] nisi *add.* H_1; 24 (p. 104,25): annum] *om.* H_1; 27 (p. 107,13): sapientia] sapientem H_1.

179 Readings contained exclusively in L and H_1 are e.g. *beata v.* 14 (p. 97,26): at] aut LH_1; 17: post] *om.* LH_1; 22: ita sit] *om.* LH_1; 25 (p. 105,18): cum] non LH_1.

ord.; *Acad.*; *beata v.*; *duab. an.*; Ps. Aug. *haer.*; Aug. *enchir.*; Ps. Aug. *hypomn.*[180] The codex was obviously produced with great care and to high aesthetic standards.[181] The text of *beata v.* begins with a passage from *retr.* followed by a large decorative *inscriptio*; the initial for *beata v.* is missing. The majuscule letters stand partially exposed on the margin. The text contains almost no emendations; the errors point to O as the source for the other texts within group δ (see above p. XX).

V: Avranches, Bibliothèque municipale, 92, s. 12, Mont Saint-Michel. Parchment, 186 ff., 24 × 16.5 cm.[182] Contents, part 1: Aug. (the corresponding text from *retr.* is prefixed to the individual works) *Acad.*; *beata v.*; *ord.*; *duab. an.*; part 2 (by a more recent hand): Aug. *util. cred.*; *f. et symb.*; *inq. Ian.*; *nat. et gr.*; *epp.* 214; 215; *gr. et lib. arb.*; *corrept.*[183] The copy appears neatly written with regular script, includes titles in red ink, and contains few emendations. The initials are without ornament, and the *inscriptio* is modest. The text of *beata v.* contains a few unique readings[184] and shows, in addition to its affiliation with δ, contamination from other manuscripts (see above p. XX).

P_3: Paris, Bibliothèque Mazarine, 623, s. 12, Châalis.[185] Parchment, 73 + 115 ff., 42.2 × 30 cm; 2 coll. Contents: Aug. *retr.*; *Acad.*; *beata*

180 See *Catalogue* (*Dépt., in-8º*) 1, 1886, 101f.

181 This matches the observation of Nortier 1971, 11f. who discusses the flourishing of the scriptorium and the library of Fécamp in the twelfth century. The text for *Acad.* and *ord.* is in some parts badly damaged; since O contains a mixed text, it is not relevant for constituting the text of *Acad.* and *ord.*

182 *Catalogue* (*Dépt., in-4º*) 10, 1889, 42.

183 *Catalogue* (*Dépt., in-4º*) 4, 1877, 470f.; Nortier 1971, 70 with n. 55 also confirms that the manuscript was written by two different scribes.

184 Cf. e.g. *beata v.* 2: respiciunt] respuant V; 2–8: aut plerumque … frugalitas dicitur] *om.* V; 16 (p. 99,14): Et] arrisi matri *add.* V; 18 (p. 100,17): et omnis … vult deus] *om.* V; 21 (p. 103,7–9): et beatus … habeat, sed] *om.* V; 30: vicinum] divinum V.

185 The manuscript does not originate from the abbey of Saint-Martin-des-Champs in Paris (as is suggested in *Catalogue, Bibl. Mazarine,* 1, 1885, 272). It only later came into the abbey's possession, see the indication of source in the codex; on this see Bondéelle-Souchier 1991, 63.

v.; *ord.*; *sol.*; *imm. an.*; *mor.*; *lib. arb.*; *Gn. adv. Man.*; Radulf. Flav. *In Leviticum.* Based on its workmanship, P_3 can be dated to the third quarter of the twelfth century.[186] The text of *beata v.* is carefully written, with unadorned initials, only occasional emendations, few unique readings,[187] and a striking number of word transpositions. It is manifestly a mixed text, which can however be included in group δ (see above p. XX).[188]

G: Göttweig, Stiftsbibliothek, 107 (51), s. 12, Göttweig. Parchment, 126 + 42 ff., 27 × 19 cm; two hands. Contents: Aug. *s.* 209; *epp.* 189; 121; 149; *beata v.*[189] The manuscript contains a lacuna from *beata v.* 8 (matrem omnium vitiorum …) to 11 (… -piendi modum sibi statuat), which can be traced to the loss of a folio. The text is written meticulously; it begins with an unadorned initial; division of the text into parts is nearly absent. Corrections are hardly visible, and G contains fewer mistakes than K and Z. On group ζ see above p. XX.

K: Klosterneuburg, Stiftsbibliothek, CCl 215, s. 12, Klosterneuburg. Parchment, 107 ff., 28.5 × 20.2 cm; minuscule script. Contents: Aug./Ps. Aug. *ss. varii*; texts by Petr. Chrysol.; Ps. Aug.; Ps. Hier.; Ps. Ioh. Chrys.; Severin.; Ps. Ambr.; Hier. *c. Lucif.*; Aug. *ss.* 46; 47; *beata v.*; Gerhochus Reichersbergensis *Expositio super canonem.*[190] Altogether the copy is meticulously made. The *inscriptio* is embellished with decorative capitals and decorative rustic capitals, partially in red ink. It features a large initial with tendril ornamentation. Accentuated majuscule letters divide the text into the proem and the three days of the dialogue. K contains many corrections and scattered annotations by the readers in the

186 Thus Peyrafort-Huin 2001, 58.

187 Cf. e.g. *beata v.* 4 (p. 89,14): hominum] in *add.* P_3; 10 (p. 94,20): mater] *om.* P_3; 12: quaerendum arbitror esse] *iter.* P_3; 35: impediente] impediendi P_3.

188 The manuscript is not of interest for constituting the text of *Acad.* and *ord.*, since its readings are sufficiently represented in the τ/σ-tradition.

189 See Weber 1993, 45f.; Werl 1843, 160.

190 See Lackner 2012, 72–76.

margins. Its individual errors are not distinctive.[191] For K's affiliation to group ζ see above p. XX.

Z: Zwettl, Stiftsbibliothek, 299, s. 12/13,[192] Zwettl. Parchment, 284 ff., 26/26.2 × 17.1/17.6 cm; late Roman minuscule. The codex consists of two parts, which originated around the same time; relevant here is the first part which contains *beata v.* Content (abbr.): Auctores varii; Aug. *retr.*; *beata v.*; *divin. daem.*; *epp.* 190; 185; 12; 149. *Beata v.* starts with the passage from *retr.* whose beginning is decorated with tendril ornamentations; the text of the dialogue is carefully written, with initial and titles in red ink. However, no division of the text into the three days of the dialogue is evident, as was partially the case in the related manuscripts G and K. Z contains a few interlinear and marginal corrections, which seem to originate with the scribe himself, as well as a series of insignificant errors of its own.[193] For Z's affiliation to group ζ see above p. XX.

S: Troyes, Bibliothèque municipale (Médiathèque du Grand Troyes), 40, vol. 1,[194] s. 12 (before 1147), Clairvaux.[195] Parchment, 204 ff., 48.5 × 34 cm; 2 coll. Contents: Aug. (the corresponding text of *retr.* comes first in each case) *Acad.*; *ord.*; *beata v.*; *sol.*; *imm. an.*; *mor.*; *Gn. adv. Man.*; *mag.*; *vera rel.*; *util. cred.*; *duab. an.*; *c. Fort.*; *f. et symb.*; *Gn. litt. imp.* The initials at the beginnings of each book as well as the three days of the dialogue in *beata v.* are painted with delicate embellishments in red and/or blue or green colour and – with the exception of the 'I' in *ord.* 2.1 – occupy the

191 Cf. e.g. *beata v.* 2: peregrinari] peregrinanti K; 8 (p. 93,4): ipsa] ipsarum K; 10 (p. 95,6): quid] *om.* K; 16: aperteque] atque K; 26: frangebatur] frangebantur K.

192 Ziegler 1989, 246 dates the manuscript to the end of the twelfth century (ca. 1200).

193 Cf. e.g. *beata v.* 15: Alypium] Alpium Z; 16: arrisi] amisi Z^{ac} commisi Z^{pc}; 25: earum] eorum Z; 35: satietas] societas Z.

194 The manuscript is part of the Cistercian edition of the *Opuscula Augustini.* A digital copy (ms 40-1) in colour may be found at: https://www.bibliotheque-virtuelle-clairvaux.com/manuscrits/

195 See on f. 1[v] (before the *inscriptio* to *Acad.* 1): 'liber s. Mariae de Clara Valle'.

width of about half a column and the height of multiple lines. Some of the first letters are written on the left hand side before the beginnings of lines. The text for *Acad., beata v.*, and *ord.* is written very consistently (by the same hand?) and exhibits only a few corrections and marginal comments or decorations. The text of S, as part of the complete edition from the scriptorium of Clairvaux, represents a simplified textual tradition, which appears for *Acad.* and *ord.* already partially in T and for *ord.* also in A_1. For this τ/σ-tradition see above pp. XV f.

Excerpts: Extracts from *ord.* appear frequently in excerpt collections with different texts in each case.[196] Three excerpts are of interest for the constitution of the text:

c: Cheltenham, Phillips Collection (Robinson Trust), 16278,[197] s. 9.[198] Parchment; 2 coll., minuscule in Anglo-Saxon style. The

196 The excerpts not considered in the present edition are as follows:
Bern, Burgerbibl., 234, s. 9, ff. 52^r–53^r
Bern, Burgerbibl., 212, s. 9 or 10, ff. 105^r–106^v
St. Gallen, Stiftsbibl., 199, s. 10, ff. 363–367
Glasgow, Hunterian Museum, 281, s. 10/11, (6) lib. II, incipit: 'Nonne hic quoque ordo'; desinit: 'alia forma et'
Kremsmünster, Stiftsbibl., CC 115, s. 12, ff. 72^v–74^v (tit.: *de moribus et doctrina*)
Wien, Österreich. Nationalbibl., Cod. Lat. 1046, s. 12, ff. 36^v–38^v (2.25–27)
Avignon, Bibl. municipale, 228 (202), s. 13, ff. 49–51 (Frères Prêcheurs, Avignon)
Cambridge, Gonville and Caius College, 100, s. 13, ff. 57^r–58^v
Napoli, Bibl. Nazionale, VI.D.4, s. 14, ff. 94–102^v and 103^v–114^r
Praha, Knih. kap., D. XX (585^2), s. 13^2, ff. 129^r–130^v
Praha, Knih. kap., B. LXXXVIII (403), s. 14^1, ff. 9^r–12^r
London, British Museum, Addit. 17293, s. 13, ff. 15^v–17^v
Salzburg, Universitätsbibl., Ms. M I 32 (V.1.H.162), s. 13, ff. 33^v–34^v (tit.: *de moribus et doctrina*)
Oxford, Bodleian Library, Auct. F.5.9 (2178), s. 15, ff. 121–143^v (2.24, 26, 27)
Oxford, Bodleian Library, Canon. misc. 523, s. 15, ff. 79–99^v (Book 2)
Göttingen, Nieders. Staats- und Universitätsbibl., Codex Gottingensis 4° Theol. 93, s. 15, f. 48^{rv}.

fragment contains individual passages from *ord.* 2.5–11 and 2.21–25. The excerpt transmits three unique variants[199] and contains an error in common with the Φ-tradition[200] as well as an addition in common with τ.[201]

k: Kassel, Murhardsche Bibliothek und Landesbibliothek, 2° Ms. theol. 165 I, s. 10.[202] Parchment, a cut-out page; 2 coll. The fragment contains *ord.* 1.1–3. The fragment comes from a contaminated text.[203] It contains a clear unique error[204] as well as a unique variant.[205]

v: Vorau, Chorherrenstift, 33, s. 12, Austria, in parts from Admont. Parchment, ff. 88^v–89^r; 2 coll. The fragment contains passages from *ord.* 2.25–52. The excerpted text transmits a series of interesting and unique variants.[206]

III. EDITIONS

The critical apparatus of the present edition contains various readings from the following two early modern editions: the Maurist text edited by J.-P. Migne (Paris 1679), in which the editions

197 See Schenkl 1891, 132 (no. 1978); Römer 1972, 339 (with misprint 'Phillipps').
198 The dating according to Schenkl 1891, 132; see also Knöll 1922/1962, 13.
199 *Ord.* 2.7 (p. 146,9): intuenti] tenenti c; 2.7 (p. 147,3): perducendos] deducendos c; 2.25 (p. 161,8): credant] sciant c.
200 *Ord.* 2.10 (p. 150,13): intellegere] intellegi $PHM_1αM^{ac}c$.
201 *Ord.* 2.7 (p. 146,7): auxilium] nobis *add.* cτ.
202 Kurz 1979, 225 dates the text to the tenth century, Kahlfuß 1994, 233 to the twelfth ('Minuskel des 12. Jhs.').
203 Cf. *ord.* 1.1 (p. 117,1): cum sequi] consequi $αβA_1k$ tu sequi S; 1.1 (p. 117,7): quod] quo $Φ(H^{ac})k$ quae P_1; 1.1 (p. 117,8): quaeque] quae $Φ(H^{ac})k$.
204 *Ord.* 1.1 (p. 117,1): Zenobi] Zenoni k.
205 *Ord.* 1.2 (p. 118,11): rata] recta k.
206 *Ord.* 2.25 (p. 161,18): nemini] ne cui v; 2.25 (p. 161,21): quisquis] si quis v; 2.25 (p. 162,1): possunt] poscant v; 2.25 (p. 162,2): vitam] olescentes *add.* v; 2.26 (p. 162,11): docentibus] nocentibus PRHM discentibus v; 2.26 (p. 162,21): pervenire] pervenere v; 2.27 (p. 163,11): quam] quid v; 2.30 (p. 165,18): totum] tantum v.

from Erasmus (Basel 1528) and from the theologians of Louvain (Antwerp 1576) were consulted and which forms the foundation for most modern editions[207] (PL 32 = *m*), and the Basel edition of Johannes Amerbach, vol. 1 (= *am*), which formed the basis for Erasmus' 1528 edition, who adjusted the text to Humanist Latin.[208] Both editions for the most part adopt the smoother or supplemented text of more recent manuscripts. Thus, they strongly represent the γ/τ/σ-tradition, as is apparent for *Acad.* and *ord.*, and the texts of more recent manuscripts, which were used for the present edition of *beata v.*

The edition prepared by Father Pius Knöll for the Viennese Corpus (CSEL 63 = *Kn*) marks an advance by more rigorously consulting the older textual witnesses. First appearing in 1922 and then republished without changes in 1962, the edition is based on meticulous collations of both the oldest manuscripts known to him as well as a series of more recent manuscripts,[209] which Knöll describes extensively in the *praefatio.* Its shortcoming consists in the fact that Knöll gives preference to the ninth century manuscript Parisinus (P) when constituting the texts for *Acad.* and *ord.* For systematic reasons, however, he often continues with this even in passages where P transmits a worse or even a false reading.[210] Knöll bases his edition of *Acad.* on four manuscripts (H, M, P, T) and his edition of *ord.* on five manuscripts (A, H, M, P, T), which he assigns to two families (the 'prior': H, M, P; the 'altera': T for *Acad.* and A, T for *ord.*). For the text of *beata v.* he selects three manuscripts (A, L, M), the oldest of which, A, he selects as his primary manuscript. He excludes the other manuscripts which he claims to have collated, on the grounds, he states, that he does not wish to inflate the critical apparatus.[211] Before the printing of his edition Knöll had the opportunity to collate the Remensis (R)

207 Capánaga 1947; Jolivet 1948; Gentili 1970; Catapano 2006.
208 See on this Doignon 1997, 47f.
209 We were able to inspect Knöll's materials thanks to the access provided by the Austrian Academy.
210 See above pp. XXII f. with n. 57.
211 Thus Knöll 1922/1962, 3. On the other hand, Knöll's critical apparatus records all variants of the collated manuscripts.

from the ninth century, which was inaccessible to him during the war; the result of this work is included in his *praefatio*, where Knöll also revises his assessment of the temporal priority and quality of P and suggests corrigenda, which are marked with Kn^{pc} (in contrast to Kn^{ac}) in the present edition.

Because of its numerous printing errors, the 1970 edition by W.M. Green in the CCL (*Gre*) is of inferior quality compared to the edition of 1956 (in Stromata Patristica et Mediaevalia). However, *Gre* is the text used most by researchers due to the prominence of the series. Green's edition, on the other hand, corrects a few of the mistakes from Knöll's CSEL text.[212] For the constitution of his text, Green additionally uses the Trecensis 40 (S) and for a few passages consults two further manuscripts from the twelfth and fourteenth centuries.[213] He divides the transmission for all three dialogues into two families, which he marks with α (*Acad.* and *ord.*: H, M, P, R; *beata v.*: A, S) and β (*Acad.*: T, S; *ord.*: A, S, T; *beata v.*: L, M). The critical apparatus is reduced to a few variants.

Jean Doignon edited *beata v.* (Doi_1) for the Bibliothèque Augustinienne 4/1 (1986) and then *ord.* (Doi_2) for 4/2 (1997), complying with the requirements of the series for an introduction, translation, annotations, and 'notes complémentaires'. To constitute the text, Doignon collated and consulted thirty-one manuscripts for *beata v.* and twenty-nine manuscripts and excerpts for *ord.* from the ninth to the twelfth centuries.[214] For *beata v.* Doignon proposed partial stemmata for two families and indicated in addition two smaller groups of manuscripts.[215] However, he distinguished the two families (α and μ) on the basis of readings which are not contained in all manuscripts. Moreover, for the two smaller groups (γ and λ), he offers no justification or common readings. He claims to give preference to the readings

212 See the reviews of Greenslade 1957; Walsh 1972; Voß 1973 (on Green 1956).

213 For *Acad.* and *ord.* these are Paris, Bibl. nat., lat. 16725 (s. 12), Boston, Museum of Fine Arts, 09.331 (s. 14), for *beata v.* Paris, Bibl. de l'Arsénal 354 (s. 12) and also the Boston manuscript.

214 The strengths and weaknesses of the edition of *beata v.* are evaluated by Schäublin 1987.

215 Doignon 1986, 33–35.

from α when an overlap occurs with a manuscript which does not belong to the four groups he identifies. In doing so, Doignon produces his own mixed text for *beata v.*

Fundamental to Doignon's edition of *ord.* is his view that the text which Knöll attributed to the manuscripts of the older family – and which Green assigned to family α – had already been subject to revision which excluded 'interpolations' like, for example, that at *ord.* 2.23, which Doignon again includes in his text.[216] He assumes that all manuscripts transmit contaminated texts, whose variants he treats as equal in value and includes on the basis of their inherent plausibility. Thus, by creating another mixed text, Doignon's edition of *ord.* meets the requirements of good readability, but takes a step backward in comparison with Knöll's edition.[217] Preliminary studies exist for the Bibliothèque Augustinienne edition of *Acad.*;[218] the text is edited by Anne-Isabelle Bouton-Touboulic in Volume 4/3 and will soon appear.

References in the critical apparatus of the present edition to the above mentioned editions (either individually or as a group) are restricted to cases which are disputed or interesting in some other way.[219]

IV. THIS TEXT

The present edition aims to offer a text of the three Augustinian dialogues which employs the grammatically correct Latin that corresponds to the author's linguistic 'conventions' and register. The text thus follows the rules known from late antique grammars or from the writings of Augustine and other Latin authors who

216 See above p. XXXIII with n. 129.

217 See the critique of Weber 1999 on *ord.* The edition of *ord.* (Doignon 1997) contains an impressive series of printing errors; moreover the readings of the Duacensis, to which Doignon assigns the siglum K (in the present edition: D), are consequently indicated incorrectly (or not indicated at all), such that it can be assumed there has been some confusion.

218 Doignon 1981.

219 The abbreviation *edd.* marks a collective controversy or agreement across all editions.

comply with the demands of a grammatically and rhetorically educated readership. Interventions in the transmitted text seem justified to us in places where the manuscripts transmit clearly identifiable mistakes of a morphological, grammatical, or syntactical nature or transmit obvious discrepancies in content. In each case these conjectures rely upon paleographical plausibility with recourse to the available lexical data and databases (ThLL and CAG). A fundamental assumption in constituting the texts of *Acad.* and *ord.* is that the manuscripts of the ninth century Φ-tradition, the two eleventh century Monacenses M and M_2 (the latter for *Acad.* only), and the two eleventh century manuscripts of the α-group (for *ord.* only) transmit a text mostly free from additions – if by no means one free of mistakes. The textual interventions undertaken in these manuscripts, as well as the variants which the manuscripts of the γ/τ/σ-tradition transmit as corrections, are understood as an attempt to remedy existing mistakes and problems. This in each case justifies the consultation of the 'more recent' γ/τ/σ-tradition, though with necessary precautions: we should avoid smoothing over passages where the Augustinian text offers difficulties; we should avoid further contaminating the text by combining variants from different textual traditions with one another at whim.

This edition attempts to get as close as possible to the original composition of the author. This attempt is, however, made in the knowledge that total success is not possible due to paucity of textual witnesses – that is, the high number of lost manuscripts. Hence, this edition's text can be understood as a proposed reconstruction – or rather construction[220] – of a possible version of the author's text, which we hope will serve the further study of the three works and their content. Apart from in the preface, our engagement with the manuscript transmission is documented in the critical apparatus, which was prepared according to the following criteria:

Variants which are in any way relevant are reported, whether because they might have been included in our edited text, whether because earlier editions incorporated them into the text, or wheth-

220 See on this Tarrant 2016, 40f.

er because they represent clever or plausible conjectures by a scribe or a manuscript group. We also deem a few variants in older textual witnesses important and worthy of discussion; although they can clearly be viewed as errors, they sometimes give some hint about their source text. This pertains especially to the corrections, which are consistently marked with the superscript abbreviation *pc* (*post correctionem*) after the manuscript siglum. For the sake of distinguishing, uncorrected forms are marked with the superscript *ac* (*ante correctionem*). We do not specify here whether the correction was made in the hand of the original scribe of the manuscript or by a later hand, since this can not always be clearly established. In consequence, the mostly later interventions in the text of Remensis 382 have likewise been marked in this way (R^{pc}).[221] Later textual supplements and corrections introduced to create a smoother text, which the manuscripts of the more recent textual witnesses and the early modern editions frequently offer, are only recorded when they have explanatory value or actually represent a viable alternative. The critical apparatus should not, however, document all features of each manuscript; thus, the vast majority of unique readings or additions that are characteristic of a given manuscript are not included in the apparatus. In particular, the apparatus refrains from listing all omissions – even those of older textual witnesses. The lacunae which are instructive for describing the manuscripts and constituting the manuscript groups are mentioned above in Section II. A selection of interpolated passages, which are peculiar to the Casinensis (C) and other manuscripts of the γ/τ_+-tradition, is listed in the appendix to the edited text.

The orthography in this edition is not based upon the manuscript tradition, since spelling even within any given manuscript is not consistent. We adopt the assimilated,[222] not aspirated,[223] and

221 See above pp. XIII and XXIII.

222 I.e. aff- for adf-, aggr- for adgr-, app- for adp-, arr- for adr-, att- for adt-, coll- for conl-, comp- for conp-, imb- for inb-, imp- for inp-, nav- for gnav-, quicqu- for quidqu- etc.

223 I.e. ariolus instead of hariolus, atomus instead of athomus, coercere instead of cohercere, umeri instead of humeri etc.

diphthongized[224] forms following the orthography of the standard Latin dictionaries, with a few exceptions due to modern conventions.[225] The morphological and orthographic variations of the manuscript transmission – the so-called 'orthographic trivia' – are not documented in the critical apparatus.[226] Though we allow a few exceptions where the variations are relevant for the constitution of the text[227] or where conventions are not established.[228] The orthography of proper names and (normally Greek) foreign words, which according to the degree of familiarity with the name or term can vary significantly in the manuscripts, is likewise adjusted to dictionary conventions. Here too the variants are marked only in exceptional cases.[229]

Only in a few cases do we record the transposition of individual words, which frequently occurs in the copies produced by some medieval scribes without recognizable reason.[230]

The punctuation likewise complies with modern rules and conventions and hence not with the manuscript tradition. Punctuation still visible in manuscripts is certainly relevant for understanding the text in a few passages; some of these are noted in the critical apparatus.[231] In order to clarify complicated moments in the sentence, text, or thought structure, and in order to prevent

224 I.e. ae and oe for e.

225 Thus, we print the not-assimilated forms adfabre, exsecratio, exsilire, exspectare, exstinguere, temptare (and certainly adm- instead of amm- and subm- instead of summ-) and the aspirated forms chorda and incohare.

226 This pertains in the case of inconsistent transmission even for smaller words like rursus/rursum, tunc/tum, nisi/ni.

227 Thus in the *inscriptiones* to *Acad.* (Achad-) as well as in *ord.* 2.32: coquo] coco $\Phi_y P_2$ quoque CT^{ac}; 2.34: ostium] hostium PRM_1F.

228 As e.g. for the forms of (in)gemescere/gemiscere or penna/pinna.

229 Thus, consequently, for the naming of Vergil (Verg-/Virg-) in *Acad.* and *ord.*, where both the manuscripts and the conventions are inconsistent, and also for the name K/C(h)art(h)ago.

230 The exceptions are *ord.* 1.32: Christus ipse] ipse Christus PF *m Kn Gre*; 2.16: sanctum spiritum] spiritum sanctum $M_1 M\beta\tau_+$ *edd. praeter Kn.*

231 Cf. e.g. in *Acad.* 1.13 (p. 14,17f.): est ... nemo] est ... nemo? $PRMM_2\sigma$ *am m* est? ... nemo? *Kn Gre*; *ord.* 2.37 (p. 170,23): veritatis] *post* veritatis *interpt. codd. plurimi, post* accessit *edd.*

the nearly inevitable difficulties of comprehension, we have as a rule demercated the subordinate clauses with commas. For the same reasons we, in part following editorial tradition, mark anacoluthic sentences with dashes.

The *apparatus fontium* has been limited to a list of reference information for texts and axioms quoted by Augustine; full comprehensiveness is neither possible nor desirable here. Also included are references to the *Retractationes* in which Augustine comments on the current texts.[232] Linguistic and/or topical parallels are not listed, cross-references to passages within the dialogue trilogy only in exceptional cases. For these one may consult the modern commentaries.[233]

ACKNOWLEDGMENTS

Many people participated in the making of this edition from its beginnings to its completion, each in a different way: Christoph Schäublin, who had the idea for a new edition of the Cassiciacum dialogues, Renate Burri, Martin Amann, Karin Schlapbach, Annette Baertschi, Regine May, Faustin Vierrath, Sarah Heister, Kristina Müller, Caecilia-Désirée Hein, Felix Mundt, Raphael Steinbacher, Maria Mertsching, and Christoph Mayr. Through the final stages, Tobias Uhle, Janja Soldo, Lisa Cordes, Marvin Müller, and Martin Hose engaged with tremendous endurance and equal ingenuity in the discussion of textual problems. We have benefitted from constant exchange with Anne-Isabelle Bouton-Touboulic, who was simultaneously working on her edition of *Contra Academicos* for the Bibliothèque Augustinienne. We received excellent specialized advice from Dorothea Weber, Hildegund Müller, Marc-Aeilko Aris, Arnd Kerkhecker, Hans-Christian Günther, Gunther Martin, Eckhard Wirbelauer, Katharina Roettig, Jürgen Adam, and Gerlinde

232 Consequently, we forgo printing the corresponding texts of the *Retractationes*, as is common in a few editions.

233 Schlapbach 2003 on *Acad.* 1; Fuhrer 1997 on *Acad.* 2 and 3; Trelenberg 2009 on *ord.*; Iglika Milusheva on *beata v.* (PhD thesis, Universität Salzburg, in progress).

Huber-Rebenich. The completion of the project was made possible through the granting of multiple sabbaticals by the Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, the Freie Universität Berlin, and the Ludwig-Maximilians-Universität München. The Universität Bern sponsored the project from its very beginning until shortly before its conclusion both directly – with financial support – and indirectly – with the appointment of Therese Fuhrer and Simone Adam at the Seminar für Klassische Philologie and with a research residence for Therese Fuhrer in the summer of 2015. We also thank Florian Ruppenstein and Katharina Legutke of De Gruyter for assisting us in the production phase of this edition, Christopher Londa for collaboration on the English translation, Ian Goh and Anthony Ellis for editorial support. To all the individuals and institutions involved, we express our deepest gratitude.

Therese Fuhrer, Simone Adam
Munich and Freiburg, September 2016

BIBLIOGRAPHY

EDITIONS CITED IN THE APPARATUS

am — *Augustinus, Aurelius: Prima [– Undecima] pars librorum divi Aurelii Augustini*, t. 1: *Quos edidit cathecuminus*, Basel 1506.

Doi$_1$ — *Œuvres de saint Augustin* 4/1: *Dialogues philosophiques: De beata vita – La vie heureuse.* Introduction, texte critique, traduction, notes et tables par J. Doignon, BAug, Paris 1986.

Doi$_2$ — *Œuvres de saint Augustin* 4/2: *Dialogues philosophiques: De ordine – L'ordre.* Introduction, texte critique, traduction, notes complémentaires par J. Doignon, BAug, Paris 1997.

Gre — *Sancti Aurelii Augustini Contra Academicos, De beata vita, De ordine*, ed. W.M. Green, *De magistro*, ed. K.D. Daur, *De libero arbitrio,* ed. W.M. Green, CCL XXIX 2,2, Turnhout 1970.

Grilli — *M. Tulli Ciceronis Hortensius*, ed. A. Grilli, Milano/Varese 1962; repr. in: *Marco Tullio Cicerone, Ortensio.* Testo critico, introduzione, versione e commento a cura di A. Grilli, Bologna 2010.

Hülser — K. Hülser, *Die Fragmente zur Dialektik der Stoiker. Neue Sammlung der Texte mit deutscher Übersetzung und Kommentaren*, Bd. 1, Stuttgart-Bad Cannstatt 1987.

Keil — *Grammatici Latini*, vol. I: *Flavii Sosipatri Charisii Artis grammaticae libri V. Diomedis Artis grammaticae libri III. Ex Charisii Arte grammatica excerpta*, rec. H. Keil, Leipzig 1857; vol. VI: *Scriptores artis metricae: Marius Victorinus etc.*, Leipzig 1874.

Kn — *Sancti Aureli Augustini Contra Academicos libri tres, De beata vita liber unus, De ordine libri duo*, rec. P. Knöll, CSEL 63, Wien/Leipzig 1922 (repr. New York/London 1962).

m — *Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi Opera Omnia*, post Lovanensium theologorum recensionem, opera et studio monachorum ordinis sancti Benedicti e congregatione S. Mauri, editio novissima, emendata et auctior accurante J.-P. Migne, PL 32, Paris 1841 (repr. Turnhout 1987).

Mette — H.J. Mette, "Zwei Akademiker heute: Krantor von Soloi und Arkesilaos von Pitane", *Lustrum* 26 (1984) 7–94; "Weitere Akademiker heute: Von Lakydes bis zu Kleitomachos", *Lustrum* 27 (1985) 39–148.

Müller — *M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia*, t. 4,3, ed. C.W.F. Müller, Leipzig 1878-1898.

Plasberg — *M. Tullius Cicero, Academicorum reliquiae cum Lucullo*, ed. O. Plasberg, Stuttgart 1922 (repr. 1980).

Plasberg, *ed. maior* — *M. Tulli Ciceronis Paradoxa Stoicorum, Academicorum reliquiae cum Lucullo, Timaeus, De natura deorum, De divinatione, De fato*, ed. O. Plasberg, Leipzig 1908.

Reid — *M. Tulli Ciceronis Academica*, revised and explained by J.S. Reid, London 1885 (repr. Hildesheim/Zürich/New York 1984).

Straume-Zimmermann — *Marcus Tullius Cicero, Hortensius, Lucullus, Academici libri*, lat.-dt., herausgegeben, übersetzt und kommentiert von L. Straume-Zimmermann/F. Broemser/O. Gigon, München/Zürich 1990.

Usener — H. Usener, *Epicurea*, Leipzig 1887.

Wisniewski — B. Wisniewski, *Philon von Larissa. Testimonia und Kommentar*, Breslau etc. 1982.

OTHER WORKS CITED IN THE APPARATUS

Bastiaensen — A.A.R. Bastiaensen (review of 'Fuh$_1$'), *Gnomon* 73,1 (2001) 33–36.

CAG — *Corpus Augustinianum Gissense* (CAG) 3.0 (online), a C. Mayer editum, Basel 2013.

Doignon 1979 — J. Doignon, "Points litigieux dans la tradition du texte du «De ordine» (Livre II) de saint Augustin", *REAug* 25 (1979) 230–244.

Doignon 1981 — J. Doignon, "Leçons méconnues et exégèse du texte du «Contra Academicos» de saint Augustin", *REAug* 27 (1981) 67–84.

Fuh$_1$ — T. Fuhrer, *Augustin ‹Contra Academicos› (vel ‹De Academicis›) Bücher 2 und 3. Einleitung und Kommentar* (Patristische Texte und Studien 46), Berlin/New York 1997.

Fuh$_2$ — T. Fuhrer, "Philologie als Ordnen des Texts. Zum Proömium von Augustin, *De Ordine* 1", *WSt* 114 (2001) 559–573.

van Geest — P. van Geest, "Stoic against his Will? Augustine on the Good Life in *De beata vita* and the *Praeceptum*", *Augustiniana* 54 (2004) 533–550.

Georges — K.E. Georges, *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch*, bearbeitet von H. Georges, 2 Bde., Hannover ^{8}1913/1918 (repr. Darmstadt 1998).

Hadot — I. Hadot, *Arts libéraux et philosophie dans la pensée antique. Contribution à l'histoire de l'éducation et de la culture dans l'Antiquité*, Paris ^{2}2005.

Hensellek/Schilling — W. Hensellek/P. Schilling, *Vorarbeiten zu einem Augustinus-Lexikon.* A1 = *Contra Academicos. Werksindex*, CSEL Beihefte 2, Wien 1974.

Otto — A. Otto, *Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer*, Leipzig 1890 (repr. Hildesheim 2013).

Schlapbach — K. Schlapbach, *Augustin ‹Contra Academicos› (vel ‹De Academicis›) Buch 1. Einleitung und Kommentar* (Patristische Texte und Studien 58), Berlin/New York 2003.

Solignac — A. Solignac, "Réminiscences plotiniennes et porphyriennes dans le début du *'De ordine'* de saint Augustin", *ArchPhilos* 20 (1957) 446–465.

ThLL — *Thesaurus Linguae Latinae*, editus iussu et auctoritate consilii ab academiis societatibusque diversarum nationum, Leipzig (München, Berlin/Boston) 1900 ff.

Voß — B.R. Voß (review of 'Gre'), *ThR* 69,1 (1973) 27–29.

Verheijen — L.M.J. Verheijen, "Éléments d'un commentaire de la Règle de saint Augustin", *Augustiniana* 22 (1972) 469–510.

OTHER EDITIONS CONSULTED BY THE EDITORS

Bouton-Touboulic — *Œuvres de saint Augustin* 4/3: *Dialogues philosophiques: Contra Academicos – Contre les Académiciens.* Introduction, texte critique, traduction et notes par A.-I. Bouton-Touboulic, BAug, Paris (in print).

Capánaga — *Obras de San Agustín en edición bilingüe*, vol. 3: *Obras filosoficas. Contra los académicos.* Versión, introducción y notas de V. Capánaga, Biblioteca de Autores Cristianos, Madrid 1947.

Catapano — *Aurelio Agostino, Tutti i dialoghi. Contro gli Accademici – La vita felice – L'ordine – Soliloquia – L'immortalità dell'anima – La grandezza dell'anima – Il libero arbitrio – La musica – Il maestro.* Testo latino a fronte. Introduzione generale, presentazioni ai dialoghi e note di G. Catapano. Traduzione di M. Bettetini/G. Catapano/G. Reale, Milano 2006.

Gentili — *Opere di Sant'Agostino.* Edizione latino-italiana, vol. 3,1: *Dialoghi: La controversia Accademica. La felicità. L'ordine. I soliloqui. L'immortalità dell'anima.* Introduzione, traduzione e note a cura di D. Gentili, Roma 1970.

Green 1956 — *Sancti Aurelii Augustini Contra Academicos, De beata vita necnon De ordine libri*, ed. W.M. Green (Stromata Patristica et Mediaevalia 2), Utrecht 1956.

Jolivet — *Œuvres de saint Augustin* 4,1*: Dialogues philosophiques. Problèmes fondamentaux: Contra Academicos, De beata vita, De ordine.* Texte de l'édition bénédictine, traduction, introduction et notes de R. Jolivet, BAug, Paris 1948.

WORKS CITED IN THE PREFACE

Adam, S. *Augustinus, De beata vita. Textkritische Edition, Übersetzung und Einleitung*, Diss. München (in print).

Avril, F./Rabel, C. *Manuscrits enluminés d'origine germanique*, t. I: *X^e-XIVe s.*, Paris: BnF-CRME 1995.

Baltes, M. (review of 'Fuh$_1$'), *VChr* 52 (1998) 331–334.

Bastiaensen, A.A.R. (review of 'Doi$_2$'), *Mnemosyne* 52 (1999) 495–499.

Bischoff, B. "Literarisches und künstlerisches Leben in St. Emmeram während des frühen und hohen Mittelalters", *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige* 51 (1933) 102–142 = *Mittelalterliche Studien*, Bd. 2, Stuttgart 1967, 77–114.

Bischoff, B. *Die südostdeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit*, Bd. 1: *Die bayerischen Diözesen*, Leipzig 1940/Wiesbaden ²1960; Bd. 2: *Die vorwiegend österreichischen Diözesen*, Wiesbaden 1980.

Bischoff, B. *Lorsch im Spiegel seiner Handschriften* (Münchner Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung, Beiheft), München 1974.

Bischoff, B. *Katalog der festländischen Handschriften des neunten Jahrhunderts (mit Ausnahme der wisigotischen)*, hg. von B. Ebersperger,
Teil I: *Aachen – Lambach*, Wiesbaden 1998;
Teil II: *Laon – Paderborn*, Wiesbaden 2004;
Teil III: *Padua – Zwickau*, Wiesbaden 2014.

Bondéelle-Souchier, A. *Bibliothèques cisterciennes dans la France médiévale. Répertoire des abbayes d'hommes*, Paris 1991.

Bourgeois-Lechartier, M. "A la recherche du scriptorium de l'abbaye du Mont Saint-Michel", in: Id./F. Avril (eds.), *Le scriptorium du Mont Saint-Michel*, Paris 1967, 3–34.

Bouton-Touboulic, A.-I. (review of 'Doi$_2$'), *REAug* 43 (1997) 385–387.

Brunhölzl, F. *Die Freisinger Dombibliothek im Mittelalter. Studien zu ihrer Geschichte, ihrer Bedeutung für die literarische Überlieferung und zu ihrer Stellung im geistigen Leben Südbayerns bis zum Ausgang des 12. Jahrhunderts*, Habil. München 1961.

Carey, F.M. "The scriptorium of Reims during the archbishopric of Hincmar (845-882 A.D.)", in: L. Webber Jones (ed.), *Classical and mediaeval studies in honor of Edward Kennard Rand*, New York 1938, 41–60.

Catalogue (List) of Additions to the Manuscripts in the British Museum in the years 1836-1840, London 1843.

Catalogue général des manuscrits latins. Paris, Bibliothèque nationale, t. 2: Paris 1940; t. 3: Paris 1952.

Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Paris, Bibliothèque Mazarine, t. 1: Paris 1885.

Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements, volumes in-4°, t. 2: Paris 1855; t. 4: Paris 1877; t. 5: Paris 1879; t. 6: Paris 1878; t. 7: Paris 1885.

Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements, volumes in-8°, t. 1: Paris 1886; t. 10: Paris 1889; t. 31: Paris 1989.

Classen, P. "Zur Geschichte der Frühscholastik in Österreich und Bayern", *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 67 (1959) 249–277.

Collura, P. *Studi paleografici. La Precarolina e la Carolina a Bobbio*, Milano 1943.

Courcelle, P. *Recherches sur les Confessions de saint Augustin*, Paris ^{2}1968.

Doignon, J. "Beata vita (De)", *AL* 1 (1986-1994) 618–624.

Doignon, J. "Notes de critique textuelle sur le *De beata vita* de saint Augustin", *REAug* 23 (1977) 63–82.

Doignon, J. "Problèmes textuels et modèles littéraires dans le livre I du *De ordine* de saint Augustin", *REAug* 24 (1978) 71–86.

Doignon, J. *Œuvres de saint Augustin* 4/1: *Dialogues philosophiques: De beata vita – La vie heureuse*. Introduction, texte critique, traduction, notes et tables par J. Doignon, BAug, Paris 1986.

Doignon, J. *Œuvres de saint Augustin* 4/2: *Dialogues philosophiques: De ordine – L'ordre*. Introduction, texte critique, traduction, notes complémentaires par J. Doignon, BAug, Paris 1997.

Duval, Y.-M. (review of 'Doi$_2$'), *REAug* 49 (2003) 204–209.

Engelbert, P. "Zur Frühgeschichte des Bobbieser Skriptoriums", *RBen* 78 (1968) 220–260.

Fraëys de Veubeke, A.C. et al. "La Bibliothèque de Floreffe", in: *Floreffe / 850 ans d'histoire. Vie et destin d'une abbaye de prémontés*, Floreffe 1973, 94–105.

Fuhrer, T. *Augustin ‹Contra Academicos› (vel ‹De Academicis›) Bücher 2 und 3. Einleitung und Kommentar* (Patristische Texte und Studien 46), Berlin/New York 1997.

Fuhrer, T. "Frühschriften", in: V.H. Drecoll (ed.), *Augustin Handbuch*, Tübingen 2007/^{2}2014, 261–275.

Gaborit-Chopin, D. *La décoration des manuscrits à Saint-Martial de Limoges et en Limousin du IXe au XIIe siècle*, Paris 1969.

Ganz, D. *Corbie in the Carolingian Renaissance*, Sigmaringen 1990.

Gavinelli, S. "Testi agiografici e collezioni canoniche in età carolingia attraverso codici dell'Ambrosiana", in: M. Ferrari/M. Navoni (eds.), *Nuove ricerche su codici in scrittura latina dell'Ambrosiana. Atti de Convegno, Milano, 6–7 ottobre 2005*, Milano 2007, 53–78.

Gessler, J. *Une bibliothèque scolaire du XIe siècle d'après le catalogue provenant de l'abbaye d'Anchin*, Bruxelles/Paris 1935.

Glauche, G. *Katalog der lateinischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München: Die Pergamenthandschriften aus dem Domkapitel Freising*, Bd. 1, Wiesbaden 2000.

Green, W.M. *Sancti Aurelii Augustini Contra Academicos, De beata vita, De ordine*, ed. W.M. Green, *De magistro*, ed. K.D. Daur, *De libero arbitrio,* ed. W.M. Green, CCL XXIX 2,2, Turnhout 1970.

Green, W.M. *Sancti Aurelii Augustini Contra Academicos, De beata vita necnon De ordine libri*, ed. W.M. Green (Stromata Patristica et Mediaevalia 2), Utrecht 1956.

Greenslade, S.L. (review of 'Green 1956'), *CR* 7 (1957) 263–264.

Harwardt, S. "Die Glücksfrage der Stoa in Augustins *De beata vita*. Übernahme und Anwendung stoischer Argumentationsmuster", in: T. Fuhrer/M. Erler (eds.), *Zur Rezeption der hellenistischen Philosophie in der Spätantike*, Stuttgart 1999, 153–171.

Helmer, F. *Katalog der lateinischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München: Die Handschriften aus St. Emmeram in Regensburg*, Bd. 3, München 2011.

Hermand, X. "Notes sur deux manuscrits de la correspondance d'Yves de Chartres provenant de l'abbaye de Floreffe (Namur, fonds de la ville, manuscrits 91 et 118)", *Scriptorium* 51,2 (1997) 329–336.

Hoffmann, H. *Buchkunst und Königtum im ottonischen und frühsalischen Reich*, Textband, Stuttgart 1986.

Ineichen-Eder, C. *Die Schule des Klosters Tegernsee im frühen Mittelalter im Spiegel der Tegernseer Handschriften*, München 1972.

Jungwirth, A. *Beschreibung der Handschriften des Stiftes St. Peter in Salzburg* (handschriftlicher Katalog), Bd. 1, Salzburg 1910.

Kahlfuß, H.-J. *Die Handschriften der Gesamthochschulbibliothek Kassel, Landesbibliothek und Murhardsche Bibliothek der Stadt Kassel*, Bd. 1,1: *Manuscripta Theologica. Die Handschriften in Folio*, hg. von K. Wiedemann, Wiesbaden 1994.

Knoblich, I. *Die Bibliothek des Klosters St. Maximin bei Trier bis zum 12. Jahrhundert*, Trier 1996.

Knöll, P. "Praefatio", in: *Sancti Aureli Augustini Contra Academicos libri tres, De beata vita liber unus, De ordine libri duo*, rec. P. Knöll, CSEL 63, Wien/Leipzig 1922 (repr. New York/London 1962), 1–31.

Kurz, R. *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus*, Bd. V,2: *Bundesrepublik Deutschland und Westberlin*, Verzeichnis nach Bibliotheken, Wien 1979.

Lackner, F. *Katalog der Handschriften des Augustiner Chorherrenstiftes Klosterneuburg*, unter Mitarbeit von A. Haidinger et al., Bd. 3, Wien 2012.

Lescuyer, M. "Les manuscrits de la bibliothèque de l'académie de Sedan, devenue bibliothèque de Bouillon", *BullBiB* 1 (1999) 129–153.

Löfstedt, B. "Zu Augustins in Cassiciacum verfassten Dialogen", *Aevum* 58 (1984) 57–58.

Lowe, E.A. *Codices Latini Antiquiores*, vol. 3, Oxford 1938.

Madec, G. "A propos d'une traduction de De ordine II, v, 16", *REAug* 16 (1970) 179–186.

Nortier, G. *Les bibliothèques médiévales des abbayes bénédictines de Normandie, Fécamp, Le Bec, Le Mont Saint-Michel, Saint-Évroul, Lyre, Jumièges, Saint-Wandrille, Saint-Ouen*, Paris 1971.

Oberleitner, M. *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus*, Bd. I,2: *Italien*, Verzeichnis nach Bibliotheken, Wien 1970.

Pantarotto, M. "La (ri)costruzione di un manoscritto. Nello scriptorium di Bobbio al tempo dell' Abate Agilulfo (887-896)", *Scriptorium* 61 (2007) 48–73.

Peyrafort-Huin, M. *La bibliothèque médiévale de l'abbaye de Pontigny (XIIe – XIXe siècles). Histoire, inventaires anciens, manuscrits*, avec la collaboration de P. Stirnemann et une contribution de J.-L. Benoit, Paris 2001.

Riedinger, R. (ed.), *Concilium Universale Constantinopolitanum Tertium*, vol. 1: *Concilii actiones I-XI*, Berlin 1990.

Römer, F. *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus*, Bd. II,2: *Großbritannien und Irland*, Verzeichnis nach Bibliotheken, Wien 1972.

Rössl, J. "Entstehung und Entwicklung des Zwettler Skriptoriums im 12. Jahrhundert", in: O. Mazal (ed.), *Handschriftenbeschreibung in Österreich.* Referate, Beratungen und Ergebnisse der Arbeitstagungen in Kremsmünster (1973) und Zwettl (1974), Wien 1975, 91–103.

Schäublin, C. (review of 'Doi$_1$'), *MH* 44 (1987) 293.

Schenkl, H. *Bibliotheca patrum Latinorum Britannica*, Bd. 1,1: *Die Bodleianische Bibliothek in Oxford*, Wien 1891.

Schlapbach, K. *Augustin ‹Contra Academicos› (vel ‹De Academicis›) Buch 1. Einleitung und Kommentar* (Patristische Texte und Studien 58), Berlin/New York 2003.

Stevenson, H. *Codices Palatini Latini*, vol. 1, ed. I.B. De Rossi, Roma 1886.

Tarrant, R. *Texts, Editors, and Readers. Methods and problems in Latin textual criticism*, Cambridge 2016.

Trelenberg, J. *Augustins Schrift De ordine. Einführung, Kommentar, Ergebnisse*, Tübingen 2009.

Turcan-Verkerk, A.-M. "Le scriptorium de Saint-Vanne de Verdun sous l'abbatiat de Richard (1004-1046)", *Scriptorium* 46 (1992) 204–223.

Vézin, J. "Les reliures carolingiennes de cuir à décor estampé de la Bibliothèque nationale de Paris", *Bibliothèque de l'École des Chartes* 128,1 (1970) 81–113.

Vézin, J. *Les Scriptoria d'Angers au XIe siècle*, Paris 1974.

Voß, B.R. "Academicis (De –)", *AL* 1 (1986-1994) 45–51.

Walsh, P.G. (review of 'Gre'), *JTS* 23 (1972) 253–256.

Weber, D. *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus*, Bd. VI,2: *Österreich*, Verzeichnis nach Bibliotheken, Wien 1993.

Weber, D. (ed.), *Augustinus, De Genesi contra Manichaeos*, Wien 1998.

Weber, D. (review of 'Doi$_2$'), *WSt* 12 (1999) 241–242.

Werl, V. *Manuscripten-Catalog der Stiftsbibliothek zu Göttweig*, Bd. 1, Göttweig 1843.

Ziegler, C. *Zisterzienserstift Zwettl. Katalog der Handschriften des Mittelalters*, Bd. 3, Wien/München 1989.

Ziegler, C. "Aspekte des Spätromanischen Handschriftenbestandes der Stiftsbibliothek Zwettl", in: Ead. (ed.), *Liturgie und Buchkunst der Zisterzienser im 12. Jahrhundert*, Wien 2000, 149–185.

ABBREVIATIONES

ac	ante correctionem
add.	addidit / addiderunt
cett.	ceteri (codices / editores / editiones)
cf.	confer
cod./codd.	codex / codices
coni.	coniecit / coniecerunt
corr.	correxit / correxerunt
del.	delevit / deleverunt
des.	desinit
dist.	distinxit / distinxerunt
edd.	editiones / editores
f./ff.	folio / foliis
fort.	fortasse
frg.	fragmentum
i.e.	id est
inc.	incipit
ind.	indicavit / indicaverunt
ins.	inseruit / inseruerunt
interpt.	interpunxit / interpunxerunt
iter.	iteravit / iteraverunt
l./ll.	linea / lineae
lac.	lacuna
m^2	manu secunda
mg	in margine
om.	omisit / omiserunt
p./pp.	pagina / paginae
pc	post correctionem
ras.	in rasura
recc.	codices recentiores
scr.	scripsit / scripserunt
sec.	secundum
sim.	similia
sl	supra lineam
s.v.	sub voce
test.	testimonium
trib.	tribuit / tribuerunt
trp.	transposuit / transposuerunt
vl	varia lectio

CONTRA ACADEMICOS

SIGLA

Φ	P	Paris, Bibl. nat., lat. 13369 (olim 220), ff. 1^v–42^r (Corbie)	s. 9
	R	Reims, Bibl. municip., 382, ff. 98^r–134^v (Reims)	s. 9
	H	London, Brit. Mus., Harley 3039, ff. 49^r–82^v (Lorsch)	s. 9
	M_1	München, Bayer. Staatsbibl., Clm 6289, ff. 1^r–24^v (Freising)	s. 9

M	München, Bayer. Staatsbibl., Clm 14330, ff. 3^v–37^v (Regensburg)	s. 11
M_2	München, Bayer. Staatsbibl., Clm 18020, ff. 210^r–223^r (Tegernsee)	s. 11

Φ_+ Φ M M_2

C	Monte Cassino, Bibl. dell'Abbazia, 171, ff. 1–89		s. 11
β	P_2	Paris, Bibl. nat., lat. 1907, ff. 46^v–79^v (Saint-Amand-en-Pévèle)	s. 12
	D	Douai, Bibl. municip., 261, ff. 4^r–27^r (Anchin)	s. 12
γ	C β		

T	Troyes, Médiath. du Grand Troyes, 1085, ff. 5^r–32^r (Montier-la-Celle)	s. 11
S	Troyes, Médiath. du Grand Troyes, 40, vol. 1, ff. 22^v–39^r (Clairvaux)	s. 12
σ	T S	

edd.

am	ed. J. Amerbach, vol. 1, Basel 1506
m	ed. J.-P. Migne, PL 32, Paris 1841
Kn	ed. P. Knöll, CSEL 63, Wien 1922
Gre	ed. W.M. Green, CCL 29, Turnhout 1970

CONTRA ACADEMICOS

LIBER PRIMUS

I. 1. O utinam, Romaniane, hominem sibi aptum ita vicissim virtus fortunae repugnanti posset auferre, ut ab ea sibi auferri neminem patitur! Iam tibi profecto iniecisset manus suique iuris te esse proclamans et in bonorum certissimorum possessionem traducens ne prosperis quidem casibus servire permitteret. Sed quoniam ita comparatum est sive pro meritis nostris sive pro necessitate naturae, ut divinum animum mortalibus inhaerentem nequaquam sapientiae portus accipiat, ubi neque adversante fortunae flatu neque secundante moveatur, nisi eo illum ipsa vel secunda vel quasi adversa perducat: nihil pro te nobis aliud quam vota restant, quibus ab illo, cui haec curae sunt, deo, si possumus, impetremus, ut te tibi reddat – ita enim facile reddet et nobis – sinatque mentem illam tuam, quae respirationem iam diu parturit, aliquando in auras verae libertatis emergere. Etenim fortasse, quae vulgo fortuna nominatur, occulto quodam ordine regitur nihilque aliud in rebus casum vocamus, nisi cuius ratio et causa secreta est, nihilque seu commodi seu incommodi contingit in parte, quod

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

tit. Contra Academicos] *cf. retr.* 1,1,1: *contra Academicos vel de Academicis primum scripsi*; 1,3,1: (*libri*) *qui de Academicis scripti sunt*; 1,2 ‖ **6–8** ita … accipiat] *cf.* Aug. *retr.* 1,1,2 ‖ **14–16** Etenim … est] *cf. retr.* 1,1,2

tit. Liber primus] Aureli(i) Augustini episcopi catholicae Ac(h)ademicorum liber primus incipit **PR** Aurelii Augustini Academicorum liber primus **H**^{m2} de Achademicis ad Romanianum **M_1** explicit retractatio, incipit liber I sancti Augustini episcopi contra Achademicos **M** Aurelii Augustini Achademicorum liber primus incipit **M_2** incipit liber primus Aurelii Augustini adversus Achademicum **C** incipit liber primus Aurelii Augustini de Achademicis **P_2** incipit liber I sancti Augustini de Achademicis **D** incipit liber I Aurelii Augustini […] contra […] **T** incipit liber primus sancti Augustini de Achademicis **S**
3 manus] manum **T** ***m*** ‖ **8** sapientiae] philosophiae *retr.* 1,1,2 ‖ **9** ipsa] fortuna *add.* **R**^{pc}**γσ** ***am m*** ‖ **16** et] vel **σ**

non conveniat et congruat universo. Quam sententiam uberrimarum doctrinarum oraculis editam remotamque longissime ab intellectu profanorum se demonstraturam veris amatoribus suis, ad quam te invito, philosophia pollicetur. Quamobrem cum tibi tuo animo indigna multa accidunt, ne te ipse contemnas. Nam si divina providentia pertenditur usque ad nos, quod minime dubitandum est, mihi crede, sic tecum agi oportet, ut agitur. Nam cum tanta, quantam semper admiror, indole tua ab ineunte adulescentia adhuc infirmo rationis atque lapsante vestigio humanam vitam errorum omnium plenissimam ingredereris, excepit te circumfluentia divitiarum, quae illam aetatem atque animum, quae pulchra et honesta videbantur, avide sequentem illecebrosis coeperat absorbere gurgitibus, nisi inde te fortunae illi flatus, qui putantur adversi, eripuissent paene mergentem.

2. An vero – si edentem te munera ursorum et numquam ibi antea visa spectacula civibus nostris theatricus plausus semper prosperrimus accepisset; si stultorum hominum, quorum immensa turba est, conflatis et consentientibus vocibus ferreris ad caelum; si nemo tibi esse auderet inimicus; si municipales tabulae te non solum civium sed etiam vicinorum patronum aere signarent, collocarentur statuae, influerent honores, adderentur etiam potestates, quae municipalem habitum supercrescerent, conviviis cotidianis mensae opimae struerentur; quod cuique esset necesse, quod cuiusque etiam deliciae sitirent, indubitanter peteret, indubitanter hauriret; multa etiam non petentibus funderentur resque ipsa familiaris diligenter a tuis fideliterque administrata idoneam se tantis sumptibus paratamque praeberet; tu interea viveres in aedificiorum exquisitissimis molibus, in nitore balnearum, in tesseris, quas honestas non respuit, in venatibus, in conviviis; in ore clientium, in ore civium, in ore denique populorum humanissimus liberalissimus mundissimus fortunatissimus iactareris –

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

1 et] iam et **σ** ‖ **7** agi–agitur] agitur ut agi oportet **T** ‖ **8** semper] saepe **R**^{pc}**T**^{vl}**S** ***am*** ‖ **9** lapsante] lassescente **M** lassante **C** ‖ **10** excepit] excipi **P** **16** civibus] et civibus **PR** ‖ **18** conflatis] conflatu **M**M_2 ***am*** | consentientibus] consequentibus **M** ‖ **29** venatibus] venationibus **M** ‖ **31** mundissimus] ut suesti *add.* **R**^{pc}**σ** ***am*** | fortunatissimus] ut fuisti *add.* ***m***

quisquam tibi, Romaniane, beatae alterius vitae, quae sola beata est, quisquam quaeso mentionem facere auderet? quisquam tibi persuadere posset non solum te felicem non esse sed eo maxime miserum, quo tibi minime videreris? Nunc vero quam te breviter admonendum tot et tanta, quae pertulisti, adversa fecerunt! Non enim tibi alienis exemplis persuadendum est, quam fluxa et fragilia et plena calamitatum sint omnia, quae bona mortales putant, cum ita expertus sis, ut ex te ceteris persuadere possimus.

3. Illud ergo, illud tuum, quo semper decora et honesta desiderasti, quo te liberalem magis quam divitem esse maluisti, quo numquam concupisti esse potentior quam iustior, numquam adversitatibus improbitatibusque cessisti, illud ipsum, inquam, quod in te divinum nescio quo vitae huius somno veternoque sopitum est, variis illis durisque iactationibus secreta providentia excitare decrevit. Evigila, evigila, oro te! Multum, mihi crede, gratulaberis, quod paene nullis prosperitatibus, quibus tenentur incauti, mundi huius tibi dona blandita sunt, quae me ipsum capere moliebantur cotidie ista cantantem, nisi me pectoris dolor ventosam professionem abicere et in philosophiae gremium confugere coegisset. Ipsa me nunc in otio, quod vehementer optavimus, nutrit ac fovet, ipsa me penitus ab illa superstitione, in quam te mecum praecipitem dederam, liberavit. Ipsa enim docet et vere docet nihil omnino colendum esse totumque contemni oportere, quicquid mortalibus oculis cernitur, quicquid ullus sensus attingit. Ipsa verissimum et secretissimum deum perspicue se demonstraturam promittit et iam iamque quasi per lucidas nubes ostentare dignatur.

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

23–25 nihil … attingit] *cf. retr.* 1,1,2

4 quo] quod **H** ‖ **8** expertus sis] ex aliqua parte bene expertus sis **γ**(bene *post* sis *trp.* **β**)**T**(ex ali*)**S** ***am m*** *Doignon 1981, 68–69* ‖ **11** concupisti] concussisti $\mathbf{\Phi}_+$(**R^{ac}**) ‖ **11–12** esse–cessisti] *om.* $\mathbf{\Phi}_+$(**R^{ac}**) ‖ **13** veternoque] veternosoque **PHR^{ac}MM_2** ‖ **18** cantantem] cantitantem **M_2** ‖ **22** praecipitem] praecipitantem **R** | dederam] dederat **C** ‖ **23–24** contemni oportere] abiciendum *retr.* 1,1,2 ‖ **24** ullus] illuc **Φ**(**P^{pc}**)**M_2** illic **P^{ac}**

4. In hac mecum studiosissime vivit noster Licentius, ad eam totus a iuvenalibus illecebris voluptatibusque conversus est ita, ut eum non temere patri audeam imitandum proponere. Philosophia est enim, a cuius uberibus se nulla aetas queretur excludi, ad quam avidius retinendam et hauriendam quo te incitarem, quamvis tuam sitim bene noverim, gustum tamen mittere volui; quod tibi suavissimum et, ut ita dicam, inductorium fore, peto, ne frustra speraverim. Nam disputationem, quam inter se Trygetius et Licentius habuerunt, relatam in litteras tibi misi. Illum enim quoque adulescentem, quem quasi ad detergendum fastidium disciplinarum aliquantum sibi usurpasset militia, iam nobis magnarum honestarumque artium ardentissimum edacissimumque restituit. Pauculis igitur diebus transactis posteaquam in agro vivere coepimus, cum eos ad studia hortans atque animans ultra quam optaveram paratos et prorsus inhiantes viderem, volui temptare pro aetate quid possent, praesertim cum Hortensius liber Ciceronis iam eos ex magna parte conciliasse philosophiae videretur. Adhibito itaque notario, ne aurae laborem nostrum discerperent, nihil perire permisi. Sane in hoc libro res et sententias illorum, mea vero et Alypii etiam verba lecturus es.

II. 5. Cum igitur omnes hortatu meo unum in locum ad hoc congregati essemus, ubi opportunum visum est: Numquidnam dubitatis, inquam, verum nos scire oportere? – Minime, ait Trygetius ceterique se vultu ipso approbasse significaverunt. – Quid, si, inquam, etiam non comprehenso vero beati esse possumus, necessariam veri comprehensionem arbitramini? – Hic Alypius: Huius quaestionis, inquit, iudicem me tutius puto. Cum enim iter mihi in urbem sit constitutum, oportet me onere alicuius suscipiendae partis relevari, simul quod facilius iudicis partes quam cuiusquam defensionis cuipiam delegare possum. Quare dehinc pro alterutra

P R H M$_1$ M M$_2$ C D P$_2$ T S

2 iuvenalibus] iuvenilibus **MM$_2$β** ‖ **6** quod] quem **R**^{pc}**MC**^{vl}**T** ***am m*** vel q^{uem} **M$_2$** ‖ **7** fore] foret **S** ‖ **9** litteras] litteris **σ** ‖ **10** quem quasi] **R**^{pc}**σ** quasi **Φ$_+$(R**$^{ac?}$**)γ** *edd.* ‖ **11** iam] *scripsi* ita **Φ$_+$(R**^{ac}**)γ** *edd.* ista **R**^{pc}**σ** ‖ **14** coepimus] ceperimus **M** coeperamus **M$_2$** ***am*** ‖ **21** ad hoc] adhuc **M** ‖ **22** Numquidnam] numquid **M** ‖ **24** approbasse] approbare **M** ‖ **25** possumus] possimus **γσ**
29 quod] -que **M** quo **γσ** ‖ **30** defensionis] defensoris **γσ** ***am m***

parte ne a me quicquam exspectetis. – Quod ei cum concessum esset ab omnibus et ego rogationem repetissem: Beati certe, inquit Trygetius, esse volumus et, si ad hanc rem possumus absque veritate pervenire, quaerenda nobis veritas non est. – Quid hoc ipsum? inquam, existimatisne beatos nos esse posse etiam non inventa veritate? – Tunc Licentius: Possumus, inquit, si verum quaeramus. – Hic cum ego ceterorum sententiam nutu flagitassem: Movet me, inquit Navigius, quod a Licentio dictum est; potest enim fortasse hoc ipsum esse beate vivere: in veritatis inquisitione vivere. – Defini ergo, ait Trygetius, quid sit beata vita, ut ex eo colligam, quid respondere conveniat. – Quid censes, inquam, esse aliud beate vivere nisi secundum id, quod in homine optimum est, vivere? – Temere, inquit, verba non fundam; nam id ipsum optimum quid sit, definiendum mihi abs te puto. – Quis, inquam, dubitaverit nihil esse aliud hominis optimum quam eam partem animi, cui dominanti optemperare convenit cetera, quaeque in homine sunt? Haec autem, ne aliam postules definitionem, mens aut ratio dici potest. Quod si tibi non videtur, quaere, quomodo ipse definias vel beatam vitam vel hominis optimum. – Assentior, inquit.

6. Quid ergo? ut ad propositum, inquam, redeamus: videturne tibi non invento vero beate posse vivi, si tantum quaeratur? – Repeto, inquit, sententiam illam meam: minime videtur. – Vos, inquam, quid opinamini? – Tum Licentius: Mihi prorsus, inquit, videtur; nam maiores nostri, quos sapientes beatosque accepimus, eo solo, quod verum quaerebant, bene beateque vixerunt. – Ago gratias, inquam, quod cum Alypio me iudicem fecistis, cui, fateor, invidere iam coeperam. Quoniam igitur alteri vestrum videtur beatam vitam sola investigatione veritatis, alteri non nisi inventione posse contingere, Navigius autem paulo ante ostendit in

P R H $\mathbf{M_1}$ M $\mathbf{M_2}$ C D $\mathbf{P_2}$ T S

2–3 Beati ... volumus] *cf.* Cic. *Hort.* frg. 36 Müller / 59 Grilli (Aug. *trin.* 13,7; *c. Iul. imp.* 6,26); Aug. *trin.* 13,25 ‖ **11–13** Quid ... vivere] *cf. retr.* 1,1,2 ‖ **14–18** Quis ... potest] *cf. retr.* 1,1,2

3 possumus] possimus **C** ‖ **14** puto] peto **M** ***am*** ‖ **17** quaeque] quae **MS** quaeque quae $\mathbf{M_2}$ ***am***

tuam, Licenti, partem se velle transire, magnopere specto, quales sententiarum vestrarum patroni esse possitis. Res enim magna est et diligenti discussione dignissima. – Si res magna est, ait Licentius, magnos viros desiderat. – Noli quaerere, inquam, praesertim in hac villa, quod ubivis gentium reperire difficile est, et potius explica tu id, quod abs te non temere, ut opinor, prolatum est, et qua tibi ratione videatur. Nam et maximae res cum a parvis quaeruntur, magnos eos solent efficere.

III. 7. Quoniam te, inquit, video magnopere nos urgere, ut adversum invicem disputemus, quod te utiliter velle confido, quaero, cur beatus esse non possit, qui verum quaerit, etiamsi minime inveniat. – Quia beatum, inquit Trygetius, volumus esse perfectum in omnibus sapientem; qui autem adhuc quaerit, perfectus non est; hunc igitur quomodo asseras beatum, omnino non video. – Et ille: Potest apud te vivere, inquit, auctoritas maiorum? – Non omnium, inquit Trygetius. – Quorum tandem? – Ille: Eorum scilicet, qui sapientes fuerunt. – Tum Licentius: Carneades, inquit, tibi sapiens non videtur? – Ego, ait, Graecus non sum, nescio Carneades iste qui fuerit. – Quid? inquit Licentius, de illo nostro Cicerone quid tandem existimas? – Hic cum diu tacuisset: Sapiens fuit, inquit. – Et ille: Ergo eius de hac re sententia habet apud te aliquid ponderis? – Habet, inquit. – Accipe igitur, quae sit; nam eam tibi excidisse arbitror. Placuit enim Ciceroni nostro beatum esse, qui veritatem investigat, etiamsi ad eius inventionem non valeat pervenire. – Ubi hoc, inquit, Cicero dixit? – Et Licentius: Quis ignorat eum affirmasse vehementer nihil ab homine percipi posse nihilque remanere sapienti nisi diligentissimam inquisitionem veritatis, propterea

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

12–13 beatum … sapientem] *cf.* SVF 3,572 (= Aug. *beata v.* 25, *p.* 105,8–10) ‖ **24–9,2** beatum … sapientis] Cic. *Hort.* frg. 101 Müller / 107 Grilli ‖ **27–9,2** nihil … sapientis] Cic. *ac. post.* 2 frg. Plasberg *p.* 21 *et cf. ad p.* 34,25–26

1 specto] **Φ**(**R**^{ac})**M** ex(s)pecto ***γσ m*** spectate **M_2** ‖ **5** et] sed **βT *am m*** **6** explica tu] explica cur **$Φ_+$**(**R**^{ac})**β** *edd.* explicatur **C** ‖ **15** vivere] vincere **σ** **19** qui] quis **σ**(**T**^{pc})

quia, si incertis rebus esset assensus, etiamsi fortasse verae forent, liberari errore non posset, quae maxima est culpa sapientis? Quamobrem si et sapientem necessario beatum esse credendum est et veritatis sola inquisitio perfectum sapientiae munus est, quid dubitamus existimare beatam vitam etiam per se ipsa investigatione veritatis posse contingere?

8. Tum ille: Licetne tandem ad ea, quae temere concessa sunt, rursum redire? – Hic ego: Illi hoc non solent concedere, inquam, quos ad disputandum non inveniendi veri cupiditas sed ingenii iactantia puerilis impellit. Itaque apud me, praesertim cum adhuc nutriendi educandique sitis, non solum conceditur, sed etiam in praeceptis habeatis volo: ad ea vos discutienda redire oportere, quae concesseritis incautius. – Et Licentius: Non parvum in philosophia profectum puto, inquit, cum in comparatione recti verique inveniendi contemnitur a disputante victoria. Itaque libenter obsequor praeceptis et sententiae tuae et Trygetium ad id, quod temere se concessisse arbitratur – res enim mei iuris est –, redire permitto. – Tum Alypius: Suscepti a me officii nondum partes esse vosmet ipsi mecum recognoscitis. Sed quoniam id iamdudum disposita profectio interrumpere me compellit, pro meo quoque munere geminatam sibi potestatem particeps mecum iudicii non renuet usque in reditum meum. Video enim hoc vestrum certamen longius progressurum. – Et cum discessit: Quid, inquit Licentius, temere concesseras? profer. – Et ille: Temere dedi, inquit, Ciceronem fuisse sapientem. – Ergone Cicero sapiens non fuit, a quo in Latina lingua philosophia et incohata est et perfecta? – Etsi concedam, inquit, esse sapientem, non omnia tamen eius probo. – Atqui oportet multa eius alia refellas, ut non impudenter hoc, de quo agitur, improbare videaris. – Quid, si hoc solum non recte illum sensisse affirmare paratus sum? Vestra, ut opinor, nihil interest, nisi cuius ponderis ad id, quod volo, asserendum rationes

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

1 incertis rebus] in certis rebus **β** ‖ **5** ipsa] ipsam **R**^{pc}**M**$_2$**γ** ‖ **13** parvum] parum **Φ**$_+$ ***am*** ‖ **19** id] **R**^{pc}**γ**(*post* dudum *trp.* **D**)**σ** ***am m*** *om.* **Φ**$_+$ ***Kn Gre*** **23** discessit] discessisset **R**^{pc}**M**^{pc}**γσ** ***am m*** | Quid] quod **H**^{sl}**Mβ** ***am m*** **24** profer] prome **σ** ‖ **25** Ergone Cicero] ergo nec Cicero$_{(,)}$ inquit **γ** | non] *om.* **β**(nec *ante* sapiens *add.* **P**$_2$^{ac}) ‖ **29** Quid] quia **σ** ‖ **30** sum] sim **σ**(**T**^{pc})

afferam. – Perge, inquit ille; quid enim audeam contra eum, qui se Ciceronis adversarium profitetur?

9. Hic Trygetius: Volo attendas, ait, tu iudex noster, quemadmodum superius beatam vitam definieris; dixisti namque eum beatum esse, qui secundum eam partem animi vivit, quam ceteris convenit imperare. Tu autem, Licenti, volo vel nunc mihi concedas – iam enim libertate, in quam maxime nos vindicaturam se philosophia pollicetur, iugum illud auctoritatis excussi – perfectum non esse, qui adhuc veritatem requirat. – Tum ille post diuturnum silentium: Non concedo, inquit. – Et Trygetius: Cur quaeso? explica. Istic sum enim et aveo audire, quo pacto possit et perfectus homo esse et adhuc quaerere veritatem. – Hic ille: Qui ad finem, inquit, non pervenit, fateor quod perfectus non sit. Veritatem autem illam solum deum nosse arbitror aut forte hominis animam, cum hoc corpus, hoc est tenebrosum carcerem, dereliquerit. Hominis autem finis est perfecte quaerere veritatem; perfectum enim quaerimus, sed tamen hominem. – Et Trygetius: Non igitur potest beatus esse homo. Quomodo enim, cum id, quod magnopere concupiscit, assequi nequeat? Potest autem homo beate vivere, siquidem potest secundum eam partem animi vivere, quam dominari in homine fas est; potest igitur verum invenire. Aut colligat se et non concupiscat verum, ne, cum id assequi non potuerit, necessario miser sit. – At hoc ipsum est beatum hominis, ait ille, perfecte quaerere veritatem; hoc enim est pervenire ad finem, ultra quem non potest progredi. Quisquis ergo minus instanter quam oportet veritatem quaerit, is ad finem hominis non pervenit. Quisquis autem tantum, quantum homo potest ac debet, dat operam inveniendae veritati, etiamsi eam non inveniat, beatus

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

27–11,1 Quisquis ... est[1]] *cf.* Cic. *Hort.* frg. 108 Grilli / 91 VI Straume-Zimmermann

1 enim] inquit *add.* **Φ_+** *edd., secl. Schlapbach* ‖ **3** tu] ut **C** ‖ **7–8** libertate–pollicetur] libertatem inquam maxime nobis indicaturam se philosophia pollicetur **γ** ‖ **10** Et] *om.* **Φ_+(R^{ac})** ***Kn^{ac}*** ‖ **11** aveo] ***m Kn Gre*** habeo **Φ_+(R^{pc})γ(C^{pc})S** ***am*** adeo **T** ‖ **14** aut] aut si **R^{ac}HM_1MM_2CD** ***am*** ‖ **22** et] ut **C** **28** veritati] veritatis **Φ(R^{ac})M_2** | etiamsi] is etiamsi **σ** ***m***

est; totum enim facit, quod ut faciat, natus est. Inventio autem si defuerit, id deerit, quod natura non dedit. Postremo cum hominem necesse sit aut beatum esse aut miserum, nonne dementis est eum, qui dies noctesque, quantum potest, instat investigandae veritati, miserum dicere? Beatus igitur erit. Deinde illa definitio mihi, ut arbitror, uberius suffragatur; nam si beatus est, sicuti est, qui secundum eam partem animi vivit, quam regnare ceteris convenit, et haec pars ratio dicitur, quaero, utrum non secundum rationem vivat, qui quaerit perfecte veritatem. Quod si absurdum est, quid dubitamus beatum hominem dicere sola ipsa inquisitione veritatis?

IV. 10. Mihi, ait ille, nec secundum rationem vivere nec beatus omnino, quisquis errat, videtur; errat autem omnis, qui semper quaerit nec invenit; unde tibi unum e duobus monstrandum est: aut errantem beatum esse posse aut eum, qui quod quaerit numquam invenit, non errare. – Hic ille: Beatus errare non potest, et cum diu siluisset: non autem errat, inquit, cum quaerit, quia ut non erret quaerit. – Et Trygetius: Ut non erret quidem, inquit, quaerit, sed errat, cum minime invenit. Ita autem tibi profuturum putasti, quod errare non vult, quasi nemo erret invitus aut quisquam omnino erret nisi invitus. – Tum ego, cum ille diu cunctaretur, quid responderet: Definiendum vobis est, inquam, quid sit error; facilius enim eius fines potestis videre, in quem iam penitus ingressi estis. – Ego, inquit Licentius, definire aliquid idoneus non sum, quamvis errorem definire sit facilius quam finire. – Ego, ait ille, definiam, quod mihi facillimum est non ingenio sed causa optima; nam errare est utique semper quaerere, numquam invenire. – Ego, inquit Licentius, si vel istam definitionem facile possem refellere, iamdudum causae meae non defuissem. Sed quoniam aut res ipsa per se ardua est aut ita mihi

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

4 qui … veritati] Cic. *Hort.* frg. 109 Grilli

1 facit] fecit **σ** | natus] ita natus **$\Phi_{+}\gamma$** *edd.* ‖ **3** nonne] non **γ** ‖ **4** veritati] veritatis **Φ** (**R^{ac}**) ‖ **10** inquisitione] investigatione **M** ‖ **13** qui] quisquis **σ** **14** e] iam de **σ** iam e ***m*** | monstrandum] monstratum **P** -adum **R^{ac}** **18** quaerit] perfecte quaerit **R^{pc}σ *m*** ‖ **20** errare] ille *add.* **σ *m***

apparet, peto a vobis, ut usque in crastinam lucem quaestio differatur, si nihil hodie quod respondeam reperire potuero, cum id sedulo mecum ipse volvam. – Quod cum concedendum putarem non renuentibus ceteris, deambulatum ire surreximus nobisque inter nos multa variaque sermocinantibus ille in cogitatione defixus fuit. Quod cum frustra esse sensisset, relaxare animum maluit et nostro se miscere sermoni. Postea, cum advesperasceret, in eundem conflictum redierant; sed modum imposui persuasique, ut in alium diem differri paterentur. Inde ad balneas.

11. Postridie autem cum consedissemus: Proferte, inquam, quod heri coeperatis. – Tum Licentius: Distuleramus, inquit, disputationem, nisi fallor, rogatu meo, cum erroris definitio difficillima mihi esset. – Hic plane, inquam, non erras, quod ut tibi omen sit ad reliqua, libenter optaverim. – Audi ergo, inquit, quod heri etiam, nisi intercessisses, protulissem. Error mihi videtur esse falsi pro vero approbatio; in quem nullo pacto incidit, qui veritatem quaerendam semper existimat; falsum enim probare non potest, qui probat nihil; non igitur potest errare. Beatus autem esse facillime potest; nam, ne longius abeam, si nobis ipsis, ut heri licuit, cotidie vivere liceret, nihil mihi occurrit, cur nos beatos appellare dubitaremus. Viximus enim magna mentis tranquillitate ab omni corporis labe animum vindicantes et a cupiditatum facibus longissime remoti, dantes, quantum homini licet, operam rationi, hoc est secundum divinam illam partem animi viventes, quam beatam esse vitam hesterna inter nos definitione convenit. Atqui, ut opinor, nihil invenimus, sed tantummodo quaesivimus

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

14–15 non ... optaverim] *cf. retr.* 1,1,2 ‖ **16–17** Error ... approbatio] *cf.* Cic. *ac.* 2,66 *et ad pp.* 8,27–9,2

5 multa variaque] multifaria **M_2** ‖ **6** frustra] frustratum **β** ‖ **7** cum] cum iam **R**^{pc}**γσ** ***m*** ‖ **8** redierant] redibat **β** ‖ **11** Postridie] post tridie **PHβ** posteri die **R** postteri die **M_1** post cum die **T**^{ac} postera die **CS** *cf. p.* 42,14 **16** intercessisses] intercessisset **M** ‖ **21** occurrit] occurreret **M** **23** cupiditatum] cupiditatium **Φ** ***Kn Gre*** *Schlapbach, sed cf. pp.* 26,24; 124,19–20; 174,28 ‖ **24** facibus] faucibus **M** ‖ **27** Atqui] atque **H** ***am m*** adque **C** | ut] *om.* **MM_2**

veritatem. Potest igitur sola inquisitione veritatis, etiamsi eam invenire minime possit, homini beata vita contingere. Nam definitio tua vide quanta facilitate excludatur notione communi. Etenim errare esse dixisti semper quaerere et numquam invenire. Quid, si quisquam nihil quaerat et interrogatus verbi gratia, utrumnam modo dies sit, temere statimque noctem esse opinetur atque respondeat, nonne tibi videtur errare? Hoc igitur erroris genus vel immanissimum non complexa est definitio tua. Quid, si etiam non errantes complexa est, potestne definitio ulla esse vitiosior? Nam si quis Alexandriam quaerat et ad eam recto pergat itinere, non, opinor, potes eum errantem vocare. Quid, si eandem viam variis impeditus causis longo agat tempore et in ea morte praeveniatur, nonne et semper quaesivit et numquam invenit nec erravit tamen? – Non, inquit ille, semper quaesivit.

12. Recte dicis, ait Licentius, et bene admones. Inde enim prorsus nihil ad rem pertinet definitio tua; non enim ego beatum esse dixi, qui semper quaerat veritatem. Quod ne fieri quidem potest, primo quia non semper homo est, deinde quia non, ex quo tempore incipit esse homo, ex eo iam potest aetate impediente verum quaerere. Aut si semper id putas dicendum, si nihil temporis, quo iam quaerere potest, perire patitur, rursus tibi Alexandriam redeundum est. Fac enim quemquam, ex quo tempore iter agere vel aetate vel negotio sinitur, pergere occipere illam viam atque, ut supra dixi, cum deviet nusquam, antequam perveniat, tamen vita excedere: multum profecto errabis, si tibi errasse iste videbitur, quamvis omni quo potuit tempore nec quaerere desierit nec invenire potuerit, quo pergebat. Quamobrem si et mea descriptio vera est et secundum eam non errat ille, qui perfecte quaerit, quamvis non inveniat veritatem, beatusque est ob eam rem, quod secundum rationem vivit, tua vero definitio et frustrata est et, si non esset, nihil eam curare deberem, si ex eo solum, quod

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

1–2 eam invenire] inveniri **β** ‖ **6** atque] et esse **β** ‖ **9** potestne] potest **P^{ac}σ** ***Kn^{ac}*** ‖ **12** impeditus] impedimentis **Φ(R^{ac})M_2** ***Kn*** impedimenti **M** ‖ **17** ne] nec **β** ‖ **19** ex] *om.* **P** ***m Kn^{ac}*** ‖ **21** patitur] patiatur **σ** ‖ **22** enim] enim iam **σ** **23** occipere] accipere **P^{pc}HMβ(D^{ac})σ** ‖ **27** invenire] venire **β** | si] sic **R^{pc}T** ***am*** ‖ **28** est] *om.* **PRH^{ac}** ***Kn Gre*** ‖ **31** est] ei *add.* **P^{sl}**

ego definivi, satis causa firmata est: cur quaeso nondum est ista inter nos quaestio dissoluta?

V. 13. Hic Trygetius: Dasne, inquit, sapientiam rectam viam esse vitae? – Do, inquit, sine dubio; sed tamen volo mihi sapientiam definias, ut sciam, utrum quae mihi eadem tibi esse videatur. – Et ille: Parum tibi, ait, videtur definita hoc ipso, quod nunc interrogatus es? Etiam quod volui concessisti: Si enim non fallor, recta via vitae sapientia nominatur. – Tum Licentius: Nihil mihi tam ridiculum quam ista definitio videtur, inquit. – Fortasse, ait ille; pedetemptim tamen quaeso, ut ratio praeveniat risum tuum; nihil enim est foedius risu irrisione dignissimo. – Quid enim? ait ille, nonne fateris vitae mortem esse contrariam? – Fateor, ait. – Mihi igitur, inquit ille, via vitae nulla magis videtur quam ea, qua quisque pergit, ne in mortem incidat. – Assentiebatur Trygetius. – Ergo si viator quispiam deverticulum vitans, quod a latronibus obsideri audierit, recta ire pergat atque ita evadat interitum, nonne et viam vitae et rectam secutus est? Et eam sapientiam nominat nemo. Quomodo igitur omnis recta vitae via sapientia est? Concessi enim esse, sed non solam; definitio autem nihil complecti debuit, quod esset alienum. Itaque rursus defini, si placet: quid tibi videtur esse sapientia?

14. Diu ille tacuit, deinde: En, inquit, iterum definio, si hoc tu numquam finire statuisti. Sapientia est via recta, quae ad veritatem ducat. – Similiter et hoc, inquit ille, refellitur. Nam cum apud Vergilium Aeneae dictum est a matre: ‘Perge modo et, qua te ducit via, dirige gressum’, sequens hanc viam ad id, quod dictum erat, id

P R H $\mathbf{M_1}$ M $\mathbf{M_2}$ C D $\mathbf{P_2}$ T S

8 recta … nominatur] *cf.* SVF 3,516; Cic. *Tusc.* 1,1 ‖ **25–26** Perge … gressum] Verg. *Aen.* 1,401

7 Si–fallor] nisi enim non falso $\mathbf{R}^{pc}\boldsymbol{\sigma}$ si … fallor non falso ***m*** ‖ **13** ea] eo **Φ**($\mathbf{R}^{ac}\mathbf{H}^{ac}$) ‖ **15** quispiam] quispiam qui $\mathbf{\Phi}_+$ ***am*** ‖ **16** recta] recta via $\mathbf{H}^{pc}$**MS** **17–18** est–nemo] *sic interpt. Schlapbach* (*cf. supra l.* 7) est … nemo? $\mathbf{PRMM_2}\boldsymbol{\sigma}$ ***am m*** est? … nemo? ***Kn Gre*** ‖ **18** nemo] nemo? *edd.* **19** Concessi–solam] *Licentio trib.* ***m*** *Voß Schlapbach, Trygetio cett. edd.* solam] sola $\mathbf{HM_1}$ solum $\boldsymbol{\gamma}$ ‖ **21** videtur] videatur $\mathbf{R}^{pc}\boldsymbol{\sigma}$ ‖ **24** ducat] ducit **M** **25** Vergilium] Virgilium $\mathbf{P}^{pc}\mathbf{MM_2}\boldsymbol{\gamma\sigma}$ *cf. pp.* 16,2; 134,26 ‖ **26** gressum] gressus **R**

est ad verum, pervenit. Contende, si placet, ubi pedem ille incedens posuit, sapientiam posse dici. Quamquam stulte prorsus istam descriptionem tuam conor effringere; nam causam meam nulla plus adiuvat. Etenim sapientiam non ipsam veritatem sed viam, quae ad eam ducat, esse dixisti. Quisquis ergo hac utitur via, sapientia profecto utitur, et qui sapientia utitur, sapiens sit necesse est; sapiens igitur erit ille, qui perfecte quaesierit veritatem, etiamsi ad eam nondum pervenerit. Nam via, quae ducit ad veritatem, nulla, uti opinor, intellegitur melius quam diligens inquisitio veritatis. Hac igitur sola via utens iam iste sapiens erit. At nemo sapiens miser; omnis autem homo aut miser aut beatus; beatum igitur faciet non tantum inventio, sed ipsa per se investigatio veritatis.

15. Tum ille arridens: Merito mihi, inquit, ista contingunt, dum adversario in re non necessaria fidenter assentior, quasi vero ego sim magnus definitor. Aut quicquam in disputando magis supervacaneum puto? Quis enim modus erit, si ego rursus velim definiri abs te aliquid et rursus eiusdem definitionis verba et consequentium item singillatim omnia fingens, quod nihil intellegam, definiri flagitem? Nam quid planissimum non meo iure definiri cogam, si iure a me sapientiae definitio postulatur? Cuius enim verbi in animis nostris apertiorem notionem natura esse voluit quam sapientiae? Sed nescio quo modo, cum mentis nostrae veluti portum notio ipsa reliquerit et verborum sibi quasi vela tetenderit, occurrent statim calumniarum mille naufragia. Quamobrem aut definitio sapientiae ne requiratur aut iudex noster in eius patrocinium dignetur descendere. – Tum ego, cum iam stilum nox impediret et quasi de integro magnum quiddam disserendum viderem oboriri, in alium diem distuli. Nam disputare coeperamus

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

11 omnis … beatus] *cf. pp.* 104,27–105,2

5 ducat] ducit **M** ‖ **8** ducit] ducat **σ** ‖ **10** At] $\mathbf{R}^{pc}$**σ** ***m*** *Schlapbach* et $\mathbf{\Phi}_{+}$($\mathbf{P}^{ac}\mathbf{R}^{ac}$)**γ** *cett. edd.* ‖ **16** sim] sum **P** ***Kn*** ‖ **17** puto] putem ***am m*** **19** consequentium] consequentiam **M** ‖ **20** definiri] definire **PHR** ***am*** **21** definiri] definire **PHR**^{ac}**M_2** ***am*** | iure] vere **P** ‖ **22** nostris] vestris **M_2D** **25** occurrent] occurrerint **σ** occurrant ***m***

sole iam in occasum declinante, diesque paene totus cum in rebus rusticis ordinandis tum in recensione primi libri Vergilii peractus fuit.

VI. 16. Deinde mox ut illuxit – ita enim res erant pridie constitutae, ut largum esset otium –, statim peragendum negotium susceptum est. Tum ego: Heri postulasti, inquam, Trygeti, ut a iudicis munere ad sapientiae patrocinium descenderem, quasi vero quemquam in sermone vestro adversarium sapientia pateretur aut ullo defendente ita laboraret, ut maius implorare deberet auxilium. Nam neque inter vos aliud quaerendum natum est quam quid sit sapientia – in quo eam vestrum neuter oppugnat, quia uterque desiderat – neque, si tu in definienda sapientia defecisse te putas, propterea reliqua defensio sententiae tuae tibi deserenda est. Itaque a me nihil aliud habebis quam definitionem sapientiae, quae nec mea nec nova est, sed et priscorum hominum et quam vos miror non recordari. Non enim nunc primo auditis sapientiam esse rerum humanarum divinarumque scientiam.

17. Hic Licentius, quem post istam definitionem diu putabam quaesiturum esse, quid diceret, subiecit statim: Cur ergo non, quaeso, sapientem vocamus flagitiosissimum illum hominem, quem ipsi bene novimus per innumera scorta solere dissolvi? Albicerium dico illum, qui apud Karthaginem multos annos consulentibus mira quaedam et certa respondit. Innumerabilia commemorare possem, nisi et apud eos loquerer, qui experti sunt, et paucis nunc satis sit ad id quod volo. Nonne cochlearium – mihi autem dicebat – cum domi non inveniretur, tuo iussu percontatus, non solum quid quaereretur, verum etiam nominatim cuius res esset et ubi lateret, citissime verissimeque respondit? Item me

P R H M$_1$ M M$_2$ C D P$_2$ T S

16–17 sapientiam ... scientiam] *cf.* SVF 2,35; 2,36; 2,1017; Cic. *fin.* 2,37; *Tusc.* 4,57; 5,7; *off.* 1,153; 2,5 (*Hort.* frg. 94 Grilli)

2 Vergilii] Virgilii **MM$_2$γσ** *cf. p.* 14,25 ‖ **4** ut] *om.* **PHγ** ‖ **6** postulasti] **R *am m Gre*** *cf. Schlapbach 155–156* postulastis *cett.* ‖ **9** ullo] te eam **σ** eam te **R**^{pc} **10** sit] *om.* **M$_2$** ‖ **12** si–in] **γσ** sit in **Φ**(**R**^{ac}**M$_1$**^{pc}) si in **R**^{pc}**M$_2$** sic in **M** **14** habebis] habebitis **β** ‖ **16** miror] mirer **ΦM$_2$γ *m*** | primo] primum **β *m*** **19** quid] **R**^{pc}**Mσ** quid *cett.* ‖ **22** Karthaginem] kart(h)- **PM$_1$MβT *Kn Gre*** cart(h)- **RHM$_2$CS *am m*** ‖ **25** ad id] uti ad*id **T** uti ad id **S**

praesente – omitto illud, quod in eo, quod rogabatur, nihil omnino falsus est – sed cum puer, qui nummos ferebat, certam eorum partem, cum ad eum pergeremus, furatus esset, omnes sibi numerari iussit coegitque illum ante oculos nostros, quos abstulerat, reddere, priusquam omnino ipse aut eosdem nummos vidisset aut, quantum sibi allatum fuerit, audisset e nobis.

18. Quid, quod doctissimum et clarissimum virum Flaccianum mirari solitum esse abs te accepimus, qui, cum de fundo emendo esset locutus, ad illum divinum rem ita detulit, ut quid egisset, si potis esset, ediceret? Atque ille statim non modo negotii genus sed etiam, in quo ille vehementer clamabat admirans, ipsum fundi nomen pronuntiavit, cum ita esset absurdum, ut vix eius Flaccianus ipse meminisset. Iam illud sine stupore animi non queo dicere, quod amico nostro, discipulo tuo, sese volenti exagitare flagitantique insolenter, ut diceret, quid secum ipse tacitus volveret, Vergilii versum eum cogitare respondit. Cum ille obstupefactus negare non posset, perrexit quaerere, quisnam versus esset; nec Albicerius, qui grammatici scholam vix transiens vidisset aliquando, versum ipsum securus et garrulus canere dubitavit. Num igitur aut res humanae non erant, de quibus ille consulebatur? aut sine rerum divinarum scientia tam certa consulentibus et vera respondit? At utrumque absurdum est. Nam et humanae res nihil sunt aliud quam res hominum, ut argentum, nummi, fundus, postremo ipsa etiam cogitatio; et res divinas quis non recte arbitretur esse, per quas homini divinatio ipsa contingit? Sapiens ergo fuit Albicerius, si sapientiam rerum humanarum divinarumque scientiam illa definitione concedimus.

VII. 19. Hic ille: Primo, inquit, ego scientiam non appello, in qua ille, qui eam profitetur, aliquando fallitur. Scientia enim non solum comprehensis sed ita comprehensis rebus constat, ut neque

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

4 quos] quod **M_1MM_2γ** ‖ **6** allatum] ablatum **MβS** | e] a **H^{pc}** ‖ **9** detulit] rettulit **γ**(retulit **P_2**) ‖ **10** potis esset] potuisset **CT** ‖ **11** vehementer] vehementius **σ** ‖ **15** Vergilii] Virgilii **RMM_2Cσ** *cf. p.* 14,25 ‖ **16** versum] versus **β** ‖ **17** quisnam] quinam **γσ** | esset] essent **D^{pc}** ‖ **19** dubitavit] non dubitavit **$Φ_+$(R^{ac})** ***am*** ‖ **22** At] aut **$RH^{pc}MM_2$σ** ***am*** ‖ **28** ille–inquit] ego … inquam **R^{pc}σ** *Doignon 1981, 74–78* ‖ **29** eam] ea **HM_1M_2**

in ea quisquam errare nec quibuslibet adversantibus impulsus nutare debeat – unde verissime a quibusdam philosophis dicitur in nullo eam posse nisi in sapiente inveniri, qui non modo perceptum habere debet id, quod tuetur ac sequitur, verum etiam inconcussum tenere –; scimus autem illum, quem commemorasti, multa saepe falsa dixisse, quod non solum aliis mihi referentibus comperi, sed praesens aliquando ipse percepi; eumne igitur scientem vocem, cum saepe falsa dixerit, quem non vocarem, si cunctanter vera dixisset? Hoc me de aruspicibus et de auguribus et de his omnibus, qui sidera consulunt, et de coniectoribus dixisse putatote; aut aliquem ex hoc genere hominum proferte, si potestis, qui consultus numquam de responsis suis dubitaverit, numquam postremo falsa responderit. Nam de vatibus nihil mihi puto esse laborandum, qui mente loquuntur aliena.

20. Deinde res humanas esse ut concedam res hominum, quicquam tu existimas nostrum esse, quod nobis vel dare vel eripere casus potest? aut cum rerum humanarum scientia dicitur, ea dicitur, qua quisque novit, vel quot vel quales fundos habeamus, quid auri, quid argenti, quid denique alienorum carminum cogitemus? Illa est humanarum rerum scientia, quae novit lumen prudentiae, temperantiae decus, fortitudinis robur, iustitiae sanctitatem; haec enim sunt, quae nullam fortunam metuentes vere nostra dicere audemus. Quae si Albicerius ille didicisset, numquam, mihi crede, tam luxuriose deformiterque vixisset. Quod autem dixit, quem versum volveret animo ille, a quo consulebatur, neque hoc puto inter res nostras esse numerandum, non quo negem honestissimas disciplinas ad possessionem quandam

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

3–5 in^{1} … tenere] *cf.* Cic. *ac.* 2,144–145 (= SVF 1,66) ‖ **20–23** Illa … audemus] Cic. *Hort.* frg. 95 Grilli (*sed cf.* Schlapbach 181)

1 quisquam] quis umquam **R**^{pc}**σ** ***am m*** ‖ **3–4** perceptum] **R**^{pc}**γσ** ***m*** *Voß Schlapbach* perfectum **Φ**$_{+}$(**R**^{ac}) *cett. edd.* ‖ **4–5** inconcussum] inconcusso **C** inconcusse **T** ‖ **9** cunctanter] incunctanter **β** constanter ***am*** **10** coniectoribus] somniorum *add.* **R**^{sl}**γσ** ***m*** ‖ **13** vatibus] avibus **P**^{pc} **16** quicquam] quicquid **M** quamquam **R**^{pc} ‖ **18** ea] eam **R**^{pc} | dicitur] dici **R**^{pc} *om.* **H** ‖ **22** nullam] numquam **M_1** ‖ **23** audemus] debemus **β** ‖ **25** volveret] volverat **β** | a] *om.* **Φ**$_{+}$(**R**^{ac}**H**^{ac})

nostri animi pertinere, sed quia versum alienum etiam imperitissimis canere ac pronuntiare concessum est. Ideo talia cum in memoriam nostram incurrerint, non mirum si sentiri possunt ab huius aeris animalibus quibusdam vilissimis, quos daemonas vocant, a quibus nos superari acumine ac subtilitate sensuum posse concedo – ratione autem nego – atque id fieri nescio quo modo secretissimo atque a nostris sensibus remotissimo. Non enim, si miramur apiculam melle posito nescio qua sagacitate, qua hominem vincit, undeunde advolare, ideo eam nobis praeponere aut saltem comparare debemus.

21. Itaque vellem magis iste Albicerius ab eo, qui discere cuperet, interrogatus ipsa metra docuisset vel coactus a quopiam consultorum de re sibi statim proposita versus proprios cecinisset. Quod eundem Flaccianum saepe dixisse soles commemorare, cum illud divinationis genus magna mentis altitudine derideret atque despiceret idque nescio cui abiectissimae animulae – sic enim dicebat – tribueret, quo ille quasi spiritu admonitus vel inflatus haec respondere solitus esset. Quaerebat enim vir ille doctissimus ab his, qui talia mirarentur, num grammaticam vel musicam vel geometricam posset Albicerius docere. Quis autem illum nosset et non istorum omnium imperitissimum fateretur? Quamobrem ad extremum hortabatur, ut animos suos hi, qui talia didicissent, illi divinationi sine dubitatione praeferrent darentque operam his disciplinis instruere atque adminiculare suam mentem, quibus aeriam istam invisibilium animantium naturam transilire et eam superevolare contingeret.

VIII. 22. Iam res divinae cum omnibus concedentibus meliores augustioresque multo quam humanae sint, quo pacto eas ille assequi poterat, qui quid esset ipse nesciebat? Nisi forte existimas

P R H $\mathbf{M_1}$ M $\mathbf{M_2}$ C D $\mathbf{P_2}$ T S

1–2 imperitissimis] imperitissime **γ** ‖ **2** Ideo] ideoque **σ** ***am m*** idemque **C** itemque **β** ‖ **3** mirum] est *add.* $\mathbf{R}^{pc}$**σ** ***m*** ‖ **9** undeunde] unde $\mathbf{\Phi}_{+}$($\mathbf{R}^{ac}$)$\mathbf{D}^{ac}$ ***m*** inde ***am*** ‖ **15** magna] magnae $\mathbf{M_2}$ cum magna **C** | derideret] desideret **M**$\mathbf{M_2}$ **16** animulae] animali **M** ‖ **17** quo] quod **γ** ‖ **24** adminiculare] adminiculari **Mσ** ***am m*** ‖ **25** et eam] ac **β** his et eam **T** aut etiam **S** et *om.* **C** **26** superevolare] supervolare **M** ***m*** ‖ **29** esset ipse] essent ipsae **M** existimas] **γσ** ***m*** *Voß Schlapbach* existimans $\mathbf{\Phi}_{+}$($\mathbf{P}^{ac}\mathbf{R}^{ac}$) *cett. edd.*

sidera, quae cotidie contemplamur, magnum quiddam esse in comparatione verissimi et secretissimi dei, quem raro fortasse intellectus, sensus autem nullus attingit; haec autem praesto sunt oculis nostris; nec ista igitur sunt illa divina, qualia se sola scire sapientia profitetur. Cetera autem, quibus isti nescio qui divinantes vel ad vanam iactantiam vel ad quaestum abutuntur, prae sideribus profecto viliora sunt. Non igitur Albicerius rerum humanarum ac divinarum scientiae particeps fuit, frustraque abs te isto modo definitio nostra temptata est. Postremo cum, quicquid praeter res humanas atque divinas est, nos vilissimum ducere et omnino contemnere oporteat, quaero, in quibus rebus quaerat tuus ille sapiens veritatem. – In divinis, ait ille; nam virtus etiam in homine sine dubitatione divina est. – Has igitur Albicerius iam sciebat, quas tuus sapiens semper inquiret? – Tum Licentius: Divinas, ait, et ille noverat, sed non eas, quae a sapiente quaerendae sunt. Quis enim non evertat omnem loquendi consuetudinem, si ei divinationem concedat? adimat res divinas, e quibus divinatio nominata est? Quare illa vestra definitio, nisi fallor, nescio quid aliud, quod ad sapientiam non pertineret, inclusit.

23. Tum Trygetius: Definitionem istam, inquit, defendet, si libebit, ille qui protulit. Nunc mihi tu responde, ut tandem ad id, quod agitur, veniamus. – Istic sum, inquit ille. – Dasne, ait, Albicerium scisse verum? – Do, inquit. – Melior igitur tuo sapiente? – Nullo modo, ait ille; nam quod genus veri sapiens requirit, non solum ille delirus ariolus sed ne ipse quidem sapiens, dum in hoc corpore vivit, assequitur. Quod tamen tantum est, ut multo sit praestabilius hoc semper quaerere quam illud aliquando invenire. – Necesse est, ait Trygetius, ut mihi in angustiis definitio illa subveniat. Quae si propterea tibi vitiosa visa est, quia complexa est eum, quem non possumus vocare sapientem, quaero, utrum eam probes, si sapientiam rerum humanarum divinarumque scientiam dicamus, sed earum quae ad beatam vitam pertineant. –

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

2 quem] quam **σ** ‖ **5** qui] quid **γ** ‖ **14** inquiret] inquirit **Cσ** ‖ **17** divinationem] divinatione **Φ_+** | concedat] concessa **M** et *add.* ***am*** ‖ **21** responde] volo respondeas **σ *m*** ‖ **23** sapiente] *sic interpt.* **PHM_2C**

Est, inquit ille, et ista sapientia et non sola. Unde superior definitio invasit alienum, haec autem proprium deseruit; quare illa avaritiae, ista stultitiae coargui potest. Etenim ut iam ipse explicem definitione, quod sentio: sapientia mihi videtur esse rerum humanarum et divinarum, quae ad beatam vitam pertineant, non scientia solum sed etiam diligens inquisitio. Quam descriptionem si partiri velis, prima pars, quae scientiam tenet, dei est, haec autem, quae inquisitione contenta est, hominis. Illa igitur deus, hac autem homo beatus est. – Tum ille: Miror, inquit, sapientem tuum quomodo asseris frustra operam consumere. – Quomodo, inquit Licentius, frustra, cum tanta mercede conquirat? Nam hoc ipso, quo quaerit, sapiens est, et quo sapiens, eo beatus, cum ab omnibus involucris corporis mentem, quantum potest, evolvit et se ipsum in semet ipsum colligit, cum se non permittit cupiditatibus laniandum, sed in se atque in deum semper tranquillus intenditur, ut et hic – quod beatum esse supra inter nos convenit – ratione perfruatur et extremo die vitae ad id, quod concupivit, adipiscendum reperiatur paratus fruaturque merito divina beatitudine, qui humana sit ante perfruitus.

IX. 24. Tum ego, cum Trygetius, quid sibi esset respondendum, diu quaereret: Non puto, inquam, Licenti, etiam huic argumenta defutura, si eum otiose quaerere permittamus. Quid enim ei quovis loco defuit ad respondendum? Nam primo ipse intulit – quoniam de beata vita quaestio nata est et beatum solum necesse est esse sapientem, siquidem stultitia etiam stultorum iudicio misera est – perfectum sapientem esse debere, non autem perfectum esse, qui adhuc verum quid sit inquirit, unde ne beatum quidem. Cui loco tu cum molem auctoritatis obiceres, modeste aliquantum Ciceronis nomine perturbatus tamen se statim erexit

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

1 et[2]] sed **R**^{pc}**σ** *edd. praeter* ***Kn*** ‖ **3** ista stultitiae] *om.* Φ_+(**R**^{ac}) **7** descriptionem] descriptione **C** ‖ **10** asseris] asseras **γ** ***m*** ‖ **11** frustra] operam consumere *add.* (*iter. e l.* 10) **PR** ***m Kn*** ‖ **12** quo[1]] quod **β** | est] *om.* **M** ‖ **13** ab] *om.* **MM_2** ‖ **16** hic] id **γ** ‖ **19** qui] quia **P**^{pc} | perfruitus] perfructus **RT** ***m*** ‖ **20** sibi esset] sit **H** ***Kn*** esset *om.* **P**^{ac} ‖ **26** misera] miseria **M_2** **28** molem] mole **M** | modeste] moleste **R**^{pc}**T** ***m***

et generosa quadam contumacia in verticem libertatis exsiluit rursumque arripuit, quod erat de manibus violenter excussum, quaesivitque abs te, utrum tibi perfectus qui adhuc quaereret videretur, ut, si fatereris non esse perfectum, ad caput recurreret demonstraretque, si posset, per illam definitionem perfectum esse hominem, qui secundum legem mentis vitam gubernaret, ac per hoc beatum nisi perfectum esse non posse. Quo te laqueo cum expedisses cautius quam putabam et perfectum hominem esse diceres inquisitorem diligentissimum veritatis ipsaque illa definitione, qua beatam vitam illam demum esse dixeramus, quae secundum rationem ageretur, tu praefidentius apertiusque pugnasses, ille tibi plane reposuit; nam occupavit praesidium tuum, unde pulsus omnino summam rerum amiseras, ni te indutiae reparassent. Ubi enim arcem locaverunt Academici, quorum tueris sententiam, nisi in erroris definitione? Quae tibi nisi noctu fortasse per somnium rediret in mentem, iam quid responderes non habebas, cum in exponenda Ciceronis sententia id ipsum tu ipse ante commemoraveris. Deinde ventum est ad definitionem sapientiae, quam cum tanta calliditate labefactare conareris, ut tua furta nec ipse auxiliator tuus Albicerius fortasse comprehenderet. Quanta tibi vigilantia, quantis viribus restitit, quam te paene involvit atque depressit! nisi te postremo tua definitione nova tutareris diceresque humanam esse sapientiam inquisitionem veritatis, ex qua propter animi tranquillitatem beata vita contingeret. Huic iste sententiae non respondebit? praesertim si in proroganda diei vel parte, quae restat, reddi sibi gratiam postulabit.

25. Sed ne longum faciamus, iam, si placet, sermo iste claudatur, in quo immorari etiam superfluum puto. Tractata enim res est pro suscepto negotio satis, quae post pauca omnino posset verba

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

1 exsiluit] exiluit **HM_1MT** ex(s)ilivit **P**^{pc}**S** ***am*** exsiliit ***m*** ‖ **3** quaereret] quaeret **Φ** quaerit **M** ‖ **5** posset] possit **P** ‖ **7** Quo] a quo **R**^{pc}**γS** ***am m*** ‖ **8** esse] *om.* **βσ** ***m*** ‖ **12** ille] illa **MM_2** et ille **γ** *fort.* ille eadem | plane] plana **M_1** **13** ni] nisi **R**^{pc}**Cσ** ne **R**^{ac} ‖ **16** noctu] nocte **H** ‖ **20** furta–Albicerius] *om.* **$Φ_+$(R**^{ac}**)** | furta] fortuna **β** ‖ **22** quam] qua **H** cum **M** | paene] bene **M_2** **24** inquisitionem] inquisitione **M_2** inquisitionis **σ(S**^{ac}**)** ‖ **26** diei] die **M** ***am***

finiri, nisi exercere vos vellem nervosque vestros et studia, quae mihi magna cura est, explorare. Nam cum instituissem vos ad quaerendam veritatem magnopere hortari, coeperam ex vobis quaerere, quantum in ea momenti poneretis; omnes autem posuistis tantum, ut plus non desiderem; nam cum beati esse cupiamus – sive id fieri non potest nisi inventa sive non nisi diligenter quaesita veritate –, postpositis ceteris omnibus rebus nobis, si beati esse volumus, perquirenda est. Quamobrem iam istam, ut dixi, disputationem terminemus et relatam in litteras mittamus, Licenti, potissimum patri tuo, cuius erga philosophiam iam prorsus animum teneo; sed adhuc, quae admittat, quaero fortunam. Incendi autem in haec studia vehementius poterit, cum te ipsum iam mecum sic vivere non audiendo solum verum etiam legendo ista cognoverit. Tibi autem si, ut sentio, Academici placent, vires ad eos defendendos validiores para; nam illos ego accusare decrevi. – Quae cum essent dicta, prandium paratum esse nuntiatum est atque surreximus.

P R H $\mathbf{M_1}$ **M** $\mathbf{M_2}$ **C D** $\mathbf{P_2}$ **T S**

1 exercere] exerceri **β** ‖ **3** quaerendam] quaerendum **M** | veritatem] *om.* **M**$\mathbf{M_2}$ ‖ **9** litteras] litteris $\mathbf{M_2}^{ac}\boldsymbol{\sigma}$ ‖ **11** quaero] quaeso **H** ***am*** ‖ **14** si ut] sicut **P** **16** accusare] reos citare $\mathbf{R}^{pc}\boldsymbol{\sigma}$ ***m*** ‖ **16–17** prandium–atque] *om.* $\mathbf{\Phi}_{+}$(**R**^{ac}) ***Kn***

LIBER SECUNDUS

I. 1. Si quam necesse est disciplina atque scientia sapientiae vacuum esse non posse sapientem, tam eam necesse esset invenire, dum quaeritur, omnis profecto Academicorum vel calumnia vel pertinacia vel pervicacia vel, ut ego interdum arbitror, congrua illi tempori ratio simul cum ipso tempore et cum ipsius Carneadis Ciceronisque corporibus sepulta foret. Sed quia sive vitae huius multis variisque iactationibus, Romaniane, ut in eodem te probas, sive ingeniorum quodam stupore vel socordia vel tarditate torpentium sive desperatione inveniendi – quia non quam facile oculis ista lux tam facile mentibus sapientiae sidus oboritur – sive etiam, qui error omnino populorum est, falsa opinione inventae a se veritatis nec diligenter homines quaerunt, si qui quaerunt, et a quaerendi voluntate avertuntur: evenit, ut scientia raro paucisque proveniat, eoque fit, ut Academicorum arma, quando cum eis ad manus venitur, nec mediocribus viris sed acutis et bene eruditis invicta et quasi Vulcania videantur. Quamobrem contra illos fluctus procellasque fortunae cum obnitendum remis qualiumcumque virtutum tum in primis divinum auxilium omni devotione atque pietate implorandum est, ut intentio constantissima bonorum studiorum teneat cursum

P R H M$_1$ M M$_2$ C D P$_2$ T S

16 Vulcania] *cf.* Verg. *Aen.* 8,535; 12,739

tit. Liber secundus] liber primus explicit, incipit liber secundus **P** explicit liber I Achademicorum, incipit liber secundus **R** explicit liber primus / Aurelii Augustini episcopi Achademicorum liber secundus incipit **H** Achademicorum liber primus explicit, incipit liber secundus **M$_1$** explicit liber I contra Achademicos / incipit liber II **M** explicit liber primus, incipit Achademicorum II **M$_2$** explicit liber primus, incipit Achademicorum II eiusdem **C** explicit liber primus, incipit liber II **β** Aurelii Augustini ‹Acha›demicorum liber I explicit, incipit II **T** explicit liber primus, incipit liber secundus **S**
1 atque–sapientiae] scientiae atque sapientiae **M** ‖ **8** eodem] eadem **σ** **9–10** non quam] numquam **Φ**(**R**^{ac}**H**^{ac}) ***am*** ‖ **11** omnino] omnium **R**^{pc}**σ** ***m*** **12** a se] *om.* **σ** ‖ **13** si] et si **HS** | et a] et ea **PR**^{ac}**M$_1$** ea **H** et ea a **M$_2$**^{pc}(et eo a *ac*) ‖ **20** intentio] intentione **M**

suum, a quo eam nullus casus excutiat, quominus illos philosophiae tutissimus iucundissimusque portus accipiat. Haec prima tua causa est, hinc tibi metuo, hinc te cupio liberari, hinc, si modo dignus sim, qui impetrem, cotidianis votis auras tibi prosperas orare non cesso. Oro autem ipsam summi dei virtutem atque sapientiam; quid est enim aliud, quem mysteria nobis tradunt dei filium?

2. Multum me autem adiuvabis pro te deprecantem, si non nos exaudiri posse desperes nitarisque nobiscum et tu non solum votis sed etiam voluntate atque illa tua naturali mentis altitudine, propter quam te quaero, qua singulariter delector, quam semper admiror, quae in te – pro nefas! – illis rerum domesticarum nubibus quasi fulmen involvitur et multos ac paene omnes latet, me autem et alium vel tertium familiarissimos tuos latere non potest, qui saepe non solum attente audivimus murmura tua, sed etiam nonnulla fulgora fulminibus propiora conspeximus. Quis enim, ut cetera pro tempore taceam et unum commemorem, quis, inquam, tam subito umquam tantum intonuit tantumque lumine mentis emicuit, ut sub uno fremitu rationis et quodam coruscamine temperantiae uno die illa pridie saevissima penitus libido moreretur? Ergone non erumpet aliquando ista virtus et multorum desperantium risus in horrorem stuporemque convertet et locuta in terris quasi quaedam futurorum signa rursus proiecto totius corporis onere recurret in caelum? Ergone Augustinus de Romaniano frustra ista dixit? Non sinet ille, cui me totum dedi, quem nunc recognoscere aliquantum coepi.

II. 3. Ergo aggredere mecum philosophiam; hic est quicquid te anxium saepe atque dubitantem mirabiliter solet movere. Non

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

5–7 summi … filium] *cf.* 1 Cor 1:24

1 casus] cursus **M** | illos] *scripsi* illam *codd.* ‖ **4** sim] sum **Pβ** ***Kn*** | qui] quod **M_2** ‖ **5** Oro] ora **P** ‖ **6** quem] quae **PC** ‖ **9** tu] *om.* **P** ***Kn***^{ac} ‖ **13** fulmen] flumen **M_1MM_2** ‖ **19** uno] illo **σ** ‖ **20** pridie] et pridie **σ** ‖ **21** Ergone] ergo **P**^{ac} ***Kn*** **22** horrorem] errorem **γ** ‖ **24** recurret] currit **Φ_+**(**R**^{ac}) recurrit **S** ‖ **25** sinet] sinat **R**^{pc} | ille] illa **M_2**(ille *vl*) ‖ **26** quem] quam **M_2**(quem *vl*) ‖ **28** mirabiliter] admirabiliter **σ**

enim metuo aut a socordia morum aut a tarditate ingenio tuo. Quis te, quando aliquantum respirare concessum est, in sermonibus nostris vigilantior, quis acutior apparuit? Egone tibi gratiam non repensabo? An fortasse paululum debeo? Tu me adulescentulum pauperem ad studia pergentem et domo et sumptu et, quod plus est, animo excepisti; tu patre orbatum amicitia consolatus es, hortatione animasti, ope adiuvisti; tu in nostro ipso municipio favore familiaritate communicatione domus tuae paene tecum clarum primatemque fecisti; tu Karthaginem illustrioris professionis gratia remeantem, cum tibi et meorum nulli consilium meum spemque aperuissem, quamvis aliquantum illo tibi insito – quia ibi iam docebam – patriae amore cunctatus es, tamen, ubi evincere adulescentis cupiditatem ad ea, quae videbantur meliora, tendentis nequivisti, ex dehortatore in adiutorem mira benevolentiae moderatione conversus es; tu necessariis omnibus iter adminiculasti meum; tu ibidem rursus, qui cunabula et quasi nidum studiorum meorum foveras, iam volare audentis sustentasti rudimenta; tu etiam, cum te absente atque ignorante navigassem, nihil suscensens, quod non tecum communicassem, ut solerem, atque aliud quidvis quam contumaciam suspicans mansisti inconcussus in amicitia, nec plus ante oculos tuos liberi deserti a magistro quam nostrae mentis penetralia puritasque versata est.

4. Postremo, quicquid de otio meo modo gaudeo, quod a superfluarum cupiditatum vinculis evolavi, quod depositis oneribus mortuarum curarum respiro resipisco redeo ad me, quod quaero intentissimus veritatem, quod invenire iam ingredior, quod me ad summum ipsum modum perventurum esse confido: tu

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

1 ingenio tuo] ingenii tui **H**^{pc}**M**M_2**β** ***am m*** ‖ **3** apparuit] apparebit **γ** | Egone] ego **P**^{ac} ***Kn***^{ac} ergone M_1M$M_2$$P_2$**σ** ***am m*** ‖ **5** studia] peregrina studia **R**^{pc}**σ** ***am m*** *Doignon 1981, 70* ‖ **9** Karthaginem] k(h)art- **ΦMβσ** cart(h)- M_2**C** ‖ **10** tibi] tibi soli **R**^{pc}**γσ** ***am m*** *Doignon 1981, 70–71* ‖ **15** necessariis] necessarium **M** **18** ignorante] inmorante **P** | nihil] non nihil **Φ**$_+$(**R**^{ac}) ***am Kn*** **20** contumaciam] contumacia **PH**M_1 ‖ **21** plus] hoc *add.* **D** | liberi deserti] liberis desertis **β** ‖ **22** penetralia] penetrabat **C**P_2 | puritasque] puritas quae **C**P_2 ‖ **24** cupiditatum] cupiditatium **Φ** ***Kn Gre*** *Bastiaensen 35, cf. p.* 12,23 **25** curarum] causarum M_2

animasti, tu impulisti, tu fecisti. Cuius autem minister fueris, plus adhuc fide concepi quam ratione comprehendi. Nam cum praesens praesenti tibi exposuissem interiores motus animi mei vehementerque ac saepius assererem nullam mihi videri prosperam fortunam, nisi quae otium philosophandi daret, nullam beatam vitam, nisi qua in philosophia viveretur, sed me tanto meorum onere, quorum ex officio meo vita penderet, multisque necessitatibus vel pudoris mei vani vel ineptae meorum miseriae refrenari: tam magno es elatus gaudio, tam sancto huius vitae inflammatus ardore, ut te diceres, si tu ab illarum importunarum litium vinculis aliquo modo eximereris, omnia mea vincula etiam patrimonii tui mecum participatione rupturum.

5. Itaque cum admoto nobis fomite discessisses, numquam cessavimus inhiantes in philosophiam atque illam vitam, quae inter nos placuit atque convenit; prorsus nihil aliud cogitare atque id constanter quidem sed minus acriter agebamus, putabamus tamen satis nos agere. Et quoniam nondum aderat ea flamma, quae summa nos arreptura erat, illam, qua lenta aestuabamus, arbitrabamur esse vel maximam: cum ecce tibi libri quidam pleni, ut ait Celsinus, bonas res Arabicas ubi exhalarunt in nos, ubi illi flammulae instillarunt pretiosissimi unguenti guttas paucissimas, incredibile, Romaniane, incredibile et, ultra quam de me fortasse et tu credis – quid amplius dicam? –, etiam mihi ipsi de me ipso incredibile incendium concitarunt. Quis me tunc honor, quae hominum pompa, quae inanis famae cupiditas, quod denique huius mortalis vitae fomentum atque retinaculum commovebat? Prorsus totus in me cursim redibam. Respexi tamen, confiteor,

P R H M$_1$ M M$_2$ C D P$_2$ T S

19–20 libri … Celsinus] *cf.* Fuh$_1$ 93–94

2 adhuc] ad hoc **Φ**(**R**^{ac}) ‖ **3** motus] metus **Φ**$_+$(**R**^{ac} mo- **M**$_2^{vl}$) ***Kn*** ‖ **7** meo] mea **β** ‖ **8** mei vani] **H**^{pc}**M**$_1$**MM**$_2$ vani mei **R**^{pc}**Cσ** ***m*** *ante* pudoris *trp.* ***am*** animi mei **β** *om.* **PR**^{ac}**H**^{ac} ***Kn Gre*** ‖ **9** tam^1] ut tam **P**^{pc}(utam *ac*) | es] esse **Φ**(**P**^{ac}**R**^{ac}**H**^{ac})**M**$_2$ essem **P**^{pc} ***am*** esses **H**^{pc} ‖ **13** admoto] amoto **RHC** amato **P** amoto a **σ** ‖ **18** qua lenta] **R**^{pc}**γσ** ***m*** qualem **Φ**$_+$(**R**^{ac}) ***Kn*** qua iam ***am*** **19** pleni] plinii **M** *om.* **β** ‖ **20** illi] illae **H** ***am*** ille **M**$_1$ ‖ **27** tamen] tandem *Fuh$_1$* tantum ***m*** | confiteor] confitebor **Φ**(**R**^{ac})**M**$_2$ ***Kn***

quasi de itinere in illam religionem, quae pueris nobis insita est et medullitus implicata; verum autem ipsa ad se nescientem rapiebat. Itaque titubans properans haesitans arripio apostolum Paulum. Neque enim vere, inquam, isti tanta potuissent vixissentque ita, ut eos vixisse manifestum est, si eorum litterae atque rationes huic tanto bono adversarentur. Perlegi totum intentissime atque castissime.

6. Tunc vero quantulocumque iam lumine asperso tanta se mihi philosophiae facies aperuit, ut – non dicam: tibi, qui eius incognitae fame semper arsisti, sed si ipsi adversario tuo, a quo nescio utrum plus exercearis quam impediaris, eam demonstrare potuissem – ne ille et Baias et amoena pomeria et delicata nitidaque convivia et domesticos histriones, postremo quicquid eum acriter commovet, in quascumque delicias abiciens et relinquens ad huius pulchritudinem blandus amator et sanctus mirans anhelans aestuans advolaret. Habet enim et ille, quod confitendum est, quoddam decus animi vel potius decoris quasi sementum, quod erumpere in veram pulchritudinem nitens tortuose ac deformiter inter scabra vitiorum et inter opinionum fallacium dumeta frondescit; tamen non cessat frondescere et paucis acute ac diligenter in densa intuentibus, quantum sinitur, eminere. Inde est illa hospitalitas, inde in conviviis multa humanitatis condimenta, inde ipsa elegantia nitor mundissima facies rerum omnium et undique cuncta perfundens adumbratae venustatis urbanitas.

III. 7. Philocalia ista vulgo dicitur. Ne contemnas nomen hoc ex vulgi notione; nam philocalia et philosophia prope similiter cognominatae sunt et quasi gentiles inter se videri volunt et sunt.

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

25 Philocalia … dicitur] *cf.* Plat. *Phdr.* 248d ‖ **26–29,4** nam … procreatae] *cf. retr.* 1,1,3

1 religionem] regionem **Mγ** ‖ **2** ipsa] ipsa me **R^{pc}σ** ***am m*** ‖ **6–7** castissime] cautissime **R^{pc}γσ** ***m*** *Doignon 1981, 71–72 Fuh_1* ‖ **10** fame] **P** ***m Kn Gre*** famae **R^{ac}HM_1MM_2** ***am*** fama **R^{pc}γσ** *Doignon 1981, 73–74, cf. p.* 27,25 | a] *om.* **$Φ_+$(R^{ac})** ***Kn*** ‖ **17** decoris–sementum] decoramentum **β** | sementum] sementem **P^{ac}T** ***m Kn Gre*** seminarium ***am*** ‖ **18** pulchritudinem] libertate *add.* **M_2** ‖ **23** ipsa elegantia] ipse elegantiae **R^{pc}M** ‖ **26** notione] *coni. Schäublin (cf. Fuh_1 114)*, *cf. pp.* 13,3; 15,22 nomine *codd.*

Quid est enim philosophia? amor sapientiae. Quid philocalia? amor pulchritudinis. Quaere de Graecis. Quid ergo sapientia? nonne ipsa vera est pulchritudo? Germanae igitur istae prorsus et eodem parente procreatae. Sed illa visco libidinis detracta caelo suo et inclusa cavea populari viciniam tamen nominis tenuit ad commonendum aucupem, ne illam contemnat. Hanc igitur sine pennis sordidatam et egentem volitans libere soror saepe agnoscit, sed raro liberat; non enim, philocalia ista unde genus ducat, agnoscit nisi philosophia. Quam totam fabulam – nam subito Aesopus factus sum – Licentius tibi carmine suavius indicabit; poeta est enim paene perfectus. Ergo ille, si veram pulchritudinem, cuius falsae amator est, sanatis renudatisque paululum oculis posset intueri, quanta voluptate philosophiae gremio se involveret! quomodo ibi te cognitum sicut verum fratrem amplecteretur! Miraris haec et forsitan rides. Quid, si haec explicarem, ut volebam? Quid, si saltem vox – si adhuc facies videri a te non potest – ipsius philosophiae posset audiri? Mirareris profecto, sed non rideres, non desperares. Crede mihi: de nullo desperandum est, de talibus autem minime; omnino sunt exempla. Facile evadit, facile revolat hoc genus avium multis inclusis multum mirantibus.

8. Sed ad nos redeamus, nos, inquam, Romaniane, philosophemur. Reddam tibi gratiam: filius tuus coepit philosophari. Ego eum reprimo, ut disciplinis necessariis prius excultus vigentior et firmior insurgat. Quarum te ne metuas expertem, si bene te novi, auras tibi liberas tantum opto. Nam de indole quid dicam? Utinam non tam rara esset in hominibus, quam certa est in te! Restant duo vitia et impedimenta inveniendae veritatis, a quibus tibi non multum timeo; timeo tamen, ne te contemnas atque inventurum esse desperes aut certe ne invenisse te credas. Quorum primum si tamen inest, ista tibi fortasse disputatio detrahet. Saepius enim

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

3 istae] sunt *add.* **R**^{pc}**γσ** ***m*** ‖ **6** illam] se **R**^{pc}**σ** ***m*** ‖ **7** pennis] pinnis **PH** ***Kn*** **12** falsae] falso **R**^{pc}**M** falsĕ **P**M_2**C** ‖ **13** posset] possit **PR**^{ac}**H** ***Kn*** ‖ **20** revolat] evolat **βS**^{pc} | multum] multis **M** ‖ **21** redeamus] redeam **Φ₊** ***am Kn*** **22** gratiam] iam *add.* **R**^{pc}**σ** *post* coepit *trp.* **γ** ***m*** ‖ **23** vigentior] sui genitor **P**^{pc} ingentior **M** vigilantior **β** ‖ **25** auras] aures M_1**Mσ**(**T**^{pc}) ‖ **26** hominibus] omnibus **γ** ‖ **27** non] *om.* **M** ‖ **28** timeo[1]] eo **P**^{ac} metuo **P**^{pc} | te] *om.* M_1**β**

suscensuisti Academicis, eo quidem gravius, quo minus eruditus esses, eo libentius, quod veritatis amore illiciebaris. Itaque iam cum Alypio te fautore confligam et tibi facile persuadebo, quod volo, probabiliter tamen. Nam ipsum verum non videbis, nisi in philosophiam totus intraveris. Illud autem alterum, quod te fortasse aliquid invenisse praesumis, quamvis a nobis iam quaerens dubitansque discesseris, tamen, si quid superstitionis in animum revolutum est, eicietur profecto, vel cum tibi aliquam inter nos disputationem de religione misero vel cum praesens tecum multa contulero.

9. Ego enim nunc aliud nihil ago quam me ipse purgo a vanis perniciosisque opinionibus; itaque non dubito melius mihi esse quam tibi. Unum tantum est, unde invideam fortunae tuae: quod solus frueris Luciliano meo. An et tu invides, quia dixi ‘meo’? Sed quid dixi aliud quam tuo et omnium, quicumque unum sumus? De quo tamen, ut subvenias desiderio meo, quid te rogem? Aut te ipsum promereor? ‹Tu› tantum scis, quod debes. Sed nunc ambobus dico: Cavete, ne quid vos nosse arbitremini, nisi quod ita didiceritis saltem, ut nostis unum duo tria quattuor simul collecta in summam fieri decem. Sed item cavete, ne vos in philosophia veritatem aut non cognituros aut nullo modo ita posse cognosci arbitremini – nam illi credite, qui ait: ‘quaerite et invenietis’ – nec cognitionem desperandam esse et manifestiorem futuram quam sunt illi numeri. Nunc ad propositum veniamus. Iam enim sero coepi metuere, ne hoc principium modum excederet, et non est

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

8–9 aliquam … religione] *cf.* Aug. *vera rel.* 12 ‖ **22** quaerite … invenietis] Mt 7:7

2 esses] esse **PR**^{ac}**T**^{ac} es **R**^{pc}**γT**^{pc} eras **S** | eo] sed eo **R**^{pc}**γσ** ***m*** | quod] quo **R**^{pc}**Mγ** ‖ **3** te] *om.* **γ** ‖ **7** discesseris] discesseras **σ** ‖ **11** ipse] ipsum **R**^{pc}**γσ** **14** Luciliano] Lucinianio **R**^{pc}**MC** Luciano **β** ‖ **16–17** Aut–promereor] tu te ipse pro me roga **R**^{pc}**γσ** ***am m*** ‖ **17** ipsum] *Fuh$_1$* ipse *codd.* | Tu tantum] tu *ins. Fuh$_1$* quantum **R**^{pc}**γσ** ***am m*** | quod] *Fuh$_1$* quia *codd.* ‖ **20** summam] summa **Φ**(**R**^{ac})**C** ***Kn am*** | in^2] *om.* **P** ***Kn*** ‖ **21** non] nos **C** | nullo] ullo **C** cognosci] cognoscere **β** ‖ **22** illi credite] *Fuh$_1$* mihi credite **Φ**$_+$(**R**^{ac} mihi **H**^{sl}) mihi illi credite **R**^{pc}(credite vel potius *vl*) mihi credite vel potius illi credite **γσ** ***Gre*** mihi vel potius illi credite *cett. edd.*

leve ‹vitium›. Nam modus procul dubio divinus est, sed fefellerit, cum dulciter ducit. Ero cautior, cum sapiens fuero.

IV. 10. Post pristinum sermonem, quem in primum librum contulimus, septem fere diebus a disputando fuimus otiosi, cum tres tamen Vergilii libros post primum recenseremus atque, ut in tempore congruere videbatur, tractaremus. Quo tamen opere Licentius in poeticae studium sic inflammatus est, ut aliquantum mihi etiam reprimendus videretur. Iam enim ab hac intentione ad nullam se rem devocari libenter ferebat. Tandem tamen ad retractandam, quam distuleramus, de Academicis quaestionem cum a me, quantum potui, lumen philosophiae laudaretur, non invitus accessit. Et forte dies ita serenus effulserat, ut nulli prorsus rei magis quam serenandis animis nostris congruere videretur. Maturius itaque solito lectos reliquimus paululumque cum rusticis egimus, quod tempus urgebat. Tum Alypius: Antequam vos, inquit, audiam de Academicis disputantes, volo mihi legatur sermo ille vester, quem dicitis me absente perfectum; non enim possum aliter, cum inde huius disceptationis occasio nata sit, in audiendis vobis non aut errare aut certe laborare. – Quod cum factum esset et in eo paene totum antemeridianum tempus consumptum videremus, redire ab agro, qui deambulantes nos acceperat, domum instituimus. Et Licentius: Quaeso, inquit, ante prandium mihi breviter totam Academicorum sententiam exponendo repetere ne graveris, ne quid in ea me fugiat, quod pro partibus meis sit. – Faciam, inquam, et eo libentius, quo de hac re cogitans parum prandeas. – Ne, inquit ille, istinc securus sis; nam et multos et maxime patrem meum saepe animadverti eo edaciorem, quo refertior curis esset. Deinde tu quoque de istis metris ‹me› cogitantem non sic expertus es, ut cura mea mensa secura sit. Quod quidem apud me ipsum mirari soleo: Quid enim sibi

P R H M$_1$ M M$_2$ C D P$_2$ T S

1 vitium] *ins. Fuh*$_1$ | procul dubio] iam procul dubio profecto ubique **σ** **5** Vergilii] **Φ** Virgilii **MM**$_2$**γσ** *cf. p.* 14,25 ‖ **7** poeticae] poetae **σ** poeticum ***am*** artis *add.* **M** ‖ **8** Iam] **P** ***m Kn*** *Fuh*$_1$ ita *cett. codd.* ***am Gre*** ‖ **24** ea–fugiat] eam effugiat **R**^{ac}**MM**$_2$**σ**(**S**^{ac}) ea me effugiat **R**^{pc} ‖ **25** quo] quod **M**$_1$**σ**(**S**^{pc}) ‖ **29** me] *ins. Fuh*$_1$ (*vel post* cogitantem)

vult, quod tunc ipsum pertinacius appetimus, cum in aliud intendimus animum? aut quis est, qui manibus et dentibus nostris occupatis nobis nimis imperiosus fit? – Audi potius, inquam, de Academicis quod rogaveras, ne te metra ista volventem non solum in epulis sine metro sed etiam in quaestionibus patiar. Si quid autem pro mea parte occultabo, prodet Alypius. – Bona fide tua opus est, inquit Alypius; nam si metuendum est, ne aliquid occultes, a me deprehendi posse difficile arbitror eum, a quo me ista didicisse nullus, qui me novit, ignorat, praesertim cum in prodendo vero non magis victoriae quam animo tuo consulturus sis.

V. 11. Agam, inquam, bona fide, quoniam de iure praescribis. Nam et Academicis placuit nec homini scientiam posse contingere, earum dumtaxat rerum, quae ad philosophiam pertinent – nam cetera curare se Carneades negabat –, et tamen hominem posse esse sapientem sapientisque totum munus, ut abs te quoque, Licenti, illo sermone dissertum est, inquisitione veri explicari; ex quo confici, ut nulli etiam rei sapiens assentiatur; erret enim necesse est, quod sapienti nefas est, si assentiatur rebus incertis. Et omnia incerta esse non dicebant solum, verum etiam copiosissimis rationibus affirmabant. Sed verum non posse comprehendi ex illa Stoici Zenonis definitione arripuisse videbantur, qui ait id verum percipi posse, quod ita esset animo impressum ex eo, unde esset, ut esse non posset ex eo, unde non esset. Quod brevius planiusque sic dicitur: his signis verum posse comprehendi, quae signa non potest habere, quod falsum est. Hoc prorsus non posse inveniri vehementissime, ut convincerent, incubuerunt. Inde dissensiones philosophorum, inde sensuum fallaciae, inde somnia

P R H M$_1$ M M$_2$ C D P$_2$ T S

21 verum ... comprehendi] *cf.* Cic. *ac.* 2,113; *fin.* 5,76 ‖ **22–24** id ... esset^{2}] frg. 338 Hülser; *cf.* Cic. *ac.* 2,18; 2,77; SVF 2,65 ‖ **25–26** quae ... est] *cf.* Cic. *ac.* 2,33–34; 2,36

1 ipsum] *Fuh$_1$* primum **Φ_+** ***Kn Gre*** cibum **γσ** ***am m*** ‖ **2** animum–dentibus] *om.* **Φ_+**(**R**^{ac}) | quis–qui] est qui *om.* **β** quid est quod ***m*** quid est quia ***am*** **2–3** nostris–fit] *om.* **H**^{ac} ‖ **3** nimis] animus ***am m*** ‖ **4** te] *om.* **M$_2$β** ‖ **13** et] *om.* **γσ** | homini] hominis **PR**^{ac}**H** ‖ **17** inquisitione] *Fuh$_1$* in quisitione **P**^{ac} in conquisitione *cett.*

furoresque, inde pseudomenoe et soritae in illius causae patrocinio viguerunt. Et cum ab eodem Zenone accepissent nihil esse turpius quam opinari, confecerunt callidissime ut, si nihil percipi posset et esset opinatio turpissima, nihil umquam sapiens approbaret.

12. Hinc eis invidia magna conflata est. Videbatur enim esse consequens, ut nihil ageret, qui nihil approbaret; unde dormientem semper et officiorum omnium desertorem sapientem suum Academici describere videbantur, quem nihil approbare censebant. Hic illi inducto quodam probabili, quod etiam veri simile nominabant, nullo modo cessare sapientem ab officiis asserebant, cum haberet, quid sequeretur, veritas autem sive propter naturae tenebras quasdam sive propter similitudinem rerum vel obruta vel confusa latitaret, quamvis et ipsam refrenationem et quasi suspensionem assensionis magnam prorsus actionem sapientis esse dicebant. Videor mihi breviter totum, ut voluisti, exposuisse nihilque recessisse a praescriptione, Alypi, tua, id est egisse, ut dicitur, bona fide. Si enim aliquid vel non ita, ut est, dixi vel forte non dixi, nihil voluntate a me factum est; bona ergo fides est ex animi sententia. Homini enim homo falsus docendus, fallax cavendus debet videri, quorum prius magistrum bonum, posterius discipulum cautum desiderat.

13. Tum Alypius: Gratum, inquit, habeo, cum et Licentio a te satisfactum est et me onere imposito relevasti. Non enim magis tibi verendum erat, ne quid explorandi mei causa minus a te diceretur – nam alio modo qui fieri poterat? –, quam mihi, si in quoquam te prodere fuisset necesse. Quare faxis, ut illud, quod deest non tam percontationi quam ipsi percontanti, de differentia

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

2–3 nihil ... opinari] frg. 376 Hülser; *cf.* Cic. *ac.* 2,66 ‖ **4–5** nihil ... approbaret] *cf.* Cic. *ac.* 2,37; 2,53 ‖ **7** ut ... approbaret] *cf.* Cic. *ac.* 2,25; 2,37–39; 2,62 ‖ **14–15** ipsam ... esse] *cf.* Cic. *ac.* 2,108

1 soritae] **γσ** solitae **Φ_+** ‖ **8** suum] tuum **Φ_+(R^{ac})** ***Kn Gre*** ‖ **10** probabili] probari **Φ(R^{ac})M** ‖ **12** naturae] naturam et **P** ‖ **26** si] *om.* **C** ‖ **27** quoquam te] quo quante **PR^{ac}M_1** quoquam **R^{pc}** quoquo ante **H**

novae ac veteris Academiae ne te pigeat exponere. – Prorsus, inquam, fateor, piget. Quare beneficium dederis – nam hoc, quod commemoras, ad rem maxime pertinere negare non possum –, si me paululum conquiescente a labore distinguere ista nomina et causam novae Academiae aperire volueris. – Crederem, inquit, me quoque a prandio te avocare voluisse, ni te magis a Licentio territum dudum putarem et eius postulatio ita nobis praescripsisset, ut ei ante prandium, quicquid huius involutionis esset, expediretur. – Et cum reliqua dicere tenderet, mater nostra – nam domi iam eramus – ita nos trudere in prandium coepit, ut verba faciendi locus non esset.

VI. 14. Deinde, cum tantum alimentorum accepissemus, quantum compescendae fami satis esset, ad pratum regressis nobis Alypius: Paream, inquit, sententiae tuae nec ausim recusare. Si enim nihil me fugerit, gratabor cum doctrinae tuae tum etiam memoriae meae; at si in quoquam fortasse aberravero, recurabis id, ut deinceps huius modi delegationem non pertimescam. Novae Academiae discidium non tam contra veterem conceptum quam contra Stoicos arbitror esse commotum; nec vero discidium putandum, siquidem a Zenone illatam novam quaestionem dissolvi discutique oportebat. Nam de non percipiendo quamvis nullis conflictationibus agitata, incolens tamen etiam veterum Academicorum mentes sententia non impudenter existimata est. Quod etiam ipsius Socratis Platonisque ac reliquorum veterum auctoritate probatu facile est, qui se hactenus crediderunt posse ab errore defendi, si se assensioni non temere commisissent, quamvis propriam de hac re disputationem in scholas suas non introduxerint nec ab illis enucleate aliquando quaesitum sit, percipi necne

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

25–26 qui … commisissent] *cf.* Cic. *ac.* 1,44–46

1–5 ne–Academiae] *om.* **M_1MM_2** ‖ **4** a labore] *Fuh₁* (*cf. p.* 58,16), *retr.* 1,18 apud me *codd.* ‖ **6** ni–magis] ***m*** *Fuh₁* ni et magis **P**R^{ac}**Hγ**T^{pc} ***Kn*** ni et magis te R^{pc} ***Gre*** et magis **M_1MM_2** ***am*** vel et magis te T^{ac} et magis te S^{pc} **9** tenderet] temptaret **M** ‖ **10** nos trudere] nostrum de re **Φ**(**R^{ac}**)**M_2** *om.* **M**(*ras.*) ‖ **14** tuae] *om.* **M_1MM_2** ‖ **15** gratabor] gratulabor P^{pc}**M** ***am*** ‖ **16** at] aut **σ** | recurabis] recusabis **γ** ‖ **19** vero] vere **C** ‖ **25** probatu] probatum **Hγσ** ‖ **27** propriam] proprie **σ** | non] *om.* **Mσ**

veritas possit. Quod cum Zeno rude ac novum intulisset contenderetque nihil percipi posse, nisi quod verum ita esset, ut dissimilibus notis a falso discerneretur, neque opinationem subeundam esse sapienti atque id Arcesilas audiret, negavit huius modi quicquam posse ab homine reperiri neque illi opinionis naufragio sapientis committendam esse vitam; unde etiam conclusit nulli rei esse assentiendum.

15. Verum cum ita res se haberet, ut vetus Academia magis aucta quam oppugnata videretur, exstitit Philonis auditor Antiochus, qui, ut nonnullis visus est, gloriae cupidior quam veritatis in simultatem adduxit Academiae utriusque sententias. Dicebat enim rem insolitam et ab opinione veterum remotissimam Academicos novos conatos inducere. In quam rem veterum physicorum aliorumque magnorum philosophorum implorabat fidem ipsos etiam Academicos oppugnans, qui se veri simile contenderent sequi, cum ipsum verum se ignorare faterentur, multaque argumenta collegerat, quibus nunc supersedendum arbitror; nihil tamen magis defendebat quam percipere posse sapientem. Hanc puto inter Academicos novos ac veteres controversiam fuisse. Quae si secus se habet, ut Licentium plenissime informes pro utroque postulaverim. Si vero ita est, ut dicere potui, susceptam disputationem peragite.

VII. 16. Tum ego: Quamdiu, inquam, Licenti, in isto nostro longiore quam putabam sermone conquiescis? Audisti, qui sint Academici tui? – At ille verecunde arridens et aliquantum hac compellatione turbatior: Paenitet me, inquit, tantopere affirmasse contra Trygetium beatam vitam in veritatis inquisitione consistere. Nam me ista quaestio ita perturbat, ut vix non miser sim,

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

4–7 negavit … assentiendum] *cf.* Cic. *ac.* 2,77; *cf.* Arcesil. frg. 8 Mette ‖ **10** gloriae … veritatis] *cf.* Cic. *ac.* 2,70

2 posse] posset **Φ**(**R**^{ac}**H**^{ac}) ‖ **5** illi] illius **β** ‖ **8** haberet] **σ** ***m*** *Voß* habeat **Φ**$_+$**γ** *cett. edd.* habebat *Fuh*$_1$ ‖ **9** aucta] acuta **M** ‖ **10** nonnullis] nonnulli **RHM_1** visus] visum **M** ‖ **11** adduxit] adduxerit **σ**(**S**^{ac}) ‖ **18** quam] verum *add.* ***m*** percipere] verum *add.* **S** ***m*** (*ante* percipere) ‖ **20** plenissime] planissime **β** **24** longiore] largiore **M**

qui certe vobis, si quid humanitatis geritis, videor miserandus. Sed quid me ipse ineptus crucio? aut quid exhorreo tanta causae bonitate subnixus? Prorsus non cedam nisi veritati. – Placentne, inquam, tibi novi Academici? – Plurimum, inquit. – Ergo verum tibi videntur dicere? – Tum ille, cum iam esset assensurus, arrisione Alypii cautior factus haesit aliquantum et deinde: Repete, inquit, rogatiunculam. – Verumne, inquam, tibi videntur Academici dicere? – Et rursus cum diu tacuisset: Utrum, ait, verum sit, nescio; probabile est tamen. Neque enim plus video, quod sequar. – Probabile, inquam, scisne ab ipsis etiam veri simile nominari? – Ita, inquit, videtur. – Ergo, inquam, veri similis est Academicorum sententia. – Ita, inquit. – Quaeso attende, inquam, diligentius. Si quisquam fratrem tuum visum patris tui similem esse affirmet ipsumque tuum patrem non noverit, nonne tibi insanus aut ineptus videbitur? – Et hic diu tacuit, tum ait: Non mihi hoc videtur absurdum.

17. Cui ego cum respondere coepissem: Exspecta, inquit, quaeso paululum. Ac post arridens: Dic mihi, ait, oro te, iamne certus es de victoria tua? – Tum ego: Fac me, inquam, certum esse; non ideo tamen tu causam tuam debes deserere, praesertim cum haec inter nos disputatio suscepta sit exercendi tui causa et ad elimandum animum provocandi. – Numquidnam, inquit, aut Academicos legi aut tot disciplinis eruditus sum, quibus tu ad me instructus adventas? – Academicos, inquam, nec illi legerant, a quibus primo sententia ista defensa est. Eruditio autem disciplinarumque copia si te deficit, non usque adeo tamen ingenium tuum esse debet invalidum, ut nullo facto impetu paucissimis verbis meis rogationibusque succumbas. Illud enim iam vereri coepi, ne tibi citius quam volo succedat Alypius, quo adversario non ita securus deambulabo. – Ergo utinam, inquit ille, iam vincar, ut aliquando vos audiam disserentes et, quod plus est, videam, quo

P R H M$_1$ M M$_2$ C D P$_2$ T S

2 tanta] tantae **M$_1$Mβ** ‖ **5** iam] etiam **β** iam id **σ** ‖ **6** haesit] haesitavit **β** **11** inquam] *om.* **σ** ‖ **12** sententia] sententia? **RHMM$_2$γS** | Ita] est **σ** | Quaeso] illud quaeso **R**^{pc}**σ** iam quaeso ***am m*** ‖ **13** visum] visumque **R**^{pc} *om.* **M** | patris tui] patri tuo **β** ‖ **20** tu] *om.* **γ** ‖ **22** aut] *om.* **γ** ‖ **24** adventas] advenias **P** advenis **γ**

mihi spectaculo nihil potest felicius exhiberi. Nam quoniam placuit vobis ista fundere potius quam effundere, siquidem ore prorumpentia stilo excipitis nec in terram, ut dicitur, cadere sinitis, legere etiam vos licebit; sed nescio quo modo, cum admoventur oculis idem ipsi, quos inter sermo caeditur, bona disputatio si non utilius at certe laetius perfundit animum.

18. Gratum habemus, inquam; sed repentina ista gaudia tua temere illam sententiam evadere coegerunt, qua dixisti nullum tibi spectaculum exhiberi posse felicius. Quid, si enim patrem illum tuum, quo profecto nemo philosophiam est post tam longam sitim hausturus ardentius, nobiscum ista quaerentem ac disserentem videbis, cum ego me fortunatiorem numquam putabo: quid te tandem sentire ac dicere convenit? – Hic vero ille aliquantum lacrimavit et, ubi loqui potuit, porrecta manu caelum suspiciens: Et quando ego, inquit, deus, hoc videbo? Sed nihil est de te desperandum. – Hic cum paene omnes ab intentione disputationis remitti in lacrimas coepissemus, obluctans mecum et vix me colligens: Age potius, inquam, et in vires tuas redi, quas ut congereres undeunde posses patronus Academiae futurus, longe ante monueram, non opinor ideo, ut modo ‘ante tubam tremor occupet artus’ aut ut visendae alienae pugnae desiderio tam cito te optes esse captivum. – Hic Trygetius, ubi satis attendit iam vultus nostros serenatos: Quidni iste optet? inquit, homo tam sanctus, ut hoc ei deus ante vota concesserit. Cede iam, Licenti; nam qui non invenis quid respondeas et adhuc ut vincare optas, parvae fidei mihi videris. – Arrisimus; tum Licentius: Loquere beatus, inquit, non inveniendo verum, sed certe non quaerendo.

P R H M$_1$ M M$_2$ C D P$_2$ T S

3–4 nec … sinitis] *cf.* Vulg. 4 Rg 10:10 ‖ **20–21** ante … artus] Verg. *Aen.* 11,424

4 vos] vobis **T** nobis **S** ‖ **4–5** admoventur] amoventur **γ**(amm- **C**) ‖ **6** at] ac **Φ_+**(**R**^{ac}) ‖ **9** felicius] facilius **M** | enim] etiam **Hσ** ‖ **12** videbis] videris **R**^{pc}**γσ** **17** remitti] dimitti **Φ_+**(**R**^{ac}) ***Kn*** ‖ **19** undeunde] unde **P**^{pc}**HMM$_2$** ***am*** ‖ **22** iam] tam **Φ_+**(**R**^{ac}) ***am*** ‖ **23** Quidni iste] quin iuste **R**^{pc} ‖ **24** Cede] *Fuh*$_1$ crede *codd.* nam] iam **R**^{pc}**H** ‖ **25** vincare] vincar **C**

19. Qua hilaritate adulescentulorum cum essemus laetiores: Attende, inquam, rogationem et in viam firmior et valentior redi, si potes. – En assum, inquit, quantum possum. Quid enim, si ille fratris mei visor fama compertum habeat eum esse similem patris, potest insanus aut ineptus esse, si credit? – Stultusne, inquam, saltem dici potest? – Non continuo, inquit, nisi se id scire contenderit. Nam si ut probabile sequitur, quod crebra fama iactavit, nullius temeritatis argui potest. – Tum ego: Rem ipsam paulisper consideremus et quasi ante oculos constituamus. Ecce fac illum nescio quem hominem, quem describimus, esse praesentem. Advenit alicunde frater tuus. Ibi iste: 'Cuius hic puer filius?' Respondetur: 'Cuiusdam Romaniani.' At hic: 'Quam patris similis est! quam non temere hoc ad me fama detulerat!' Hic tu vel quis alius: 'Nosti enim Romanianum, bone homo?' 'Non novi,' inquit, 'tamen similis eius mihi videtur.' Poteritne quisquam risum tenere? – Nullo modo, inquit. – Ergo, inquam, quid sequatur, vides. – Iamdudum, inquit, video, sed tamen ipsam conclusionem abs te audire volo. Oportet enim alere incipias, quem cepisti. – Quidni, inquam, concludam? Ipsa res clamat similiter ridendos esse Academicos tuos, qui se in vita veri similitudinem sequi dicunt, cum ipsum verum quid sit ignorent.

VIII. 20. Tum Trygetius: Longe mihi, inquit, videtur dissimilis Academicorum cautio ab huius, quem descripsistis, ineptia. Illi enim rationibus assequuntur, quod dicunt esse veri simile, iste autem ineptus famam secutus est, cuius auctoritate nihil est vilius. – Quasi vero, inquam, non esset ineptior, si diceret: 'Patrem quidem eius minime novi nec fama comperi, quam sit similis patris, et mihi tamen similis videtur.' – Ineptior certe, inquit, sed quorsum ista? – Quia tales, inquam, sunt, qui dicunt: 'Verum

P R H $\mathbf{M_1}$ M $\mathbf{M_2}$ C D $\mathbf{P_2}$ T S

4 patris] patri **M** ‖ **5–6** si–potest] si credis, stultus nequam saltim dici potes **M** si credis, stultus nequaquam dici potes $\mathbf{M_2}$ ‖ **12** patris] patri **M**$\mathbf{M_2}$**σ** ***am m*** ‖ **13** temere] temeraria **γσ** ‖ **16** sequatur] sequitur $\mathbf{R}^{pc}\mathbf{M_2}$ ‖ **17** ipsam] istam **M** ***am m*** iam istam $\mathbf{M_2}$ ‖ **18** cepisti] coepisti $\mathbf{P}^{pc}$**R** ‖ **20** in vita] inventam **S** **21** quid] quod **PC** ***Kn*** ‖ **23** descripsistis] descripsisti **H**$\mathbf{M_1}$**M**$\mathbf{M_2}$ *edd. praeter* ***Kn*** ‖ **28** patris] patri $\mathbf{P}^{pc}\mathbf{R}^{pc}$**MS** ***Kn*** | et] sed $\mathbf{P}^{pc}\mathbf{R}^{pc}$**γσ** ***Kn*** ‖ **29** Quia] qui **Φ**($\mathbf{R}^{ac}$)**M**

quidem non novimus; sed hoc, quod videmus, eius, quod non novimus, simile est.' – Probabile, inquit, illi dicunt. – Cui ego: Quomodo istuc dicis? an negas eos veri simile dicere? – Et ille: Ego, inquit, ob hoc dicere volui, ut illam similitudinem excluderem. Videbatur enim mihi fama improbe irruisse in quaestionem vestram, cum Academici ne oculis quidem credant humanis, nedum famae mille quidem, ut poetae fingunt, sed monstrosis tamen luminibus. Nam quis ego tandem sum Academiae defensor? An in quaestione ista invidetis securitati meae? En habes Alypium, cuius adventus nobis quaeso ferias dederit, quem te iamdudum non frustra formidare arbitramur.

21. Tum facto silentio oculos ambo in Alypium contulerunt. Tum ille: Vellem quidem, inquit, ut meae vires patiuntur, auxiliari aliquatenus partibus vestris, nisi mihi omen vestrum terrori esset. Sed hanc formidinem, ni me spes fefellerit, facile fugem. Simul enim solatur me, quod praesens Academicorum oppugnator onus Trygetii victi paene subierit, et nunc eum victurum vestra confessione probabile est. Illud magis vereor, ne et deserti officii neglegentiam et invasi impudentiam devitare non possim. Non enim vos oblitos credo iudicis mihi munus fuisse delatum. – Hic Trygetius: Illud, inquit, aliud, hoc autem aliud est; quare quaesumus, ut te aliquando patiare privatum. – Non renuerim, ait, ne, cum impudentiam vel neglegentiam vitare cupio, in superbiae, quo vitio nihil est immanius, laqueos incidam, si honorem mihi a vobis concessum diutius quam permittitis teneam.

IX. 22. Proinde velim mihi exponas, bone accusator Academicorum, officium tuum, id est in quorum defensione hos oppugnes. Metuo enim, ne Academicos refellens Academicum te probare velis. – Accusatorum, inquam, ut opinor, duo genera esse bene

P R H M$_1$ M M$_2$ C D P$_2$ T S

7–8 famae … luminibus] *cf.* Verg. *Aen.* 4,181–183; Ov. *met.* 12,43–44

2 novimus] videmus **γ** ‖ **3** istuc] istud **R**^{pc}**M**$_2$ ista **σ** | eos] eo **MM**$_2$ | veri simile] verissime **β** ‖ **11** arbitramur] arbitremur **Φ**$_+$(**R**^{ac})**M**^{ac} ***Kn am*** arbitrabamur **D** ‖ **14** omen] nomen **γ** | terrori] terroris **Φ**(**R**^{ac}) ‖ **15** facile] *om.* **M** | fugem] fugiam **M** ***am*** ‖ **17** victurum] *coni. Schäublin (cf. Fuh$_1$ 192–193)* victorem *codd.* ‖ **18** Illud] illum **Φ**(**P**^{ac}**R**^{ac}**H**^{ac})**M** ‖ **22** Non] *Fuh$_1$* ne *codd.*

nosti. Non enim, si a Cicerone modestissime dictum est ita eum esse Verris accusatorem, ut Siculorum defensor esset, propterea necesse est eum, qui aliquem accuset, habere alterum, quem defendat. – Et ille: Saltem habesne tu quicquam, in quo sententia tua iam fundata constiterit? – Facile est, inquam, huic rogationi respondere mihi praesertim, cui repentina non est. Iam hoc totum mecum egi et diu multumque versavi animo. Quamobrem audi, Alypi, quod, ut arbitror, iam optime scis: Non ego istam disputationem disputandi gratia susceptam volo; satis sit, quod cum istis adulescentibus prolusimus, ubi libenter nobiscum philosophia quasi iocata est. Quare auferantur de manibus nostris fabellae pueriles! De vita nostra de moribus de animo res agitur, qui se superaturum inimicitias omnium fallaciarum et veritate comprehensa quasi in regionem suae originis rediens triumphaturum de libidinibus atque ita temperantia velut coniuge accepta regnaturum esse praesumit securior rediturus in caelum. Vides, quid dicam? Tollamus iam cuncta ista de medio: ‘Arma acri facienda viro’. Nec quicquam minus semper optavi quam inter eos, qui secum multum vixerunt multumque sermocinati sunt, oriri aliquid, unde novus quasi conflictus exsurgat. Sed propter memoriam, quae infida custos est excogitatorum, referri in litteras volui, quod inter nos saepe pertractavimus, simul ut isti adulescentes et in haec attendere discerent et aggredi ac subire temptarent.

23. Tune ergo nescis nihil me certum adhuc habere, quod sentiam, sed ab eo quaerendo Academicorum argumentis atque disputationibus impediri? Nescio quo enim modo fecerunt in animo quandam probabilitatem – ut ab eorum verbo nondum recedam –, quod homo verum invenire non possit; unde piger et

P R H $\mathbf{M_1}$ M $\mathbf{M_2}$ C D $\mathbf{P_2}$ T S

1–2 ita ... esset] *cf.* Cic. *Verr.* 2,4,82; 2,1,98; 2,1,21 ‖ **16** securior ... caelum] *cf.* *retr.* 1,1,3; Cic. *Hort.* frg. 97 Müller / 115 Grilli (Aug. *trin.* 14,26) ‖ **17** Tollamus ... cuncta] *cf.* Verg. *Aen.* 8,439 ‖ **17–18** Arma ... viro] Verg. *Aen.* 8,441

1 Non–si] si enim $\mathbf{\Phi_{+}}$($\mathbf{R}^{ac}$) ***Kn am*** ‖ **3** alterum] alterutrum $\mathbf{M_2}$ aliquem *add.* **β** ‖ **7** versavi] servavi $\mathbf{M_1M}$ ‖ **10** nobiscum] cum **M** ‖ **18** Nec quicquam] nequiquam $\mathbf{PR}^{ac}\mathbf{MM_2}$(nec- *vl*) ‖ **22** pertractavimus] tractavimus $\mathbf{M_1MM_2}$**γσ** **25** ab eo] habeo $\mathbf{R}^{pc}\mathbf{M_1M_2C}$**σ** ***am*** ‖ **28** possit] posset **β**

prorsus segnis effectus eram nec quaerere audebam, quod acutissimis viris invenire non licuit. Nisi ergo prius tam mihi persuasero verum posse inveniri quam sibi illi non posse persuaserunt, non audebo quaerere nec habeo aliquid, quod defendam. Itaque istam interrogationem remove, si placet; potius discutiamus inter nos, quam sagaciter possumus, utrumnam possit verum inveniri. Et pro parte mea videor mihi habere iam multa, quibus contra rationem Academicorum niti molior; inter quos et me [modo] interim nihil distat, nisi quod illis probabile visum est non posse inveniri veritatem, mihi autem inveniri posse probabile est. Nam ignoratio veri aut mihi, si illi fingebant, peculiaris est aut certe utrisque communis.

X. 24. Tum Alypius: Iam, inquit, securus incedam; video enim te non tam accusatorem quam adiutorem fore. Itaque ne longius abeamus, videamus quaeso prius, ne per hanc quaestionem, in qua successisse videor his, qui tibi cesserunt, in verbi controversiam decidamus, quod te ipso insinuante et auctoritate illa Tulliana turpissimum esse saepe confessi sumus. Cum enim, ni fallor, Licentius placuisse sibi diceret de probabilitate Academicorum sententiam, subiecisti, quod ille haud dubie confirmavit, sciretne hanc ab eisdem etiam veri similitudinem nominari. Et bene novi, siquidem ex te mihi nota sunt, non absque te esse Academicorum placita. Quae cum, ut dixisti, animo tuo infixa sint, quid verba secteris ignoro. – Non est ista, inquam, mihi crede, verborum sed rerum ipsarum magna controversia; non enim eos illos viros fuisse arbitror, qui rebus nescirent nomina imponere, sed mihi haec vocabula videntur elegisse et ad occultandam tardioribus et ad significandam vigilantioribus sententiam suam. Quod quare et

P R H $\mathbf{M_1}$ M $\mathbf{M_2}$ C D $\mathbf{P_2}$ T S

16 verbi controversiam] *cf.* Cic. *de orat.* 1,47 ‖ **27–28** haec … suam] *cf. pp.* 82,26–83,2

1 prorsus] omnino $\mathbf{M_2}$ ‖ **1–2** acutissimis] ac doctissimis *add.* **R**^{pc}**γσ** *edd. praeter* ***am*** ‖ **3** persuaserunt] persuaserint **β** ‖ **5** potius] et potius **R**^{pc}**γσ** ***am m*** ‖ **7** quibus] ea sunt autem quibus **σ** ‖ **8** rationem] rationes **σ** | modo] *secl. Fuh*$_1$ ‖ **9** interim] *secl. Voß, cf. Fuh*$_1$ *209* ‖ **11** illi] illa **γ** ‖ **17** decidamus] incidamus **β** ‖ **22** ex te] abs te $\mathbf{M_2}$ et per te **σ** ‖ **23** dixisti] *Fuh*$_1$ (*cf. p.* 40,26–27) dixi *codd.* ‖ **25** eos] ego *add.* **R**^{pc}**γσ** ‖ **28** Quod] sed **γ**

quomodo mihi videatur, exponam, cum prius illa discussero, quae ab eis tamquam cognitionis humanae inimicis dicta homines putant. Itaque perlibenter habeo huc usque hodie nostrum processisse sermonem, ut satis, quid inter nos quaereretur, aperteque constaret. Nam illi mihi videntur graves omnino ac prudentes viri fuisse. Si quid est autem, quod nunc disputabimus, adversus eos erit, qui Academicos inventioni veritatis adversos fuisse crediderunt. Et ne me territum putes, etiam contra eos ipsos non invitus armabor, si non occultandae sententiae suae causa, ne ab eis temere pollutis mentibus et quasi profanis quaedam veritatis sacra proderentur, sed ex animo illa, quae in eorum libris legimus, defenderunt. Quod hodie facerem, nisi nos solis occasus iam domum redire compelleret. – Hactenus illo die disputatum est.

XI. 25. Postridie autem, quamvis non minus blandus tranquillusque dies illuxisset, vix tamen domesticis negotiis evoluti sumus. Nam magnam eius partem in epistolarum maxime scriptione consumpseramus et, cum iam duae horae vix reliquae forent, ad pratum processimus. Nam invitabat caeli nimia serenitas placuitque, ut ne ipsum quidem quod restiterat tempus perire pateremur. Itaque cum ad arborem solitam ventum esset et mansissemus loco: Velim vos, inquam, adulescentuli, quoniam non est hodie magna res aggredienda, in memoriam mihi revocetis, quomodo hesterno die rogatiunculae, quae vos turbavit, Alypius responderit. – Hic Licentius: Tam breve est, inquit, ut nihil negotii sit hoc recordari; quam leve sit autem, tu videris. Nam, ut opinor, vetuit te, res cum constaret, de verbis movere quaestionem. – Et ego: Hoc ipsum, inquam, quid sit quamve habeat vim, satis animadvertistis? – Videor, inquit, mihi videre, quid sit; sed quaeso tu id paulisper exponas. Nam saepe abs te audivi turpe esse disputantibus in verborum quaestione immorari,

P R H $\mathbf{M_1}$ M $\mathbf{M_2}$ C D $\mathbf{P_2}$ T S

3 huc] hoc **$\Phi_+$$M_2$**(huc *vl*)**C** ‖ **6** disputabimus] disputavimus **M$M_1$$M_2$γ** ***am*** **7** adversos] adversatos **R**^{pc}**σ** ‖ **8** territum] tritum **σ** ‖ **12** facerem] facerent **Φ**(**R**^{ac})**M** ‖ **14** Postridie] post tridie **RM_1γ**(**D**^{pc})**σ** *cf. p.* 12,11 ‖ **15** domesticis] a domesticis **R**^{pc}**σ** ‖ **18** nimia] mira **R**^{vl}**σ** ‖ **25** hoc] haec **βσ** ‖ **26** cum] dum **R**^{pc}**σ** ‖ **28** animadvertistis] animadvertitis **C**

cum certamen nullum de rebus remanserit. Sed hoc subtilius est, quam ut explicandum a me debeat flagitari.

26. Audite ergo, inquam, quid sit, vos. Id probabile vel veri simile Academici vocant, quod nos ad agendum sine assensione potest invitare. Sine assensione autem dico, ut id, quod agimus, non opinemur verum esse aut nos id scire arbitremur, agamus tamen, ut verbi causa: utrum hesterna nocte tam liquida ac pura hodie tam laetus sol exorturus esset, si nos quispiam rogaret, credo, quod nos id scire negaremus, diceremus tamen ita videri. 'Talia', inquit Academicus, 'mihi videntur omnia, quae probabilia vel veri similia putavi nominanda; quae tu si alio nomine vis vocare, nihil repugno. Satis enim mihi est te iam bene accepisse, quid dicam, id est quibus rebus haec nomina imponam. Non enim vocabulorum opificem, sed rerum inquisitorem decet esse sapientem.' Satisne intellexistis, quomodo mihi ludicra illa, quibus vos agitabam, de manibus excussa sint? – Hic cum ambo se intellexisse respondissent vultuque ipso responsionem postularent meam: Quid? putatis, inquam, Ciceronem, cuius haec verba sunt, inopem fuisse Latinae linguae, ut minus apta rebus, quas sentiebat, nomina imponeret?

XII. 27. Tum Trygetius: Iam, inquit, placet nobis, cum res nota sit, de verbis nullas calumnias commovere. Quare vide potius, quid huic respondeas, qui nos liberavit, in quos tu impulsus temptas iterum irruere. – Et Licentius: Mane, ait, quaeso; nam mihi sublucet nescio quid, quod videam non tibi tam facile tantum argumentum eripi debuisse. – Et cum defixus in cogitatione siluisset aliquantum: Rogo, inquit, nihil esse videtur absurdius quam dicere se veri simile sequi eum, qui verum quid sit ignoret. Nec illa me tua similitudo conturbat; nam recte ego interrogatus,

P R H M$_1$ M M$_2$ C D P$_2$ T S

3–7 probabile … tamen] Cic. *ac. post.* 2 frg. Plasberg *pp.* 21–22 ‖ **10–15** Talia … sapientem] Cic. *ac.* frg. 19 Müller

3 sit–Id] istuc sit **R**^{pc}**γσ** | vel] ac vel **Φ**(**P**^{ac}**H**^{pc}) ac id **P**^{pc} ac **γ** ‖ **6** nos] **γσ** *Fuh*$_1$ non *cett.* ‖ **7** pura] luna *add.* **β** ‖ **9** quod–id] id nos **C** ‖ **12** vocare] nominare **β** | repugno] pugno **P**^{ac} ***Kn***^{ac} ‖ **25** quod] quo **σ** ***m*** ‖ **27** esse] mihi esse **γσ** ***am m*** mihi (esse *del.*) **R**^{pc}

utrum ex ista temperie caeli nulla in crastinum pluvia cogatur, respondeo esse veri simile, qui me non nego nosse aliquid veri. Nam scio arborem istam modo argenteam fieri non posse multaque talia vera non impudenter me scire dico, quorum video esse similia ea, quae veri similia nomino. Tu vero, Carneades, vel quae alia Graeca pestis, ut nostris parcam – quid enim dubitem in hanc partem transire ad eum, cui captivus debeor iure victoriae? –, tu ergo, cum te nihil veri scire dicas, unde hoc veri simile sequeris? 'At enim non ei potui aliud nomen imponere.' Quid ergo nobis disputandum est cum eo, qui nec loqui potest?

28. Non ego, inquit Alypius, perfugas metuam, quanto minus ille Carneades, in quem nescio utrum iuvenali an puerili levitate commotus maledicta potius quam aliquod telum putasti esse iaciendum. Nam illi quidem ad roborandam sententiam suam, quae semper tenus probabili fundata fuit, hoc interim adversum te facile suffecerit: ita nos a veri inventione procul esse positos, ut tu tibi ipse magno argumento esse possis, qui ita una interrogatiuncula loco motus es, ut, ubi tibi standum esset, penitus ignorares. Sed haec atque scientiam tuam, quam tibi impressam de hac arbore paulo ante confessus es, in aliud tempus differamus. Quamvis enim iam alias partes delegeris, tamen sedulo docendus es, quid paulo ante dixerim. Nondum, ut opinor, in eam quaestionem, qua utrum inveniri verum possit quaeritur, progressi fueramus, sed illud tantum in ipso vestibulo defensionis meae praescribendum putavi, in quo te lassum prostratumque prospexeram, hoc est utrum veri simile an probabile an alio – si quo – nomine appellari potest, quod sibi Academici sat esse dicant, quaerendum non esse. Nam si tu optimus iam inventor veritatis tibi videris, nihil ad me.

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

4 vera] vere **Φ_+**(**R**^{ac}) ***Kn Gre*** ‖ **7** victoriae] tuae *add.* **σ** ‖ **8** sequeris] quaeris **C** ‖ **12** iuvenali] iuvenili **R**^{pc}**M_2βS** ***am m*** | iuvenali an] iuv^{en}alia **H**^{pc} iuvenilia **M_1M** | an] ac **PM_2** a **R**^{ac} ‖ **15** probabili fundata] probabilia fundamenta **β**(**D**^{pc}) ‖ **18** ubi tibi] ibi **β** | esset] esse **β** ‖ **22** dixerim] dixerimus **σ** ‖ **27** quod sibi] **γ** ***m Kn Gre*** (*e cod. Boston 09.331*) quod si **Φ_+** ***am*** si quod sibi **σ** Academici–esse[1]] Academicis adesse **C** Academici adesse **σ**

Postea si ingratus non fueris huic patrocinio meo, eadem fortasse me docebis.

XIII. 29. Hic ego, cum verecunde Licentius Alypii impetum formidaret: Omnia potius, inquam, Alypi, loqui maluisti, quam quemadmodum nobis cum his, qui loqui nesciant, disputandum sit. – Et ille: Quoniam olim cum mihi tum omnibus notum est et nunc tua professione satis indicas te loquendi peritum esse, velim explices utilitatem primo huius inquisitionis tuae, quae aut superflua est, ut opinor – et ei multo magis respondere superfluum est –, aut, si commoda visa fuerit et a me explicari nequiverit, precario abs te impetrem, ut magistri officium ne gravere. – Meministi, inquam, heri me esse pollicitum de istis vocabulis post acturum; et nunc ille sol admonet, ut, quae ludicra pueris proposui, redigam in cistas, praesertim cum ea ornandi iam potius quam vendendi gratia proponam. Nunc, antequam stilum nostrum tenebrae occupent, quae patronae Academicorum solent esse, volo inter nos hodie plenissime constet, ad quam quaestionem nobis explicandam mane surgendum sit. Itaque responde quaeso, utrum tibi videantur Academici habuisse certam de veritate sententiam et eam temere ignotis vel non purgatis animis prodere noluisse an vero ita senserint, ut eorum se disputationes habent.

30. Tum ille: Quid illis animi fuerit, inquit, non temere confirmabo. Nam quantum ex libris colligi datur, tu melius nosti, quae in verba sententiam suam promere soleante autem de me ipso si consulis, inventum nondum esse verum puto. Addo etiam, quod de Academicis flagitabas: nec posse inveniri me putare non solum inolita, quam semper fere animadvertisti, opinione mea sed etiam auctoritate magnorum excellentiorumque philosophorum, quibus

P R H $\mathbf{M_1}$ M $\mathbf{M_2}$ C D $\mathbf{P_2}$ T S

1 eadem] eandem **σ** ‖ **8** tuae] **R**^{pc}**γσ** *Voß* suae **Φ**$_+$(**P**^{ac}**R**^{ac}) *edd.* ‖ **11** officium] officio **β** ‖ **12** esse] fuisse **γσ** ‖ **14** redigam] **γσ** *add.* **R**^{sl} praedicam **Φ**$_+$(**R**^{ac}) | in cistas] **γσ** *add.* **R**^{sl} in cista **P** hinc ista (incitat *vl*) **H** incistras $\mathbf{M_1 M_2}$ ***am*** incystras **M** | ornandi] ordinandi $\mathbf{MM_2}$ orandi **S** ‖ **23** colligi datur] colligatur **M** ‖ **24** promere] promovere **σ** ‖ **26** de] **H** *edd.* ab **P**^{sl}**R**^{sl}$\mathbf{M_1 MM_2}$**S** *om.* **γT**(*lac.*) | putare] puta **C** ‖ **27** inolita] insolita **P**^{pc}**R**^{pc}**γS**^{ac} solita **S**^{pc} **28** excellentiorumque] excellentiumque **γS** *om.* **T**(*lac.*)

nos praebere colla sive imbecillitas nostra sive sagacitas ipsorum, ultra quam nihil iam inveniri posse credendum est, nescio quo modo compellit. – Hoc est, inquam, quod volui. Nam verebar ne, cum tibi quoque id videretur quod mihi, disputatio nostra manca remaneret nullo exsistente, qui ex altera parte rem venire in manus cogeret, ut diligenter, quantum possumus, versaretur. Itaque si id evenisset, paratus eram te rogare, ut Academicorum partes ita susciperes, quasi tibi non solum disputasse sed etiam sensisse viderentur verum non posse comprehendi. Quaeritur ergo inter nos, utrum illorum argumentis probabile sit nihil percipi posse ac nulli rei esse assentiendum. Quod si obtinueris, cedam libenter; si autem demonstrare potuero multo esse probabilius et posse ad veritatem pervenire sapientem et assensionem non semper esse cohibendam, nihil habebis, ut opinor, cur non te in meam sententiam transire patiaris. – Quod cum illi placuisset et eis, qui aderant, iam vespere obumbrati domum revertimus.

P R H $\mathbf{M_1}$ M $\mathbf{M_2}$ C D $\mathbf{P_2}$ T S

1 sagacitas] insagacitas **M$\mathbf{M_2}$** | ipsorum] illorum **R** eorum **M** ‖ **16** et eis] et ceteris **R**^{pc}**σ** ***m*** ceteris **C** ceterisque **β** | revertimus] revertimur **$\mathbf{P_2}$S** ***am***

LIBER TERTIUS

I. 1. Cum post illum sermonem, quem secundus liber continet, alio die consedissemus in balneis – nam erat tristior, quam ut ad pratum liberet descendere –, sic exorsus sum: Arbitror vos iam satis animo advertisse, qua de re inter nos discutienda quaestio constituta sit. Sed antequam ad partes meas veniam, quae ad eam pertinent explicandam, pauca quaeso de spe de vita de instituto nostro non ab re abhorrentia libenter audiatis. Negotium nostrum non leve aut superfluum, sed necessarium ac summum esse arbitror: magnopere quaerere veritatem. Hoc inter me atque Alypium convenit. Nam et ceteri philosophi sapientem suum eam invenisse putaverunt et Academici sapienti suo summo conatu inveniendam esse professi sunt idque illum agere sedulo; sed quoniam vel lateret obruta vel confusa non emineret, ad agendam vitam id eum sequi, quod probabile ac veri simile occurreret. Id etiam vestra pristina disceptatione confectum est. Nam cum alter inventa veritate beatum fieri asseruerit hominem, alter vero tantum diligenter quaesita, nulli nostrum dubium est nihil esse a nobis huic negotio praeponendum. Quamobrem qualem vobis quaeso hesternum diem videmur duxisse? Vobis quidem in studiis vestris vivere licuit. Nam et tu, Trygeti, Vergilii te carminibus oblectasti et Licentius fingendis versibus vacavit, quorum amore

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

tit. Liber tertius] Aurelii Augustini Achademicorum liber secundus explicit, incipit liber tertius **P** explicit liber II / Achademicorum Aureli Augustini incipit liber tertius **R** Aurelii Augustini Achademicorum liber secundus explicit, incipit liber tertius **H** explicit liber II contra Achademicos, incipit liber III **M_1** explicit liber secundus / Aurelii Augustini episcopi Achademicorum liber tertius incipit **M** explicit liber II, incipit Achademicorum III **M_2** explicit liber II, incipit liber III **β** explicit liber II Augustini Aurelii contra Achademicos, incipit […] III **T** explicit liber secundus de Achademicis incipit liber tertius **S** *inscriptionem om.* **C**
2 tristior] hora *add.* **β** ‖ **4** animo advertisse] animadvertisse ***γσ am m*** **8** leve] lene **MM_2** ‖ **12** inveniendam] inquirendam **σ** ‖ **16** inventa veritate] ea inventa **σ** | asseruerit] asseveret **P^{pc}** ‖ **17** a] *om.* **γ** ‖ **18** vobis] nobis **σ** **20** Vergilii] Virgilii **MHγT** *cf. p.* 14,25 ‖ **21** vacavit] vacuit **Φ_+($P^{ac}R^{ac}$)**

ita perculsus est, ut propter eum maxime mihi istum sermonem inferendum putarem, quo in eius animo philosophia – nunc enim tempus est – maiorem partem non modo quam poetica sed quaevis alia disciplina sibi usurpet ac vindicet.

II. 2. Sed quaeso vos, nonne miserati nos estis, cum pridie ita cubitum issemus, ut ad dilatam quaestionem et prorsus ad nihil aliud surgeretur, quod tanta de re familiari necessario peragenda exstiterunt, ut his penitus occupati vix duas extremas diei horas in nosmet ipsos respirare possemus? Quare semper fuit sententia mea sapienti iam homini nihil opus esse, ut autem sapiens fiat, plurimum necessariam esse fortunam, nisi quid aliud videtur Alypio. – Tum ille: Quantum iuris, inquit, fortunae tribuas, nondum bene novi. Nam si ad contemnendam fortunam fortuna ipsa opus esse arbitraris, me quoque comitem in hanc sententiam do tibi. Sin fortunae nihil aliud concedis quam ea, quae corporis necessitati non possunt nisi ipsa volente suppetere, non ita sentio. Aut enim licet eadem repugnante atque invita nondum sapienti, cupido tamen sapientiae ea sumere, quae vitae necessaria confitemur, aut concedendum est etiam in omni sapientis vita eam dominari, cum et ipse sapiens his, quae corpori necessaria sunt, non indigere non possit.

3. Dicis ergo, inquam, fortunam esse necessariam studioso sapientiae, sapienti vero negas. – Non ab re est eadem repetere, inquit; itaque nunc etiam abs te quaero, utrum fortunam ad se ipsam contemnendam aliquid iuvare aestimes. Quod si arbitraris, dico sapientiae cupidum magnopere indigere fortuna. – Arbitror, inquam, siquidem per illam erit talis, qualis eam possit contemnere. Nec absurdum est; nam sic etiam parvis nobis ubera necessaria sunt, quibus efficitur, ut sine his postea vivere ac valere possimus. – Sententias, ait, nostras, si animi conceptio non

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

9–50,2 Quare … vitam] *cf. retr.* 1,1,2

5 miserati nos] ***γσ Kn Gre*** miserati nostri **PRM_1M_2** ***am*** miseratio nostri **HM** miserti nostri ***m*** ‖ **6** dilatam] dilatatam **C** ‖ **19** est] *om.* **P *Kn*** | eam] ea **C** ‖ **22** studioso] studio **M_1** *om.* **MM_2**

dissonat, concordare mihi liquet, nisi forte disserendum cuiquam videtur, quod fortunae vel uberum non ipsa ubera seu fortuna sed alia res quaedam nos faciat contemptores. – Nihil magnum est, inquam, alio simili uti. Nam ut sine navi vel quolibet vehiculo aut omnino – ne vel ipsum Daedalum timeam – sine ullis ad hanc rem accommodatis instrumentis aut aliqua occultiore potentia Aegeum mare nemo transmittit, quamvis nihil aliud quam pervenire proponat, quod cum ei evenerit, illa omnia, quibus advectus est, paratus sit abicere atque contemnere: ita quisquis ad sapientiae portum et quasi firmissimum et quietissimum solum pervenire voluerit – quoniam, ut alia omittam, si caecus ac surdus fuerit, non potest, quod positum est in potestate fortunae –, necessariam mihi videtur ad id, quod concupivit, habere fortunam. Quod cum obtinuerit, quamvis putetur indigere quibusdam rebus ad corporis valitudinem pertinentibus, illud tamen constat: non his opus esse, ut sapiens sit, sed ut inter homines vivat. – Immo, ait ille, si caecus ac surdus sit, et sapientiam adipiscendam et ipsam vitam, propter quam sapientia quaeritur, mea sententia iure contemnet.

4. Tamen, inquam, cum ipsa vita nostra, cum hic vivimus, sit in potestate fortunae nec nisi vivens quisque sapiens fieri possit, nonne fatendum est opus esse eius favore, quo ad sapientiam pervehamur? – Sed cum sapientia, inquit, non nisi viventibus necessaria sit remotaque vita nulla sit indigentia sapientiae, nihil in propaganda vita pertimesco fortunam. Etenim quia vivo, propterea volo sapientiam, non quod sapientiam desidero, volo vitam; unde fortuna si mihi abstulerit vitam, auferet causam quaerendae sapientiae; nihil igitur habeo, cur, ut fiam sapiens, aut favorem optem fortunae aut impedimenta formidem, nisi alia fortasse protuleris. – Tum ego: Non igitur censes sapientiae

P R H $\mathbf{M_1}$ M $\mathbf{M_2}$ C D $\mathbf{P_2}$ T S

1 disserendum] discernendum **R**^{pc}**σ** ***m*** ‖ **2** quod] quod vel **γσ** ***am m*** **4** quolibet] alio quolibet **β** ‖ **8** advectus] adventus **C** evectus **σ**(**S**^{ac}) **13** necessariam] necessarium **M** ‖ **20** cum^2] qua **R**^{pc}**γS** ***am m*** quam **T** ‖ **25** in] et in **β**

studiosum posse fortuna, ne ad sapientiam perveniat, impediri, etiamsi ei non auferat vitam? – Non arbitror, inquit.

III. 5. Volo, inquam, mihi paululum aperias, quid tibi inter sapientem et philosophum distare videatur. – Sapientem ab studioso, ait, nulla re differre arbitror, nisi quod, quarum rerum in sapiente quidam habitus inest, earum est in studioso sola flagrantia. – Quae sunt tandem istae res? inquam; nam mihi nihil aliud videtur interesse, nisi quod alter scit sapientiam, alter scire desiderat. – Si scientiam, inquit, modesto fine determinas, ipsam rem planius elocutus es. – Quoquo modo, inquam, eam determinem, illud omnibus placuit: scientiam falsarum rerum esse non posse. – In hoc mihi, inquit ille, visa fuit obicienda praescriptio, ne inconsiderata consensione mea facile in principalis illius quaestionis campis tua equitaret oratio. – Plane mihi, inquam, nihil, ubi equitare possem, reliquisti. Nam, nisi fallor, quod iamdudum molior, ad ipsum finem pervenimus. Si enim, ut subtiliter vereque dixisti, nihil inter sapientiae studiosum et sapientem interest, nisi quod iste amat, ille autem habet sapientiae disciplinam – unde etiam nomen ipsum, id est habitum quendam, exprimere non cunctatus es –, nemo autem habere disciplinam potest in animo, qui nihil didicit, nihil autem didicit, qui nihil novit, et nosse falsum nemo potest: novit igitur sapiens veritatem, quem disciplinam sapientiae habere in animo, id est habitum, iam ipse confessus es. – Nescio, inquit, cuius impudentiae sim, si habitum inquisitionis divinarum humanarumque rerum esse in sapiente confessum me negare voluero. Sed qui tibi videatur inventorum probabilium habitus non esse, non video. – Concedis, inquam, mihi falsa neminem scire? – Facile quidem, inquit. – Dic iam, si potes, inquam, sapientem nescire sapientiam. – Quid enim? ait, hoc limite universa concludis, ut videri sibi non possit comprehendisse se sapientiam? – Da, inquam, dexteram; nam si meministi,

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

1 fortuna] a fortuna $\mathbf{R}^{pc}\mathbf{M}_1\boldsymbol{\gamma}\mathbf{S}$ ***m*** ‖ **2** non] *om.* $\mathbf{MM}_2$ | vitam] *om.* $\mathbf{MM}_2$ **6** sapiente] $\mathbf{R}^{pc}$ sapientia $\boldsymbol{\Phi}_+(\mathbf{R}^{ac})\boldsymbol{\gamma}$ sapienti **σ** | quidam] quidem **M** **11** omnibus] homnibus [*sic*] **P** ‖ **26** qui] quid $\mathbf{M}_1\mathbf{C}^{ac}\mathbf{S}$ | videatur] videtur **C** *om.* **β** ‖ **27** video] videtur **β** | falsa] falsam **C** falsum **β** ‖ **28** Facile] id *add.* $\mathbf{R}^{pc}\boldsymbol{\sigma}$ ***m*** | potes] potest **Hγ** ‖ **31** se] *om.* **σ**

hoc est, quod heri me dixi effecturum, quod nunc non a me conclusum, sed a te ultro mihi oblatum esse gaudeo. Nam cum inter me et Academicos hoc interesse dixissem, quod illis probabile visum est veritatem non posse comprehendi, mihi autem nondum quidem a me inventam, inveniri tamen posse a sapiente videatur, nunc, cum mea interrogatione urgereris, utrum sapiens nesciat sapientiam, ‘videtur sibi scire’ dixisti. – Quid tum postea? inquit. – Quia, si videtur sibi, inquam, scire sapientiam, non ei videtur nihil scire posse sapientem; aut si sapientia nihil est, volo affirmes.

6. Crederem vere, inquit, ad calcem nos finemque venisse, sed repente, cum dexteras interposuisti, disiunctissimos nos esse et in longum progressos video, videlicet quod hesterno die a nobis nulla alia quaestio constituta videbatur, nisi quod sapientem ad comprehensionem veri pervenire posse affirmante te ego negaveram, nunc vero nihil me opinor concessisse tibi quam videri posse sapienti probabilium rerum se consecutum esse sapientiam; quam tamen sapientiam in investigatione divinarum humanarumque rerum me constituisse nulli nostrum arbitror dubium. – Non, inquam, ideo, quia ‹te› involvis, evolveris. Videris enim iam mihi exercendi tui causa disputare et, quia bene nosti istos adulescentulos vix adhuc posse discernere, quae acute ac subtiliter disseruntur, tamquam iudicum abuteris ignorantia, ut tibi quantumlibet loqui nullo liceat reclamante. Nam paulo ante dixisti, cum quaererem, utrum sciret sapiens sapientiam, scire sibi videri; cui ergo videtur sapientem scire sapientiam, non utique videtur nihil scire sapientem. Hoc enim contendi non potest, nisi quisquam dicere audeat nihil esse sapientiam. Ex quo fit, ut hoc tibi quod etiam mihi videatur, nam ‹et› mihi videtur sapientem non nihil scire et

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

5 inventam] inventa **βσ** ‖ **6** nunc] tu *add.* **R**^{pc}**γσ** ***m*** ‖ **8** inquam] *om.* **σ** **11** inquit] inquam **σ** | finemque] finesque **Φ(R**^{ac}**)**M_2 ***Kn am*** in finemque **σ** **16** nihil] aliud *add.* **σ** ***Gre*** *Fuh*$_1$ ‖ **19** arbitror] esse arbitror **R**^{pc}**γσ** ‖ **20** te] *inserui* (*cf. Cresc. 4,37*) res *Fuh*$_1$ | involvis evolveris] involvisse volueris **γ** **20–21** involvis–quia] **R**^{pc}**γσ** *om.* **Φ**$_+$(**R**^{ac}) ‖ **22** adhuc] hic **M** haec M_2 **23** iudicum] iudicium **H**^{pc}**RS** *om.* **M**M_2 ‖ **28** ut] iam *add.* **γσ** ***am m*** ‖ **29** nam–videtur] *om.* **Φ**$_+$(**R**^{ac}) | et[1]] *ins. Schäublin* (*cf. Fuh*$_1$ *255*)

tibi, opinor, cui placet videri sapienti sapientem scire sapientiam. – Tum ille: Non magis me ingenium exercere velle quam te arbitror et id miror; non enim tibi ulla in hac re exercitatione opus est. Nam mihi adhuc fortasse caeco videtur interesse inter videri sibi scire et scire et inter sapientiam, quae in investigatione posita est, et veritatem. Quae a nobis cum alterutra dicantur, sibi quemadmodum quadrent, non invenio. – Tum ego, cum iam ad prandium vocaremur: Non, inquam, mihi, quod tantum reniteris, displicet; aut enim ambo nescimus, quid loquamur, et danda est opera, ne tam turpes simus, aut unus nostrum, quod item relinquere atque neglegere non minus turpe est. Sed postmeridianis horis rediemus ad invicem. Mihi enim, cum videretur iam nos ad calcem pervenisse, pugnos etiam miscuisti. – Hic cum arrisissent, discessimus.

IV. 7. Et cum redissemus, invenimus Licentium, cui numquam sitienti Helicon subvenisset, excogitandis versibus inhiantem. Nam de medio paene prandio, quamvis nostri prandii idem initium qui finis fuit, clam surrexerat nihilque biberat. Cui ego: Opto quidem, inquam, tibi, ut istam poeticam, quam concupisti, complectaris aliquando, non quod me nimis delectat ista perfectio, sed quod video te tantum exarsisse, ut nisi fastidio evadere ab hoc amore non possis, quod evenire post perfectionem facile solet. Deinde, cum sis bene canorus, malim auribus nostris inculces tuos versus, quam ut in illis Graecis tragoediis more avicularum, quas in caveis inclusas videmus, verba, quae non intellegis, cantes. Admoneo tamen, ut pergas potum, si voles, et ad scholam redeas nostram, si tamen aliquid iam de te Hortensius et philosophia meretur, cui dulcissimas primitias iam vestro illo sermone libasti, qui te vehementius quam ista poetica incenderat ad magnarum et

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

2 ingenium exercere] ingenio exerceri **β** ‖ **3** hac re] hanc rem **R**^{pc}**σ** ***am m*** **11–12** postmeridianis] ***Gre*** promeridianis Φ_+(**P**^{pc})**γσ** meridianis **P**^{ac} pomeridianis ***m Kn*** (*sed cf. Georges s.v. postmeridianus*) post meridianas **M**$_2^{vl}$ ***am*** *cf. p.* 31,20 ‖ **12** horis] horas **M**$_2^{vl}$ ***am*** | videretur] videremur **γ** **16** sitienti] *om.* **MM**$_2$ | Helicon] **βσ** ***m Gre*** Helicoo **PR**^{ac}**HM**$_2$(-a *vl*) Helicona **M**$_1$ Helico **C** ***Kn*** heri cum **R**^{pc} *om.* **M** | subvenisset] subvenissent Φ_+ **20** quod] quo Φ_+**γ** ***am*** ‖ **28** vestro] nostro **S** ***am***

vere fructuosarum rerum scientiam. Sed dum ad istarum disciplinarum, quibus excoluntur animi, circulum revocare vos cupio, metuo, ne vobis labyrinthus fiat, et prope me paenitet ab illo te impetu repressisse. – Erubuit ille discessitque, ut biberet. Nam et multum sitiebat et occasio dabatur evitandi me plura fortasse atque asperiora dicturum.

8. Et cum redisset, intentis omnibus sic coepi: Itane est, Alypi, ut inter nos de re iam, ut mihi videtur, manifestissima non conveniat? – Non mirum est, inquit, si, quod tibi in promptu esse asseris, mihi obscurum sit, siquidem pleraque manifesta possunt aliis manifestiora et item obscura quaedam nonnullis obscuriora esse. Nam si et hoc tibi vere manifestum est, mihi crede esse alium quemquam, cui et hoc manifestum tuum manifestius sit, et item alium, cui meum obscurum sit obscurius. Sed ne me perpugnacem diutius putes, obsecraverim, ut hoc manifestum manifestius edisseras. – Attende, inquam, quaeso diligenter et quasi seposita paululum respondendi cura. Si enim bene me atque te novi, facile data opera clarebit, quod dico, et alter alteri cito persuadebit. Dixistine tandem, an fortasse obsurdueram, videri sapienti se scire sapientiam? – Annuit. – Omittamus, inquam, paululum istum sapientem. Tu ipse sapiens es an non? – Nihil, inquit, minus. – Volo tamen, inquam, respondeas mihi, quid ipse sentias de sapiente Academico, utrumnam tibi videatur scire sapientiam? – Utrum sibi, inquit, scire videatur an sciat, unumne an diversum putas? Metuo enim, ne haec confusio cuiquam nostrum suffugium praebeat.

9. Hoc est, inquam, Tuscum illud iurgium, quod dici solet, cum quaestioni intentatae non eius solutio sed alterius obiectio videtur mederi. Quod etiam poeta noster – ut me aliquantum Licentii auribus dedam – decenter in Bucolico carmine hoc rusticanum et plane pastoricium esse iudicavit, cum alter alterum interrogat, ubi

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

27 Tuscum … iurgium] *cf.* Otto *s.v.* Tuscus

2 circulum] circum ***σ m*** ‖ **3** paenitet] paeniteat **M***pc* ‖ **6** dicturum] locuturum **M_2** ‖ **7** coepi] coepit **C** ‖ **10** possunt] **P***pc***σ *Kn Gre*** possint *cett.* **30** rusticanum] rusticano **C**

‘caeli spatium non amplius’ quam ‘tres ulnas pateat’, ille autem: ‘quibus in terris inscripti nomina regum nascantur flores’. Quod quaeso, Alypi, ne in villa nobis licere arbitreris, certe vel istae balneolae aliquam decoris gymnasiorum faciant recordationem. Ad id, si placet, quod rogo, responde: Videturne tibi sapiens Academicorum scire sapientiam? – Ne verba verbis referendo, inquit, in longum eamus: videtur videri sibi scire. – Videtur ergo, inquam, tibi nescire? Non enim ego quaero, quid tibi videatur videri sapienti, sed utrum tibi videatur sapiens scire sapientiam. Potes, ut opinor, hic aut aiere aut negare. – O utinam, inquit, aut ita mihi facile esset ut tibi aut ita tibi difficile ut mihi nec tam molestus esses nec in his quicquam sperares. Nam cum me interrogares, quid mihi de Academico sapiente videatur, respondi videri mihi, quod videatur sibi scire sapientiam, ne aut temere me scire affirmarem aut illum non minus temere scire dicerem. – Pro magno, inquam, beneficio mihi obsecro concedas, primo ut ad id, quod ego, non ad id, quod tute interrogas, respondere digneris, deinde ut spem meam, quam tibi non minus curae quam tuam esse scio, nunc paululum omittas – certe si me ista interrogatione decepero, cito transibo in tuam partem controversiamque finiemus –, postremo ut pulsa nescio qua sollicitudine, qua te tangi video, diligentius animadvertas, quo facile intellegas, quid mihi abs te responderi velim. Dixisti enim ideo te non aut aiere aut negare – quod utique faciendum est ad id, quod rogo –, ne temere te scire dicas, quod nescis; quasi vero ego, quid scias, quaesierim et non, quid tibi videatur. Itaque nunc idem planius, si tamen planius dici potest, interrogo: Videturne tibi scire sapientiam sapiens an non videtur? – Si inveniri, inquit, sapiens, qualem ratio prodit, queat, potest videri mihi scire sapientiam. – Ratio

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

1 caeli … pateat] *cf.* Verg. *ecl.* 3,105 ‖ **2** quibus … flores] Verg. *ecl.* 3,106–107

2 quibus] dic quibus (*e Vergilio*) ***am m*** ‖ **4** faciant] faciunt **β** ‖ **10** Potes] potest **M_1MM_2** | aiere] agere **RMM_2C** ‖ **19** esse] certa esse **C** certe esse **β**(certam **P_2**^{vl}) certo (esse *om.*) **R**^{pc}**σ** ***am m*** | certe] certes **C** | si–ista] *om.* **MM_2** ‖ **20** decepero] de cetero **C** ‖ **23** aiere] agere **RM_2C** affirmare **M**^{pc}

igitur, inquam, talem tibi prodit esse sapientem, qui sapientiam non ignoret, et recte istuc; non enim aliter decebat videri tibi.

10. Quaero ergo iam, utrum possit sapiens inveniri. Si enim potest, potest etiam scire sapientiam omnisque inter nos quaestio dissoluta est. Si autem non posse dicis, iam non quaeretur, utrum sapiens aliquid sciat, sed utrum sapiens quisquam esse possit. Quo constituto iam recedendum erit ab Academicis et tecum ista quaestio, quantum valemus, diligenter cauteque versanda. Nam illis placuit vel potius visum est et esse posse hominem sapientem et tamen in hominem scientiam cadere non posse – quare illi sapientem nihil scire affirmarunt –, tibi autem videtur scire sapientiam, quod non est utique nihil scire. Simul enim placuit inter nos, quod etiam inter omnes veteres interque ipsos Academicos: scire falsa neminem posse. Unde illud iam restat, ut aut contendas nihil esse sapientiam aut talem sapientem ab Academicis describi, qualem ratio non habet, fatearis et his omissis consentias, ut quaeramus, utrum possit homini talis provenire sapientia, qualem prodit ratio. Non enim aliam debemus aut possumus recte vocare sapientiam.

V. 11. Etsi concedam, inquit, quod te magnopere niti video, sciri a sapiente sapientiam et aliquid inter nos deprehensum, quod sapiens possit percipere, tamen nequaquam mihi occurrit Academicorum labefactata omnis intentio. Prospicio enim defensionis eis locum non minimum reservatum nec illam assensionis suspensionem esse praecisam, cum hoc ipso causae suae deesse non possint, quo convictos putas. Dicent enim usque adeo nihil comprehendi nullique rei assensionem praebendam, ut etiam hoc de nihilo percipiendo, quod tota sibi paene vita usque ad te probabiliter persuaserant, nunc ista conclusione sibi extortum sit, ut,

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

14 scire … posse] *cf.* Cic. *ac.* 2,40 ‖ **26–29** nihil … sit] *cf.* Cic. *ac.* 1,45; 2,110

8 quaestio] quaestione **M** | cauteque] *om.* **M** | versanda] versandum **M** **14** falsa] falli **Φ_+**(**R**^{ac}) ***am*** | Unde] *om.* **γ** ‖ **21** sciri–sapiente] scire sapientem **M** | deprehensum] erit *add.* **R**^{pc}**σ** ‖ **23** labefactata] labe facta **RCT** ***am*** **26** putas] putant **γ** ‖ **28** nihilo] nihil **γσ** ***m***

sive nunc huius argumenti vis tarditate ingenii mei ‹victa› sive re vera suo robore invicta sit, eos loco movere non possit, cum audacter affirmare adhuc valeant ne nunc quidem ulli rei consentiendum esse; forte enim aliquando contra hoc quoque nonnihil vel a se vel a quopiam reperiri posse, quod acute probabiliterque dicatur; suamque imaginem et quasi speculum quoddam in Proteo illo animadverti oportere, qui traditur eo solere capi, quo minime caperetur, investigatoresque eius numquam eundem tenuisse nisi indice alicuius modi numine. Quod si assit et illam nobis veritatem, quae tantum curae est, demonstrare dignetur, ego quoque vel ipsis invitis, quod minime reor, illos superatos esse confitebor.

12. Bene habet, inquam, prorsus nihil amplius optavi. Nam videte quaeso, bona mihi quot et quanta provenerint. Primum est, quod Academici iam sic convicti esse dicuntur, ut nihil eis restet ad defensionem, nisi quod fieri non potest. Quis enim hoc aut intellegere ullo modo aut credere valeat: eum, qui victus sit, eo ipso, quo victus est, victorem se esse gloriari? Deinde, si quid iam remanet cum his conflictionis, non ex eo est, quod dicunt nihil sciri posse, sed ex eo, quod nulli rei assentiendum esse contendunt. Nunc itaque concordes sumus; nam ut mihi ita etiam illis videtur sapientem scire sapientiam. Sed tamen ab assensione illi temperandum monent; videri enim sibi tantum dicunt, scire autem nullo modo. Quasi ego me scire profitear: mihi quoque videri istuc dico; sum enim stultus ut etiam ipsi, si nesciunt sapientiam. Approbare autem nos debere aliquid puto, id est veritatem. De quo eos consulo, utrum negent, id est utrum eis placeat veritati assentiendum non esse. Numquam hoc dicent, sed eam non inveniri asseverabunt. Ergo et hic ex nonnulla parte

P R H $\mathbf{M_1}$ M $\mathbf{M_2}$ C D $\mathbf{P_2}$ T S

7–9 qui … numine] *cf. p.* 174,17–19; Verg. *georg.* 4,405–414 *et* 440–449

1 nunc] *codd.* tunc ***Kn Gre*** tunc sive nunc ***am m*** | victa] *inserui* (*cf. Fuh_1 272 et infra l.* 15–17) ‖ **2** invicta] inducta **σ** ‖ **3–4** consentiendum] assentiendum **σ** ‖ **7** animadverti] animadvertisti **M** ‖ **8** caperetur] *om.* **M$\mathbf{M_2}$** investigatoresque] -que *om.* **M** ‖ **9** si] *om.* **P** ***Kn***^{ac} ‖ **13** quot] quo **Φ**(**R**^{ac}) quae **M$\mathbf{M_2}$** ***am*** ‖ **15** aut] audet **C** ‖ **19** sciri] scire **R**^{ac}**H**^{ac}**$\mathbf{M_1}$M$\mathbf{M_2}$**(sciri *vl*) ‖ **24** istuc] istud **$\mathbf{M_2}$** ***m***

socium me tenent, quod utrisque non displicet atque adeo necessario placet consentiendum esse veritati. 'Sed quis eam demonstrabit?' inquiunt, ubi ego cum illis non curabo certare. Satis mihi est, quod iam non est probabile nihil scire sapientem, ne rem absurdissimam dicere cogantur: aut nihil esse sapientiam aut sapientiam nescire sapientem.

VI. 13. Quis autem verum possit ostendere, abs te, Alypi, dictum est, a quo ne dissentiam, ‹non› magnopere mihi laborandum est; etenim numen aliquod aisti solum posse ostendere homini, quid sit verum, cum breviter tum etiam pie. Nihil itaque in hoc sermone nostro libentius audivi, nihil gravius, nihil probabilius et, si id numen, ut confido, assit, nihil verius. Nam et Proteus ille – quanta abs te mentis altitudine commemoratus, quanta intentione in optimum philosophiae genus! –, Proteus enim ille, ut vos adulescentes non penitus poetas a philosophia contemnendos esse videatis, in imaginem veritatis inducitur; veritatis, inquam, Proteus in carminibus ostentat sustinetque personam, quam obtinere nemo potest, si falsis imaginibus deceptus comprehensionis nodos vel laxaverit vel dimiserit. Sunt enim istae imagines, quae consuetudine rerum corporalium per istos, quibus ad necessaria huius vitae utimur, sensus nos, etiam cum veritas tenetur et quasi habetur in manibus, decipere atque illudere moliuntur. Hoc ergo tertium bonum mihi accidit, quod non invenio quanti aestimem; mecum enim familiarissimus amicus meus non solum de probabilitate humanae vitae verum etiam de ipsa religione concordat, quod est veri amici manifestissimum indicium, siquidem amicitia rectissime atque sanctissime definita est rerum humanarum et divinarum cum benevolentia et caritate consensio.

VII. 14. Tamen, ne aut Academicorum argumenta quasdam nebulas videantur offundere aut doctissimorum virorum auctori-

P R H $\mathbf{M_1}$ M $\mathbf{M_2}$ C D $\mathbf{P_2}$ T S

28–29 rerum … consensio] *cf.* Cic. *Lael.* 20

1 adeo] ideo $\mathbf{M_2}$ ‖ **7** possit] posset $\mathbf{M_2}$ ‖ **8** ne] non $\mathbf{M_1}$ | non] *ins. Fuh$_1$ sec. Hensellek/Schilling* | mihi] *om.* **M**$\mathbf{M_2}$ ‖ **18** falsis] falsi **C** ‖ **24** aestimem] est **M** **25** verum] vel **Φ(R**^{ac}**)M**

tati, inter quos maxime Tullius non movere nos non potest, superbe nonnullis resistere videamur, si vobis placet, prius pauca contra eos disseram, quibus videntur disputationes illae adversari veritati; deinde, ut mihi videtur, ostendam, quae causa fuerit Academicis occultandae sententiae suae. Itaque, Alypi, quamvis te totum in meis partibus videam, tamen suscipe pro his paululum mihique responde. – Quoniam hodie, inquit, auspicato, ut aiunt, processisti, non impediam plenissimam victoriam tuam et partes illas iam securius, quo abs te imponuntur, temptabo suscipere, si tamen hoc, quod interrogationibus te acturum esse significas, in orationem perpetuam, si tibi commodum est, malis convertere, ne vere ut pertinax adversarius, quod a tua humanitate longissimum est, minutis illis telis abs te iam captivus excrucier.

15. Atque ego, cum et illos hoc exspectare animadverterem, quasi aliud ingressus exordium: Morem, inquam, vobis geram et – quamvis post illum laborem scholae rhetoricae in hac me levi armatura nonnihil requieturum esse praesumpseram, ut interrogando ista potius agerem quam dicendo, tamen, quia et paucissimi sumus, ut clamare mihi contra valitudinem meam non sit necesse, et istum stilum causa eiusdem salutis quasi aurigam moderatoremque sermonis mei esse volui, ne concitatius rapiar animo quam cura corporis poscit – perpetua, ut vultis, oratione audite, quid sentiam. Sed primo illud videamus, quale sit, unde amatores Academicorum gloriari nimium solent. Nam est in libris Ciceronis, quos in huius causae patrocinium scripsit, locus quidam, ut mihi videtur, mira urbanitate conditus, ut nonnullis autem, etiam firmitate roboratus. Difficile est prorsus, ut quemquam non

P R H $\mathbf{M_1}$ M $\mathbf{M_2}$ C D $\mathbf{P_2}$ T S

7 auspicato] *cf. e.g.* Liv. 5,21,1

3 disseram] edisseram **σ** ‖ **6** totum] tutum **C** ‖ **9** quo] quod **M** quae **σ** **13** captivus] captus **γσ** ‖ **15** aliud] alium **Φ_+(R**^{ac}**)** ‖ **18** dicendo] docendo **σ** **19** clamare] clare **PH**^{ac}**M_1** dare **R**^{ac}**M** clamore **CD**^{ac} ‖ **20** causa] causae **Φ_+(R**^{ac}**H**^{ac}**)M**^{ac}**M_2**^{ac} ‖ **22** ut] aut **P**^{ac} aut si **P**^{pc} | oratione] a ratione **P** **26** conditus] concidit **Φ(R**^{ac}**)M** conditus **H**^{vl} | ut] *om.* **γσ** | nonnullis] nonnulla **σ**

moveat, quod ibi dictum est: Academico sapienti ab omnibus ceterarum sectarum, qui sibi sapientes videntur, secundas partes dari, cum primas sibi quemque vindicare necesse sit; ex quo posse probabiliter confici eum recte primum esse iudicio suo, qui omnium ceterorum iudicio sit secundus.

16. Fac enim verbi causa Stoicum adesse sapientem; nam contra eos potissimum Academicorum exarsit ingenium. Ergo Zeno vel Chrysippus si interrogetur, qui sit sapiens, respondebit eum esse, quem ipse descripserit. Contra Epicurus vel quis alius adversariorum negabit suumque potius peritissimum voluptatum aucupem sapientem esse contendet. Inde ad iurgium. Clamat Zeno et tota illa porticus tumultuatur hominem natum ad nihil esse aliud quam honestatem; ipsam suo splendore in se animos ducere nullo prorsus commodo extrinsecus posito et quasi lenocinante mercede; voluptatemque illam Epicuri solis inter se pecoribus esse communem, in quorum societatem et hominem et sapientem trudere nefas esse. Contra ille convocata de hortulis in auxilium quasi Liber turba temulentorum, quaerentium tamen, quem incomptis unguibus bacchantes asperoque ore discerpant, voluptatis nomen suavitatem quietem teste populo exaggerans instat acriter, ut nisi ea beatus nemo esse posse videatur. In quorum rixam si Academicus incurrerit, utrosque audiet trahentes se ad suas partes, sed si in illos aut in istos concesserit, ab eis, quos deseret, insanus imperitus temerariusque clamabitur. Itaque cum et hac et illac aurem diligenter admoverit, interrogatus, quid ei videatur, dubitare se dicet. Roga nunc Stoicum, qui sit melior: Epicurusne, qui delirare illum clamat, an Academicus, qui sibi adhuc de re tanta deliberandum esse pronuntiat. Nemo dubitat

P R H $\mathbf{M_1}$ M $\mathbf{M_2}$ C D $\mathbf{P_2}$ T S

1–60,5 Academico … Epicuro] Cic. *ac.* frg. 20 Müller / *ac. post.* 2 frg. Plasberg *pp.* 22–24 (*ed. maior p.* 60), *sed cf.* Plasberg *p.* XIV ‖ **1–5** Academico … secundus] Cic. *ac.* frg. 34 Reid

3 posse] possit **β** ‖ **8** interrogetur] interrogentur **Φ**(**R**^{ac})**M** ***am m*** | qui] quis **Rβ** ***m*** quid **M$\mathbf{M_2}$** ‖ **9** quis] quasi **HM$\mathbf{M_2}$**(aliquis *vl*) ‖ **12** tumultuatur] tumultuaturum **P** ‖ **18** Liber] libera **R**^{pc}**$\mathbf{M_2}$σ** ***am m***

Academicum praelatum iri. Rursus te ad illum converte et quaere, quem magis amet, Zenonem, a quo bestia nominatur, an Arcesilan, a quo audit: ‘Tu fortasse verum dicis, sed requiram diligentius.’ Nonne apertum est totam illam porticum insanam, Academicos autem prae illis modestos cautosque homines videri Epicuro? Ita peraeque prope de omnibus sectis copiosissime Cicero iucundissimum legentibus quasi spectaculum praebet velut ostendens nullum illorum esse, qui non, cum sibi primas partes dederit, quod necesse est, secundas ei dicat dare, quem non repugnare sed dubitare conspexerit. In quo ego nihil adversabor nec eis ullam auferam gloriam.

VIII. 17. Videatur sane quibuslibet Cicero hic non iocatus, sed inania et ventosa quaedam, quod ab ipsorum Graeculorum levitate abhorreret, sequi et colligere voluisse. Quid enim me impedit, quin, si huic vanitati resistere velim, facile ostendam, quanto minus malum sit indoctum esse quam indocilem? Unde fit, ut, cum se ille Academicus iactanticulus quasi discipulum singulis dederit nemoque illi, quod se scire putat, persuadere potuerit, magna illorum postea consensione rideatur. Iam enim quisque alium quemlibet adversariorum suorum nihil didicisse, hunc vero nihil posse discere iudicabit. Ex quo deinceps de omnium scholis non ferulis, quod esset deformius quam molestius, sed illorum palliatorum clavis et fustibus proicietur; non enim magnum negotium erit contra communem pestem velut Herculea quaedam postulare auxilia Cynicorum. Si autem ista vilissima gloria cum his certare libeat, quod philosophanti mihi iam quidem sed nondum sapienti faciliore venia concedendum est, quid habebunt, quod possint refellere? Ecce enim faciamus me atque Academicum in illas lites philosophorum irruisse; omnes prorsus assint, exponant breviter pro tempore sententias suas. Quaeratur de Carneade, quid censeat; dubitare se dicet. Itaque illum singuli

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

1 praelatum iri] praelaturum **β** ‖ **8** quod] qui **C** ‖ **9** dicat] eligat **γσ** | dare] dari $\mathbf{M_2}$ *om.* **M** ‖ **10** eis ullam] $\mathbf{R}^{pc}$**σ** ***m Kn Gre*** ei syll(a)e $\mathbf{PM_1MM_2}$ ***am*** (nec-)er syllae **H** eis illae $\mathbf{R}^{ac}$ ‖ **12** Videatur] videtur **Mσ** ‖ **15** quin] qui $\mathbf{\Phi_+C}$ ***am*** quid **β** ‖ **20** vero] verum $\mathbf{\Phi_+}$($\mathbf{R}^{ac}$, -ro $\mathbf{M_2}^{vl}$) ‖ **25** ista vilissima] stabilissima $\mathbf{\Phi_+\gamma}$ ***am*** ‖ **27** habebunt] habuerunt $\mathbf{P}^{pc}$ ‖ **31** censeat] sentiat ***am m***

praeferent ceteris, ergo omnes omnibus, magna nimirum atque altissima gloria. Quis istum nolit imitari? Et ego itaque interrogatus idem respondebo; par erit laus. Ea igitur gloria gaudet sapiens, in qua illi stultus aequatur. Quid, si eum etiam facile superat? nihilne agit pudor? Nam istum Academicum iam de iudicio discedentem tenebo; quippe avidior huius modi victoriae stultitia est. Ergo eo retento prodam iudicibus, quod ignorant, et dicam: 'Ego, viri optimi, hoc cum isto commune habeo, quod dubitat, quis vestrum verum sequatur. Sed habemus etiam proprias sententias, de quibus peto iudicetis. Nam mihi incertum est quidem, quamvis audierim decreta vestra, ubi sit verum, sed ideo quod, qui sit in vobis sapiens, ignoro. Iste autem etiam ipsum sapientem negat aliquid scire, ne ipsam quidem, unde sapiens dicitur, sapientiam.' Quis non videat, palma illa cuius sit? Nam si hoc adversarius meus dixerit, vincam gloria; si autem erubescens confessus fuerit sapientem scire sapientiam, vincam sententia.

IX. 18. Sed ab hoc iam litigioso tribunali secedamus in aliquem locum, ubi nobis nulla turba molesta sit, atque utinam in ipsam scholam Platonis, quae nomen ex eo dicitur accepisse, quod a populo sit secreta. Hic iam non de gloria, quod leve ac puerile est, sed de ipsa vita et de aliqua spe animi beati, quantum inter nos possumus, disseramus. Negant Academici sciri aliquid posse. Unde hoc vobis placuit, studiosissimi homines atque doctissimi? 'Movit nos', inquiunt, 'definitio Zenonis.' Cur quaeso? Nam si vera est, nonnihil veri novit, qui vel ipsam novit, sin falsa, non debuit constantissimos commovere. Sed videamus quid ait Zeno: tale scilicet visum comprehendi et percipi posse, quale cum falso non haberet signa communia. Hocine te movit, homo Platonice, ut omnibus viribus ab spe discendi studiosos retraheres, ut totum

P R H $\mathbf{M_1}$ M $\mathbf{M_2}$ C D $\mathbf{P_2}$ T S

18–20 ipsam ... secreta] *cf.* Porph. *abstin.* 1,36; Fuh_1 305 ‖ **27–28** tale ... communia] *cf. ad p.* 32,25–26

11 qui] quid **PR**^{ac} ‖ **21** animi] *om.* **M**$\mathbf{M_2}$ ‖ **23** vobis] nobis **P** ‖ **24** Movit] **M**^{pc}**γσ** ***m*** *Voß* $\textit{Fuh}_1$ monuit **Φ**$\mathbf{M_2}$ *cett. edd.* ‖ **27** visum] verum **β** ‖ **28** movit] movet **R** monuit $\mathbf{M_1}$

negotium philosophandi adiuvante quodam etiam mentis ingemescendo torpore desererent?

19. Sed quomodo illum non permoveret, si et nihil tale inveniri potest et, nisi quod tale est, percipi non potest? Hoc si ita est, dicendum potius erat non posse in hominem cadere sapientiam quam sapientem nescire, cur vivat, nescire, quemadmodum vivat, nescire, utrum vivat, postremo, quo perversius magisque delirum et insanum dici nihil potest, simul et sapientem esse et ignorare sapientiam. Quid enim est durius: hominem non posse esse sapientem an sapientem nescire sapientiam? Nihil hinc disputandum est, si res ipsa ita posita satis non est ad diiudicandum. Sed illud forte si diceretur, penitus homines a philosophando averterentur. Nunc vero inducendi sunt sapientiae dulcissimo et sanctissimo nomine, ut, cum contrita aetate nihil didicerint, postea te summis exsecrationibus prosequantur, quem relictis saltem voluptatibus corporis ad animi tormenta secuti sunt.

20. Sed videamus, per quem potius a philosophia deterreantur, per eumne, qui dixerit: ‘Audi, amice, philosophia non ipsa sapientia, sed studium sapientiae vocatur, ad quam te si contuleris, non quidem, dum hic vivis, sapiens eris – est enim apud deum sapientia nec provenire homini potest –, sed cum te tali studio satis exercueris atque mundaveris, animus tuus ea post hanc vitam, id est cum homo esse desieris, facile perfruetur’, an per eum, qui dixerit: ‘Venite, mortales, ad philosophiam! Magnus hic fructus est. Quid enim homini sapientia carius? Venite igitur, ut sapientes sitis et sapientiam nesciatis’? – ‘Non’, inquit, ‘a me ita dicetur.’ Hoc est decipere; nam nihil aliud apud te invenietur. Ita fit, ut, si hoc dixeris, fugiant tamquam insanum; si alio modo ad hoc adduxeris, facias insanos. Sed credamus propter utramque sententiam aeque homines nolle philosophari. Si aliquid philosophiae

P R H $\mathbf{M_1}$ M $\mathbf{M_2}$ C D $\mathbf{P_2}$ T S

1–2 ingemescendo] ingemiscendo **R**[pc]**MM$_2$σ** ‖ **3** permoveret] permoveres **H** **11** diiudicandum] iudicandum **M$_2$T**[ac] dicendum **β** ‖ **12** homines] omnes **M$_2$** **14** nomine] nomen ne **R**[ac] | ut] ne **H**[vl] ‖ **19** sapientiae vocatur] est sapientiae **M** | vocatur] *om.* **M$_2$** ‖ **23** perfruetur] perfruatur **Φ(R**[ac]**)M$_2$** ***am*** ‖ **28** fugiant] fugiam **σ**

perniciosum Zenonis definitio dicere cogebat, mi homo, idne homini dicendum fuit, unde se doleret, an id, unde te derideret?

21. Tamen, quod Zeno definivit, quantum stulti possumus, discutiamus. Id visum ait posse comprehendi, quod sic appareret, ut falsum apparere non posset. Manifestum est nihil aliud in perceptionem venire. ‘Hoc et ego’, inquit Arcesilas, ‘video et hoc ipso doceo nihil percipi; non enim tale aliquid inveniri potest.’ Fortasse abs te atque ab aliis stultis, at a sapiente cur non potest? Quamquam et ipsi stulto nihil responderi posse arbitror, si tibi dicat, ut illo memorabili acumine tuo hanc ipsam Zenonis definitionem refellas et ostendas eam etiam falsam esse posse; quod si non potueris, hanc ipsam quam percipias habes; si autem refelleris, unde a percipiendo impediaris non habes. Ego eam refelli posse non video et omnino verissimam iudico. Itaque cum eam scio, quamvis sim stultus, nonnihil scio. Sed fac illam versutiae tuae cedere. Utar complexione securissima: aut enim vera est aut falsa; si vera, bene teneo, si falsa, potest aliquid percipi, etiamsi habeat communia signa cum falso. ‘Unde’, inquit, ‘potest?’ Verissime igitur Zeno definivit nec ei quisquis vel in hoc consensit erravit. An parvae laudis et sinceritatis definitionem putabimus, quae contra eos, qui erant adversum perceptionem multa dicturi, cum designaret, quale esset quod percipi posset, se ipsam talem esse monstravit? Ita comprehendibilibus rebus et definitio est et exemplum. ‘Utrum’, ait, ‘etiam ipsa vera sit, nescio; sed quia est probabilis, ideo eam sequens ostendo nihil esse tale, quale illa expressit posse comprehendi.’ Ostendis fortasse ‹nihil› praeter ipsam et vides, ut arbitror, quid sequatur. Quodsi etiam eius incerti sumus, nec ita nos deserit scientia. Scimus enim aut veram

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

6–7 Hoc … potest] *cf. ad p.* 35,4–7

4 appareret] apparet **P^{pc}γ** ‖ **5** posset] possit **γ** ‖ **8** at] aut **PHM_1M_2** *om.* **γ** **10** ut illo] aut illo **PR^{ac}** aut ullo (aut illo *mg*) **H** ‖ **11** falsam] falsum **Φ(R^{ac})** esse posse] fuisse **M_2** ‖ **15** scio[1]] scire **Φ(R^{ac}** sciero **H^{vl})** ‖ **16** cedere] credere **M** ‖ **18** potest] potes **P$R^{ac}M_1$** ‖ **20** putabimus] putavimus **Φ(R^{pc})M_2C** ‖ **23** Ita] ut a **M_2** | comprehendibilibus] **Φ** ***Kn*** comprehensibilibus **MM_2γσ** *cett. edd., sed cf. Cic. ac. 1,41* | et[1]] *om.* **MM_2** | est] esset **M_2** | et[2]] ad **M_2** *om.* **M_1** **26** Ostendis] ostendi **γ** | nihil] *ins. Fuh_1*

esse aut falsam; non igitur nihil scimus. Quamquam numquam efficiet, ut incautus sim, prorsus ego illam definitionem verissimam iudico. Aut enim possunt percipi et falsa, quod vehementius Academici timent et re vera absurdum est, aut nec ea possunt, quae sunt falsis similia; unde illa definitio vera est. Sed iam cetera videamus.

X. 22. Quamvis haec, nisi fallor, possint ad victoriam satis esse, non tamen fortasse ad victoriae satietatem. Duo sunt, quae ab Academicis dicuntur, contra quae, ut valemus, venire instituimus: nihil posse percipi et nulli rei debere assentiri. De assentiendo mox; nunc alia pauca de perceptione dicemus. Nihilne prorsus dicitis posse comprehendi? Hic evigilavit Carneades – nam nemo istorum minus alte quam ille dormivit – et circumspexit rerum evidentiam. Itaque credo secum ipse, ut fit, loquens: ‘Ergone,’ ait, ‘Carneade, dicturus es nescire te, utrum homo sis an formica? aut de te Chrysippus triumphabit? Dicamus ea nos nescire, quae inter philosophos inquiruntur, cetera ad nos non pertinere, ut, si in luce titubavero cotidiana et vulgari, ad illas imperitorum tenebras provocem, ubi soli quidam divini oculi vident, qui me, etiamsi palpitantem atque cadentem aspexerint, caecis prodere nequeant, praesertim arrogantibus et quos doceri aliquid pudeat.’ Laute quidem, o Graeca industria, succincta et parata procedis, sed non respicis illam definitionem et inventum esse philosophi et in vestibulo philosophiae fixam atque fundatam. Quam si succidere temptabis, rediet bipennis in crura; illa enim labefactata non solum potest aliquid percipi, sed etiam id potest, quod simillimum falso est. Si eam non audebis evertere –

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

25 rediet … crura] *cf.* Otto *s.v.* crus

2 incautus] *Fuh*$_1$ ingratus *codd.* ‖ **5** similia] ***am m*** *Fuh*^{1} simillima *codd.* ***Kn Gre*** ‖ **11** alia] alias **PH**^{pc}**M_2D** alias *post* mox *trp.* **P_2** ***am m*** | dicemus] dicamus **σ** ‖ **13** minus] magis **M_2** ‖ **15** Carneade] Carneadi **β** Carneades ***am m*** *cf. ThLL 2,201,39* | nescire te] nescis **β**(nescire te **P_2**^{vl}) | an] aut **Φ_+** ‖ **16** triumphabit] triumphavit **Φ_+**(**R**^{ac})**C** ***am*** ‖ **17** nescire] scire **HM** ***am*** | inquiruntur] dicuntur **MM_2** ‖ **24** philosophi] philosophiae **M_2** ‖ **25** bipennis] bipinnis **C** **26** labefactata] labefacta **PR** ***Kn*** *cf. p.* 55,23

est enim latibulum tuum, unde in incautos transire cupientes vehemens erumpis atque exsilis –, aliquis te Hercules in tua spelunca tamquam semihominem suffocabit et eiusdem molibus opprimet docens aliquid esse in philosophia, quod tamquam simile falso incertum abs te fieri non possit. Certe ad alia properabam; hoc quisquis urget, te ipsum, Carneade, magna afficit contumelia, quem a me [vel mortuum] putat ubicumque aut undecumque posse superari. Si autem non putat, immisericors est, qui me passim deserere praesidia et tecum in campo certare cogit; in quem descendere cum coepissem, solo tuo nomine territus pedem rettuli et de superiore loco nescio quid iaculatus sum, quod utrum ad te pervenerit vel quid egerit, viderint, sub quorum examine dimicamus. Sed quid metuo ineptus? Si bene memini, mortuus es nec iam pro sepulcro tuo iure pugnat Alypius; facile me contra umbram tuam deus adiuvabit.

23. Nihil ais in philosophia posse percipi et, ut orationem tuam large lateque diffundas, arripis rixas dissensionesque philosophorum et eas tibi contra illos arma ministrare arbitraris. Quomodo enim inter Democritum et superiores physicos de uno mundo et innumerabilibus litem diiudicabimus, cum inter ipsum heredemque eius Epicurum concordia manere nequiverit? Nam iste luxuriosus, cum atomos quasi ancillulas suas, id est corpuscula, quae in tenebris laetus amplectitur, non tenere viam suam sed in alienos limites passim sponte declinare permittit, totum patrimonium etiam per iurgia dissipavit. Hoc vero nihil ad me attinet. Si enim ad sapientiam pertinet horum aliquid scire, id non potest latere sapientem. Si autem aliud quiddam est sapientia,

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

21–25 Nam ... dissipavit] Cic. *Hort.* frg. 44a Grilli

1 in incautos] in cautos **P$R^{ac}$$H^{ac}$$M_2$β** ‖ **3** semihominem] Cacum *add.* ***am m*** suffocabit] suffocarit **M_1^{pc}MM_2** ‖ **5–6** properabam] properabo **M_2** **6** Carneade] Carneades **β(D^{pc})** ***am m*** *cf. p.* 64,15 ‖ **7** vel mortuum] *secl. Schäublin (cf. Fuh_1 330), cf. infra ll.* 13–15; veluti mortuum ***am m*** *fort.* vel ‹non› mortuum ‖ **12** viderint] viderit **Φ($R^{ac}$$H^{ac}$)** ‖ **13** es] est **PH$M_1$$M_2$** ***am*** **16** in] *om.* **σ** | percipi] perfici **$P^{ac}$$R^{ac}$$M_2$** ‖ **18** illos] illas **ΦMC** ‖ **25** per iurgia] periuria **H** ‖ **27** aliud] alium **Φ(R^{ac})** | sapientia] **βσ** ***m*** *Fuh_1* sapientiam **$Φ_+$C**(*post lac.*) *cett. edd.*

illam scit sapiens, ista contemnit. Tamen ego, qui longe adhuc absum vel a vicinitate sapientis, in istis physicis nonnihil scio. Certum enim habeo aut unum esse mundum aut non unum; et si non unum, aut finiti numeri aut infiniti. Istam sententiam Carneades falsae esse similem doceat. Item scio mundum istum nostrum aut natura corporum aut aliqua providentia sic esse dispositum; eumque aut semper fuisse et fore aut coepisse esse minime desiturum aut ortum ex tempore non habere, sed habiturum esse finem aut et manere coepisse et non perpetuo esse mansurum; et innumerabilia physica hoc modo novi. Vera enim sunt ista disiuncta nec similitudine aliqua falsi ea quisquam potest confundere. ‘Sed assume aliquid’, ait Academicus. Nolo, nam hoc est dicere: relinque quod scis, dic quod nescis. ‘Sed pendet sententia.’ Melius certe pendet quam cadit; tamen plena est, nempe iam potest aut falsa aut vera nominari. Hanc ego me scire dico. Tu, qui nec ad philosophiam pertinere ista negas et eorum sciri nihil posse asseris, ostende me ista nescire; dic istas disiunctiones aut falsas esse aut aliquid commune habere cum falso, per quod discerni omnino non possint.

XI. 24. ‘Unde’, inquit, ‘scis esse istum mundum, si sensus falluntur?’ Numquam rationes vestrae ita vim sensuum refellere potuerunt, ut convinceretis nobis nihil videri, nec omnino ausi estis aliquando ista temptare, sed posse aliud esse ac videtur vehementer persuadere incubuistis. Ego itaque hoc totum, qualecumque est, quod nos continet atque alit, hoc, inquam, quod oculis meis apparet a meque sentitur habere terram et caelum aut quasi terram et quasi caelum, mundum voco. Si dicis nihil mihi videri, numquam errabo. Is enim errat, qui, quod sibi videtur, temere probat. Posse enim falsum videri a sentientibus dicitis, nihil videri non dicitis. Prorsus enim omnis disputationis causa tolletur, ubi regnare vos libet, si non solum nihil scimus, sed etiam

P R H M$_1$ M M$_2$ C D P$_2$ T S

5 falsae] falso **S** ‖ **6** natura] naturae **Φ**(**R**$^{ras?}$)**M** | corporum] corporeae **M** **7** minime] et minime **R**^{pc}**Mσ** ‖ **11** falsi] falsis **Φ**(**H**^{ac})**M$_2$C** ***am*** *om.* **M** **14** tamen] *Fuh$_1$* nempe *codd.* | plena] plana **βσ** ***m Gre*** | nempe] est nempe (*et hic interpt.*) **β** ‖ **15** me scire] nescire **σ** | qui] *om.* **MM$_2$** ‖ **26** aut] ut **σ**(**S**^{ac}) **29** a sentientibus] assentientibus **M$_1$T** sentientibus **HR**(*add.* a *sl*)

nihil nobis videtur. Si autem hoc, quod mihi videtur, negas mundum esse, de nomine controversiam facis, cum id a me dixerim mundum vocari.

25. ‘Etiamne’, inquies, ‘si dormis, mundus est iste, quem vides?’ Iam dictum est: quicquid tale mihi videtur, mundum appello. Sed si eum solum placet mundum vocare, qui videtur a vigilantibus vel etiam a sanis, illud contende, si potes, eos, qui dormiunt ac furiunt, non in mundo furere atque dormire. Quamobrem hoc dico: istam totam corporum molem atque machinam, in qua sumus sive dormientes sive furentes sive vigilantes sive sani, aut unam esse aut non esse unam. Edissere, quomodo ista possit falsa esse sententia. Si enim dormio, fieri potest, ut nihil dixerim; aut si etiam ore dormientis verba, ut solet, evaserunt, potest fieri, ut non hic, non ita sedens, non istis audientibus dixerim; ut autem hoc falsum sit, non potest. Nec ego me illud percepisse dico, quod vigilem. Potes enim dicere hoc mihi etiam dormienti videri potuisse, ideoque hoc potest esse falso simillimum. Si autem unus et sex mundi sunt, septem mundos esse, quoquo modo affectus sim, manifestum est et id me scire non impudenter affirmo. Quare vel hanc conexionem vel illas [superius] disiunctiones doce somno aut furore aut vanitate sensuum posse esse falsas et me, si expergefactus ista meminero, victum esse concedam. Credo enim iam satis liquere, quae per somnum et dementiam falsa videantur: ea scilicet, quae ad corporis sensus pertinent. Nam ter terna novem esse et quadratum intellegibilium numerorum necesse est vel genere humano stertente sit verum. Quamquam etiam pro ipsis sensibus multa video posse dici, quae ab Academicis reprehensa non invenimus. Credo enim sensus non accusari vel quod imaginationes falsas furentes patiuntur vel quod falsa in somnis

P R H M$_1$ M M$_2$ C D P$_2$ T S

1 nihil] **RM$_1$γS** ***m*** nil **PHMM$_2$T** *cett. edd.* ‖ **7** potes] potest **C** ‖ **13** evaserunt] evaserint **M** ‖ **15** illud] illum **γ** ‖ **16** Potes] potest **γ** ‖ **17** ideoque] idque **σ** **20** illas] illa **PH^{ac}M$_1$** ipsas **β** | superius] *seclusi* | disiunctiones] disiunctione **P** ‖ **22** Credo] crede **C** ‖ **23** somnum] somnium **PM$_2$S** *edd. praeter* ***Gre*** videantur] videntur **β**

videmus; si enim vera vigilantibus sanisque renuntiarunt, nihil ad eos, quid sibi animus dormientis insanientisque confingat.

26. Restat, ut quaeratur, utrum, cum ipsi renuntiant, verum renuntient. Age, si dicat Epicureus quispiam: ‘Nihil habeo, quod de sensibus conquerar; iniustum est enim ab eis exigere plus quam possunt; quicquid autem possunt videre oculi, verum vident.’ Ergone verum est, quod de remo in aqua vident? ‘Prorsus verum; nam causa accedente, quare ita videretur, si demersus unda remus rectus appareret, magis oculos meos falsae renuntiationis arguerem. Non enim viderent, quod talibus exsistentibus causis videndum fuit.’ Quid multis opus est? Hoc de turrium motu, hoc de pinnulis avium, hoc de ceteris innumerabilibus dici potest. ‘Ego tamen fallor, si assentiar’, ait quispiam. Noli plus assentiri, quam ut ita tibi apparere persuadeas, et nulla deceptio est. Non enim video, quomodo refellat Academicus eum, qui dicit: ‘Hoc mihi candidum videri scio, hoc auditum meum delectare scio, hoc mihi iucunde olere scio, hoc mihi sapere dulciter scio, hoc mihi esse frigidum scio.’ – ‘Dic potius, utrum per se amarae sint oleastri frondes, quas caper tam pertinaciter appetit.’ O hominem improbum! Nonne est caper ipse modestior? Nescio, quales pecori sint, mihi tamen amarae sunt. Quid quaeris amplius? ‘Sed est fortasse aliquis etiam hominum, cui non sint amarae.’ Tendisne in molestiam? Numquidnam ego amaras esse omnibus hominibus dixi? Mihi dixi et hoc non semper affirmo. Quid, si enim alias alia causa nunc dulce quippiam, nunc amarum in ore sentiatur? Illud dico: posse hominem, cum aliquid gustat, bona fide iurare se scire palato suo illud suave esse vel contra nec ulla calumnia Graeca ab ista scientia posse deduci. Quis enim tam impudens sit, qui mihi

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

4–13 Nihil … potest] Epicur. *ad* frg. 252 Usener (*p.* 350)

1 renuntiarunt] renuntiarint **M** ‖ **2** quid sibi] qui si **M** | animus] animum **Φ**(**R**^{ac}**H**^{ac})**M** ***am*** | confingat] -antur **M**$_1^{ac}$ -atur **M**$_1^{pc}$ -ant **M**$_2$ ***am*** ‖ **10** viderent] viderunt **σ**(**S**^{ac}) ‖ **11** Quid] quod **P** ‖ **12** pinnulis] pennulis **PRM**$_1$**M**$_2$**β** **16** hoc] ***m Kn Gre*** *om.* **Φ**$_+$**γ** ***am*** vel hoc **σ** | delectare] *Fuh*$_1$ delectari *codd.* scio[2]] suo **M**$_2$ ‖ **19–20** O–improbum] homine improbo **β** ‖ **22** sint] sunt **RM**$_2$**β** ‖ **23** hominibus] *om.* **P** ***Kn***^{ac} ‖ **28** tam] *om.* **ΦM**

cum delectatione aliquid ligurrienti dicat: 'Fortasse non gustas, sed hoc somnium est?' Numquidnam resisto? Sed me tamen illud in somnis etiam delectaret. Quare illud, quod me scire dixi, nulla confundit similitudo falsorum, et Epicureus vel Cyrenaici et alia multa fortasse pro sensibus dicant, contra quae nihil dictum esse ab Academicis accepi. Sed quid ad me? Si volunt ista et si possunt, etiam me favente rescindant. Quicquid enim contra sensus ab eis disputatur, non contra omnes philosophos valet. Sunt enim, qui omnia ista, quae corporis sensu accipit animus, opinionem posse gignere confitentur, scientiam vero negant, quam tamen volunt intellegentia contineri remotamque a sensibus in mente vivere. Et forte in eorum numero est sapiens ille, quem quaerimus. Sed de hoc alias; nunc ad reliqua pergamus, quae propter ista, quae iam dicta sunt, paucis, nisi fallor, explicabimus.

XII. 27. Quid enim de moribus inquirentem vel iuvat vel impedit corporis sensus? Si vero illos ipsos, qui summum hominis bonum in voluptate posuerunt, nihil impedit aut columbae collum aut vox incerta aut grave pondus homini, quod camelis leve est, aut alia sescenta, quominus dicant eo, quo delectantur, delectari se scire vel eo, quo offenduntur, offendi, quod refelli posse non video, ‹num› eum commovebunt, qui finem boni mente complectitur? Quid horum tu eligis? Si quid mihi videatur quaeris, in mente arbitror esse summum hominis bonum. Sed nunc de scientia quaerimus. Ergo interroga sapientem, qui non potest ignorare sapientiam. Mihi tamen tardo illi atque stulto licet interim scire boni humani finem, in quo inhabitet beata vita, aut nullum esse aut in animo esse aut in corpore aut in utroque. Hoc me, si potes, nescire convince, quod notissimae illae vestrae rationes nullo modo faciunt. Quod si non potes – non enim reperies, cui falso

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

22–23 Si … bonum] *cf. retr.* 1,1,4

1 gustas] gustasse **P** ‖ **2** Sed] si **R**^{vl}**S** ‖ **3** dixi] dixit **Φ**(**R**^{ac}**H**^{ac})**M** ‖ **5** dicant] dicunt **σ** ‖ **8** disputatur] disputantur **Φ**(**R**^{ac}) ‖ **16** Si] *Fuh$_1$* nisi *vel* ni *codd.* **17** bonum] verum bonum **Φ**$_+$(**R**^{ac}) ***am Kn*** ‖ **18** homini] hominis **C** ‖ **21** num] *ins. Fuh$_1$* | eum] cum **M** | commovebunt] non *add.* **H**^{vl} ‖ **26** inhabitet] habitet **Cσ** habitat **β** ‖ **29** potes] potest **C**

simile sit –, egone concludere dubitabo recte mihi videri scire sapientem, quicquid in philosophia verum est, cum ego inde tam multa vera cognoverim?

28. Sed metuis fortasse, ne summum bonum eligat dormiens. Nihil pericli est, cum evigilaverit: Repudiabit, si displicet, tenebit, si placet. Quis enim eum recte vituperabit, quod falsum vidit in somnis? Aut fortasse illud formidabis, ne dormiens amittat sapientiam, si pro veris falsa probaverit? Hoc iam ne dormiens quidem audes somniare, ut sapientem vigilantem voces, neges, si dormiat. Haec etiam de furore dici possunt; sed in alia festinat oratio. Haec tamen sine conclusione securissima non relinquo: Aut enim amittitur furore sapientia et iam non erit sapiens, quem verum ignorare clamatis, aut scientia eius manet in intellectu, etiamsi pars animi cetera id, quod accepit a sensibus, velut in somnis imaginetur.

XIII. 29. Restat dialectica, quam certe sapiens bene novit, nec falsum scire quisquam potest. Si vero eam nescit, non pertinet ad sapientiam eius cognitio, sine qua esse sapiens potuit, et superfluo, utrum vera sit possitve percipi, quaerimus. Hic fortassis mihi aliquis dicat: ‘Soles prodere tu stulte, quid noveris, an de dialectica nihil scire potuisti?’ Ego vero plura quam de quavis parte philosophiae. Nam primo illas omnes propositiones, quibus supra usus sum, veras esse ista me docuit; deinde per istam novi alia multa vera. Sed quam multa sint, numerate, si potestis: si quattuor in mundo elementa sunt, non sunt quinque; si sol unus est, non sunt duo; non potest una anima et mori et esse immortalis; non potest homo simul et beatus et miser esse; non hic et sol lucet et nox est; aut vigilamus nunc aut dormimus; aut corpus est, quod mihi videre videor, aut non est corpus. Haec et alia multa, quae commemorare longissimum est, per istam didici vera esse, quoquo

P R H $\mathbf{M_1}$ M $\mathbf{M_2}$ C D $\mathbf{P_2}$ T S

2 sapientem] sapienti **Φ**(**R**^{ac})**M** ‖ **4** metuis] *Fuh*$_1$ metuit **Φ**$_+$**σ** *edd.* metuet **γ** **5** evigilaverit] evigilavit $\mathbf{M_1}$ evigilabit **M** ***am*** ‖ **7** formidabis] formidabit **γσ** ***m*** ‖ **9** audes] *Fuh*$_1$ audet *codd.* | voces neges] *Fuh*$_1$ vocet neget *codd.* **11** securissima] verissima **M** ‖ **13** in] *om.* **Φ**$_+$(**R**^{ac}) ‖ **14** accepit] accipit **σ** **15** imaginetur] imaginatur **γ** ‖ **23** istam] ista **PH**$\mathbf{M_1}$

modo se habeant sensus nostri, in se ipsa vera. Docuit me, si cuius eorum, quae per conexionem modo proposui, pars antecedens assumpta fuerit, trahere necessario id, quod annexum est; ea vero, quae per repugnantiam vel disiunctionem a me sunt enuntiata, hanc habere naturam, ut, cum auferuntur cetera, sive unum sive plura sint, restet aliquid, quod eorum ablatione firmetur. Docuit etiam me, cum de re constat, propter quam verba dicuntur, de verbis non debere contendi; et quisquis id faciat, si imperitia faciat, docendum esse, si malitia, deserendum, si doceri non potest, monendum, ut aliquid aliud potius agat quam tempus in superfluis operamque consumat, si non obtemperat, neglegendum. De captiosis autem atque fallacibus ratiunculis breve praeceptum est: Si male concedendo inferuntur, ad ea, quae concessa sunt, esse redeundum; si verum falsumque in una conclusione confligunt, accipiendum inde, quod intellegitur, quod explicari non potest, relinquendum; si autem modus in aliquibus rebus latet penitus hominem, scientiam eius non esse quaerendam. Haec quidem habeo a dialectica et alia multa, quae commemorare non est necesse; neque enim debeo ingratus exsistere. Verum ille sapiens aut haec neglegit aut, si perfecta dialectica ipsa scientia veritatis est, sic illam novit, ut istorum mendacissimam calumniam – si verum est, falsum est, si falsum est, verum est – contemnendo et non miserando fame necet. Haec de perceptione satis esse propterea puto, quia, de assentiendo cum dicere coepero, tota ibi rursum causa versabitur.

XIV. 30. Iam ergo ad eam partem veniamus, in qua dubitare adhuc videtur Alypius, et primo id ipsum perspiciamus, quale sit, quod te acutissime atque cautissime movet. Nam si tot tantisque rationibus roboratam – hoc enim dixisti – Academicorum sententiam, qua eis placuit nihil scire sapientem, hoc tuum labefactat inventum, quo cogimur confiteri multo esse probabilius sapientem

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

1 se[1]] sese *edd. praeter* ***Gre*** | vera] vero **R**^{pc}**H**^{pc}**γσ** ‖ **8** faciat] faciet **R** imperitia] imperita **Φ**(**P**^{ac}**R**^{ac}**H**^{ac}) imperite **M** ‖ **21** mendacissimam] mendicissimum **P**M_1**M**^{pc} ***Kn*** ‖ **23** necet] neget **RH** enecet M_2(*trp. ante* famae [*sic*]) ***am m*** ‖ **28** movet] movit **γσ** ‖ **29** roboratam] roboratum **γ** **29–30** sententiam] sententia **β** ‖ **30** qua] quae **β** | eis] his **β**

scire sapientiam: ‹quo› magis est assensio cohibenda! Hoc ipso enim ostenditur nihil quamlibet copiosissimis subtilissimisque argumentis posse suaderi, cui non ex parte contraria, si assit ingenium, non minus acriter vel fortasse acrius resistatur. Eo fit, ut, cum sit victus Academicus, vicerit. O utinam vincatur! Numquam efficiet quavis arte Pelasga, ut simul a me victus victorque discedat. Certe nihil aliud inveniatur, quod adversum ista dici possit, et ultro me victum esse profiteor. Non enim de gloria comparanda sed de invenienda veritate tractamus. Mihi satis est quoquo modo molem istam transcendere, quae intrantibus ad philosophiam sese opponit et nescio quibus receptaculis tenebras tegens talem esse philosophiam totam minatur nihilque in ea lucis inventum iri sperare permittit. Quid autem amplius desiderem? nihil habeo, si iam probabile est nonnihil scire sapientem. Non enim alia causa veri simile videbatur eum assensionem sustinere debere, nisi quia erat veri simile nihil posse comprehendi. Quo sublato – percipit enim sapiens vel ipsam, ut iam conceditur, sapientiam – nulla iam causa remanebit, cur non assentiatur sapiens vel ipsi sapientiae. Est enim sine dubitatione monstrosius sapientem non approbare sapientiam quam sapientem nescire sapientiam.

31. Nam quaeso paululum quasi ante oculos tale spectaculum constituamus, si possumus: rixam quandam sapientis et sapientiae. Quid aliud dicit sapientia quam se esse sapientiam? At contra iste: ‘Non credo’, inquit. Quis ait sapientiae: non credo ‹te› esse sapientiam? quis, nisi is, cum quo illa loqui potuit et in quo habitare dignata est, scilicet sapiens? Ite nunc et me quaerite, qui cum Academicis pugnem! Habetis iam novum certamen: Sapiens et sapientia secum pugnant; sapiens non vult consentire sapientiae. Ego vobiscum securus exspecto. Quis enim non credat invictam esse sapientiam? Tamen nos aliqua complexione muniamus. Aut enim in hoc certamine Academicus vincet sapientiam et

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

1 quo] *inserui, coni. Uhle* ‖ **2** subtilissimisque] stultissimisque **M** ‖ **3** suaderi] suadere **Φ_+(R^{ac})C** | si assit] sit **H** suasit **R^{ac}M_2** *om.* **M** ‖ **6** quavis] quamvis **RHMβ** ‖ **11–12** tenebras tegens] tenebrascens **R^{pc}γσ *m*** ‖ **22** Nam] iam **M_2**
25 te] *ins.* ***am*** *Fuh₁* ‖ **27** Ite] iste **Φ(R^{ac})M *am*** *hic interpt.* **HM_1M *am***

a me vincetur, quia non erit sapiens, aut ab ea superabitur et sapientem sapientiae consentire docebimus. Aut igitur sapiens Academicus non est aut nonnulli rei sapiens assentietur, nisi forte, quem dicere puduit sapientem nescire sapientiam, sapientem non consentire sapientiae dicere non pudebit. At si iam veri simile est cadere in sapientem vel ipsius sapientiae perceptionem et nulla causa est, cur non ei, quod potest percipi, assentiatur, video, quod volebam esse veri simile: sapientem scilicet assensurum esse sapientiae. Si quaeres, ubi inveniat ipsam sapientiam, respondebo: in semet ipso. Si dicis eum nescire, quod habeat, redis ad illud absurdum: sapientem nescire sapientiam. Si sapientem ipsum negas posse inveniri, non iam cum Academicis sed tecum, quisquis hoc sentis, sermone alio disseremus. Illi enim cum haec disputant, de sapiente profecto disputant. Clamat Cicero se ipsum magnum esse opinatorem, sed de sapiente se quaerere. Quod si adhuc vos, adulescentes, ignotum habetis, certe in Hortensio legistis: ‘Si igitur nec certi est quicquam nec opinari sapientis est, nihil umquam sapiens approbabit.’ Unde manifestum est eos de sapiente illis suis disputationibus, contra quas nitimur, quaerere.

32. Ergo arbitror ego sapienti certam esse sapientiam, id est sapientem percepisse sapientiam et ob hoc eum non opinari, cum assentitur sapientiae. Assentitur enim ei rei, quam si non percepisset, sapiens non esset. Nec isti quemquam non debere assentiri nisi rebus, quae non possunt percipi, affirmant; non autem sapientia nihil est; cum igitur et scit sapientiam et assentitur sapientiae, neque nihil scit neque nulli rei sapiens assentitur. Quid amplius vultis? An de illo errore aliquid quaerimus, quem dicunt penitus evitari, si in nullam rem animum declinet assensio? Errat enim, inquiunt, quisquis non solum rem falsam sed etiam dubiam,

P R H M$_1$ M M$_2$ C D P$_2$ T S

14–18 Clamat … approbabit] *Hort.* frg. 100 Müller / 92 Straume-Zimmermann ‖ **14–15** se … opinatorem] *cf.* Cic. *ac.* 2,66 ‖ **17–18** Si … approbabit] Cic. *Hort.* frg. 51 Grilli ‖ **28–74,1** Errat … approbat] *cf. ad pp.* 8,27–9,2

5 At] aut **βS** ‖ **9** quaeres] quaeris **σ** ‖ **11** Si] *om.* **Φ$_+$(R^{ac})** ‖ **17** est[1]] estis **PR^{ac}HMM$_2$** ‖ **28** in] *om.* **Φ(R^{ac}H^{ac})** ad **MM$_2$^{sl}** | nullam] ullam **R^{pc}**

quamvis vera sit, approbat. Nihil autem, quod dubium non sit, inveniunt. At invenit sapiens ipsam, ut dicebamus, sapientiam.

XV. 33. Sed hinc iam vultis me fortasse discedere. Non sunt facile securissima relinquenda; cum versutissimis hominibus agimus. Morem tamen vobis geram. Sed quid hic dicam? quid? quidnam? Illud nimirum vetus dicendum est, ubi et ipsi habent, quod dicant. Quid enim faciam, quem de castris meis foras truditis? Num plorabo auxilia doctorum, cum quibus, si superare nequeo, minus pudebit fortasse superari? Iaciam igitur, quibus viribus possum, fumosum quidem iam et scabrum sed, nisi fallor, validissimum telum: ‘Qui nihil approbat, nihil agit.’ – ‘O hominem rusticum! Et ubi est probabile? ubi est veri simile?’ – Hoc volebatis; auditisne, ut sonent scuta Graecanica? Exceptum est, quod robustissimum quidem, sed invalida manu iaculati sumus. Et nihil mihi potentius isti mei suggerunt nec aliquid, ut video, vulneris fecimus. Convertam me ad ea, quae villa et ager ministrat; onerant me potius maiora quam praeparant.

34. Nam cum otiosus diu cogitassem in isto rure, quonam modo possit istuc probabile aut veri simile actus nostros ab errore defendere, primo visum est mihi, ut solebat videri, cum ista vendebam, belle tectum et munitum. Deinde, ubi totum cautius circumspexi, visus sum mihi vidisse unum aditum, qua in securos error irrueret. Non solum enim puto eum errare, qui falsam viam sequitur, sed etiam eum, qui veram non sequitur. Faciamus enim duos viatores ad unum locum tendentes, quorum alter instituerit nulli credere, alter nimis credulus sit. Ventum est ad aliquod bivium. Hic ille credulus pastori, qui aderat, vel cuipiam rusticano: ‘Salve, frugi homo; dic quaeso, qua bene in illum locum pergatur.’ Respondetur: ‘Si hac ibis, nihil errabis.’ Et ille ad comitem: ‘Verum

P R H M$_1$ M M$_2$ C D P$_2$ T S

2 inveniunt] *Fuh$_1$* invenio *codd.* ‖ **5** quid[1]] *om.* **MM$_2$** | hic] hoc **S** ‖ **8** Num plorabo] **RH** ni implorabo **PM$_1$MM$_2$** nisi implorabo **γσ** num implorabo *edd.* | doctorum] doctiorum **σ** ***am m*** doctissimorum **β** ‖ **13** Graecanica] grecania **Φ$_+$**(**R**^{ac} graecania **M$_1$**) ‖ **14** invalida] *scripsi* (*cf. Fuh$_1$ 387*) qua **Φ$_+$C** *edd.* quia **βσ** quali *coni. Bouton-Touboulic* ‖ **19** possit istuc] positis tunc **γ**(possitis **D**^{ac}) | aut] ac **RHβ** ***am m*** ‖ **20** defendere] defenderem **β** | solebat] *Fuh$_1$* solet *codd.* ‖ **21** belle] velle **Φ$_+$**(**R**^{ac})**γ** ***am***

dicit, hac eamus.' Ridet vir cautissimus et tam cito assensum facetissime illudit atque interea illo discedente in bivio figitur. Et iam incipit videri turpe cessare, cum ecce ex alio viae cornu lautus quidam et urbanus equo insidens eminet et propinquare occipit. Gratulatur iste, tum advenienti et salutato indicat propositum, quaerit viam, dicit etiam remansionis suae causam, quo benevolentiorem reddat pastori eum praeferens. Ille autem casu planus erat de his, quos samardacos iam vulgus vocat. Tenuit suum morem homo pessimus etiam gratis. 'Hac perge,' ait, 'nam ego inde venio.' Decepit atque abiit. Sed quando iste deciperetur? 'Non enim monstrationem istam tamquam veram', inquit, 'approbo, sed quia est veri similis, et hic otiosum esse nec honestum nec utile est; hac eam.' Interea ille, qui assentiendo erravit tam cito existimans vera esse verba pastoris, in loco illo, quo tendebant, iam se reficiebat. Iste autem non errans, siquidem probabile sequitur, circumiit silvas nescio quas nec iam, cui locus ille notus sit, ad quem venire proposuerat, invenit. Vere vobis dicam, cum ista cogitarem, risum tenere non potui: fieri per Academicorum verba nescio quo modo, ut erret ille, qui veram viam vel casu tenet, ille autem, qui per avios montes probabiliter ductus est nec petitam regionem invenit, non videatur errare. Ut enim temerariam consensionem iure condemnem, facilius ambo errant quam iste non errat. Hinc iam adversum ista verba vigilantior ipsa facta hominum et mores considerare coepi. Tum vero tam multa mihi et tam capitalia in istos venerunt in mentem, ut iam non riderem, sed partim stomacharer, partim dolerem homines doctissimos et acutissimos in tanta scelera sententiarum et flagitia devolutos.

XVI. 35. Certe enim non fortasse omnis, qui errat, peccat; omnis tamen, qui peccat, aut errare conceditur aut aliquid peius.

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

8 quos … vocat] *cf.* Schol. Hor. *sat.* 1,6,113

2 facetissime] facetissimum **M_2** ‖ **7** planus] seductor planus **T** seductor unus **S** ‖ **8** samardacos] **γ** samardocos **$Φ_+$** *edd. praeter* ***m*** samardagos **σ** ‖ **13** ille] iam ille **Rσ** ille iam **γ** ‖ **14** tendebant] tendebat **M_2** ***am*** ‖ **16** circumiit] circuivit **M** circuit **$M_2P_2T^{sl}$** circumit ***am m*** ‖ **23** errat] erret **M_2β** ‖ **24–25** et tam] etiam **βσ**(tamen **T^{vl}**) ‖ **29** conceditur] convincitur **M_2**

Quid, si ergo aliquis adulescentium, cum hos audierit dicentes: ‘Turpe est errare et ideo nulli rei consentire debemus; sed tamen, cum agit quisque, quod ei videtur probabile, nec cessat nec errat; illud tantum meminerit: quicquid occurrit vel animo vel sensibus, non pro vero esse approbandum’, id igitur audiens adulescens insidiabitur pudicitiae uxoris alienae? Te, te consulo, Marce Tulli: de adulescentium moribus vitaque tractamus, cui educandae atque instituendae omnes illae litterae tuae vigilaverunt. Quid aliud dicturus es quam non tibi esse probabile, ut id faciat adulescens? At illi probabile est. Nam si ex alieno probabili vivimus, nec tu debuisti administrare rem publicam, quia Epicuro visum est non esse faciendum. Adulterabit igitur ille iuvenis coniugem alienam; qui deprehensus si fuerit, ubi te inveniet, a quo defendatur? Quamquam, etiamsi inveniat, quid dicturus es? Negabis profecto. Quid, si tam clarum est, ut frustra infitiere? Persuadebis nimirum tamquam in gymnasio Cumano atque adeo Neapolitano nihil eum peccasse, immo etiam nec errasse quidem. Non enim faciendum esse adulterium pro vero sibi persuasit; probabile occurrit, secutus est, fecit; aut fortasse non fecit, sed fecisse sibi visus est. Iste autem maritus, homo fatuus, perturbat omnia litibus pro uxoris castitate proclamans, cum qua forte nunc dormit et nescit. Hoc illi iudices si intellexerint, aut neglegent Academicos et tamquam crimen verissimum punient aut eisdem obtemperantes verisimiliter hominem probabiliterque damnabunt, ut iam, quid agat, iste patronus prorsus ignoret. Cui enim suscenseat, non habebit, cum omnes se nihil errasse dicant, quando non assentientes id, quod visum est probabile, fecerint. Ponet igitur personam patroni et philosophi consolatoris suscipiet; ita facile adulescenti, qui iam tantum in Academia profecerit, persuadebit, ut se tamquam in

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

10–12 nec … faciendum] *cf.* Epicur. frg. 552 Usener; Diog. Laert. 10,119

3 cessat] peccat **β** ***am m*** ‖ **7** vitaque] vitamque **PHM_1M** | educandae] educendae **Φ**$_+$(**R**^{ac})**C** ***Kn*** *cf. p.* 9,11 ‖ **13** qui] qui cum **γ** | si] *om.* **γ** ‖ **17** nec] ne **γσ** ‖ **27** Ponet] pone **γ** ‖ **28** consolatoris suscipiet] consolatori suscepi et **PR**^{ac}**M_1** consolatori suscepit. et **H** consolatori suscipiet et **R**^{pc} consolatoris suscepti et **β** consolatori suscepit **M** | ita–iam] quam **M**

somnis putet esse damnatum. Sed vos me iocari arbitramini. Liquet deierare per omne divinum nescire me prorsus, quomodo iste peccaverit, si quisquis id egerit, quod probabile videtur, non peccat, nisi forte in totum aliud esse dicunt errare, aliud peccare seque illis praeceptis egisse, ne erremus, peccare autem nihil magnum esse duxisse.

36. Taceo de homicidiis parricidiis sacrilegiis omnibusque omnino, quae fieri aut cogitari possunt, flagitiis ac facinoribus, quae paucis verbis et, quod est gravius, apud sapientissimos iudices defenduntur. Nihil consensi et ideo non erravi. Quomodo autem non facerem, quod probabile visum est? Qui autem non putant ista probabiliter posse persuaderi, legant orationem Catilinae, qua patriae parricidium, quo uno continentur omnia scelera, persuasit. Iam illud quis non ridet? Ipsi dicunt nihil se in agendo sequi nisi probabile et quaerunt magnopere veritatem, cum eis sit probabile non posse inveniri. O mirum monstrum! Sed hoc omittamus; minus id ad nos, minus ad vitae nostrae discrimen, minus ad fortunarum periculum pertinet. Illud est capitale, illud formidolosum, illud optimo cuique metuendum, quod nefas omne – si haec ratio probabilis erit: cum probabile cuiquam visum fuerit, esse faciendum, tantum nulli quasi vero assentiatur – non solum sine sceleris sed etiam sine erroris vituperatione committat. Quid ergo? haec illi non viderunt? Immo sollertissime prudentissimeque viderunt, nec mihi ullo pacto tantum arrogaverim, ut Marcum Tullium aliqua ex parte sequar industria vigilantia ingenio doctrina. Cui tamen asserenti nihil scire posse hominem, si hoc solum diceretur: ‘scio ita videri mihi’, unde id refelleret, non haberet.

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

2 Liquet ... divinum] *cf. retr.* 1,1,4; Ter. *Eun.* 331 ‖ **12–14** orationem ... persuasit] *cf.* Cic. *Catil.* 1,17; Sall. *Catil.* 20,2–16

1 putet] arbitretur **M_2** ‖ **6** duxisse] dixisse **$R^{ac}M_2$** ‖ **13** qua] quae **R** qui **γ** **21** esse] *om.* **MM_2** | tantum] tamen **M** ‖ **23** haec] hoc **M** hoc? **M_2** **26** asserenti] asserunt **β** | si] qui **Φ_+($H^{ac}R^{ac}$)** ***am*** qui si **H^{pc}** ‖ **27** diceretur] diceret **M** ***am***

XVII. 37. Quid igitur placuit tantis viris perpetuis et pertinacibus contentionibus agere, ne in quemquam cadere veri scientia videretur? Audite iam paulo attentius, non quid sciam, sed quid existimem; hoc enim ad ultimum reservabam, ut explicarem, si possem, quale mihi esse videatur totum Academicorum consilium. Plato, vir sapientissimus et eruditissimus temporum suorum, qui et ita locutus est, ut, quaecumque diceret, magna fierent, et ea locutus est, ut, quomodocumque diceret, parva non fierent, dicitur post mortem Socratis, magistri sui, quem singulariter dilexerat, a Pythagoreis etiam multa didicisse. Pythagoras autem Graeca philosophia non contentus, quae tunc aut paene nulla erat aut certe occultissima, postquam commotus Pherecydae cuiusdam Syri disputationibus immortalem esse animum credidit, multos sapientes etiam longe lateque peregrinatus audierat. Igitur Plato adiciens lepori subtilitatique Socraticae, quam in moralibus habuit, naturalium divinarumque rerum peritiam, quam ab eis, quos memoravi, diligenter acceperat, subiungensque quasi formatricem illarum partium iudicemque dialecticam, quae aut ipsa esset aut sine qua omnino sapientia esse non posset, perfectam dicitur composuisse philosophiae disciplinam, de qua nunc disserere temporis non est. Sat est enim ad id, quod volo, Platonem sensisse duos esse mundos, unum intellegibilem, in quo ipsa veritas habitaret, istum autem sensibilem, quem manifestum est nos visu tactuque sentire; itaque illum verum, hunc veri similem et ad illius imaginem factum et ideo de illo in ea, quae se cognosceret, anima velut expoliri et quasi serenari veritatem, de hoc autem in stultorum animis non scientiam sed opinionem posse

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

8–10 dicitur … didicisse] *cf.* Cic. *rep.* 1,16 ‖ **17–20** subiungensque … disciplinam] *cf.* Cic. *ac.* 1,19 ‖ **24–79,1** itaque … generari] *cf.* Plat. *rep.* 7,517b–c; 6,509d2–3 ‖ **24** itaque … similem] *cf.* Plat. *Tim.* 27d–30b; Plot. *enn.* 3,2,2,1–2

2 agere] id agere *Fuh₁* ‖ **3** sciam] agam **M** ‖ **4** reservabam] reservavi **β** ‖ **15** in moralibus] immortalibus **P** in mortalibus **R**^{ac}**H**(*add.* id est inter mortales *sl*)**M**^{ac}**M**$_2$ ‖ **17** memoravi] commemoravi **M**$_2$**T**^{ac} ‖ **19** esset] esse **C** **21** temporis] tempus **β** ***am m*** ‖ **26** expoliri] ex(s)poliari **M**$_1$**M**$_2$^{ac}**CD**^{ac}

generarì; quicquid tamen ageretur in hoc mundo per eas virtutes, quas civiles vocabat, aliarum verarum virtutum similes, quae nisi paucis sapientibus ignotae essent, non posse nisi veri simile nominari.

38. Haec et alia huius modi mihi videntur inter successores eius, quantum poterant, esse servata et pro mysteriis custodita. Non enim aut facile ista percipiuntur nisi ab eis, qui se ab omnibus vitiis mundantes in aliam quandam plus quam humanam consuetudinem vindicarint, aut non graviter peccat, quisquis ea sciens quoslibet homines docere voluerit. Itaque Zenonem, principem Stoicorum, cum iam quibusdam auditis et creditis in scholam relictam a Platone venisset, quam tunc Polemo retinebat, suspectum habitum suspicor nec talem visum, cui Platonica illa velut sacrosancta decreta facile prodi committique deberent, priusquam dedidicisset ea, quae in illam scholam ab aliis accepta detulerat. Moritur Polemo, succedit ei Arcesilas, Zenonis quidem condiscipulus, sed sub Polemonis magisterio. Quamobrem cum Zeno sua quadam de mundo et maxime de anima, propter quam vera philosophia vigilat, sententia delectaretur dicens eam esse mortalem nec quicquam esse praeter hunc sensibilem mundum nihilque in eo agi nisi corpore – nam et deum ipsum ignem putabat –, prudentissime atque utilissime mihi videtur Arcesilas, cum illud late serperet malum, occultasse penitus Academiae sententiam et quasi aurum inveniendum quandoque posteris obruisse. Quare cum in falsas opiniones ruere turba sit pronior et consuetudine corporum omnia esse corporea facillime sed noxie credatur, instituit vir acutissimus atque humanissimus dedocere potius, quos patiebatur male doctos, quam docere, quos dociles non

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

1–4 in ... nominari] *cf.* Plat. *Phaed.* 82a–b; Plot. *enn.* 1,2,1–2; Porph. *sent.* 32 ‖ **19–21** eam ... corpore] *cf.* SVF 1,146 ‖ **21** deum ... putabat] *cf.* SVF 1,157 ‖ **23–24** occultasse ... obruisse] *cf. ad p.* 83,1–2

3 ignotae] notae **σ** | veri simile] verisimiles **M** ‖ **5** mihi] *om.* **MM_2β** **10** quoslibet] quotlibet **P^{pc}** quodlibet **R^{ac}H$M_1$$M_2$** ‖ **15** dedidicisset] **H** ***Kn Gre*** didicisset **P^{pc}RM_1MM_2Cσ(S^{ac})** ***am*** dedicisset **$P^{ac}$$M_2^{vl}$** ***m*** dedocuisset **β** **16** succedit] successit **M** ‖ **19** delectaretur] declararetur **γ** declaretur **T** **26** credatur] credantur **M**

arbitrabatur. Inde illa omnia nata sunt, quae novae Academiae tribuuntur, quia eorum necessitatem veteres non habebant.

39. Quodsi Zeno expergefactus esset aliquando et vidisset neque quicquam comprehendi posse, nisi quale ipse definiebat, neque tale aliquid in corporibus posse inveniri, quibus ille tribuebat omnia, olim prorsus hoc genus disputationum, quod magna necessitate flagraverat, fuisset exstinctum. Sed Zeno imagine constantiae deceptus, ut ipsis Academicis videbatur nec mihi etiam non videtur, pertinax fuit fidesque illa corporum perniciosa, quoquo modo potuit, pervixit in Chrysippum, qui ei – nam maxime poterat – magnas vires latius se diffundendi dabat, nisi ex illa parte Carneades acrior et vigilantior superioribus ceteris ita restitisset, ut mirer illam opinionem aliquid etiam postea valuisse. Namque Carneades primo illam velut calumniandi impudentiam, qua videbat Arcesilam non mediocriter infamatum, deposuit, ne contra omnia velle dicere quasi ostentationis causa videretur, sed ipsos proprie sibi Stoicos atque Chrysippum convellendos evertendosque proposuit.

XVIII. 40. Deinde cum undique premeretur, si nulli rei esset assensus, nihil acturum esse sapientem – o hominem mirum atque adeo non mirum: ab ipsis enim Platonis fontibus profluebat –, attendit sapienter, quales illi actiones probarent, easque nescio quarum verarum similes videns id, quod in hoc mundo ad agendum sequeretur, veri simile nominavit. Cui enim esset simile, et perite norat et prudenter tegebat idque etiam probabile appellabat. Probat enim bene imaginem, quisquis eius intuetur exemplum. Quomodo enim approbat sapiens aut quomodo simile sequitur veri, cum ipsum verum quid sit ignoret? Ergo illi norant

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

17–18 ipsos … proposuit] *cf.* Cic. *Tusc.* 3,59; Diog. Laert. 7,182 ‖ **28–81,4** Ergo … suae] *cf. retr.* 1,1,4

5 ille] ipse **M** ‖ **10** potuit] putavit **γ** | nam] quam **M_2^{ac}Cσ** ***am*** ‖ **12** ita] ei ita **σ** ‖ **14** illam] illa **PM_1M_2** | impudentiam] impudentia **M_2** ‖ **22** illi] illis **σ** **23** ad] in **Φ_+(R^{ac})** *om.* **β** ‖ **25–26** appellabat] appellabatur **T** ‖ **27** enim] nihil ergo **CT** ergo nihil **R^{pc}βS** *Doignon 1981, 79–80* ‖ **28** quid] quod **Φ(R^{ac})C** ***Kn***

et approbabant falsa, in quibus imitationem laudabilem rerum verarum advertebant. Sed quia hoc tamquam profanis nec fas nec facile erat ostendere, reliquerunt posteris et quibus illo tempore potuerunt signum quoddam sententiae suae, illos autem bene dialecticos de verbis movere quaestionem insultantes irridentesque prohibebant. Ob haec dicitur Carneades etiam tertiae Academiae princeps atque auctor fuisse.

41. Deinde in nostrum Tullium conflictio ista duravit iam plane saucia et ultimo spiritu Latinas litteras inflatura. Nam nihil mihi videtur inflatius quam tam multa copiosissime atque ornatissime dicere non ita sentientem. Quibus tamen ventis feneus ille Platonicus Antiochus satis, ut mihi videtur, dissipatus atque dispersus est. Nam Epicureorum greges in animis deliciosorum populorum aprica stabula posuerunt. Quippe Antiochus, Philonis auditor, hominis, quantum arbitror, circumspectissimi, qui iam veluti aperire cedentibus hostibus portas coeperat et ad Platonis auctoritatem Academiam legesque revocare – quamquam et Metrodorus id antea facere temptaverat, qui primus dicitur esse confessus non decreto placuisse Academicis nihil posse comprehendi, sed necessario contra Stoicos huius modi eos arma sumpsisse –, igitur Antiochus, ut institueram dicere, auditis Philone Academico et Mnesarcho Stoico in Academiam veterem quasi vacuam defensoribus et quasi nullo hoste securam velut adiutor et civis irrepserat nescio quid inferens mali de Stoicorum cineribus, quod Platonis adyta violaret. Sed huic arreptis iterum illis armis et Philo restitit, donec moreretur, et omnes eius reliquias Tullius noster oppressit se vivo impatiens labefactari vel contaminari, quicquid amavisset. Adeo post illa tempora non longo intervallo

P R H M$_1$ **M M**$_2$ **C D P**$_2$ **T S**

15–17 qui … revocare] Philo frg. 20 Wisniewski = frg. 8 Mette

1 falsa] falsam **Φ**(**R**^{ac}) ‖ **2** advertebant] animadvertebant **Rσ**(**T**^{pc} -bat *ac*) **13** dispersus] discerptus **β** ‖ **15** quantum] quam tum **PM**$_1$**M**$_2$**C** ‖ **19** decreto] de recto **Φ**$_+$(**R**^{ac})**C** ***am*** ‖ **21** auditis] audistis **R**^{ac}**H**^{ac}**M**$_1$**M**^{ac} | Philone] Phil(i)onem **Φ**(**P**^{ac}**R**^{ac}**H**^{ac}) ‖ **26** Philo] filio **PHM**$_1$**M**$_2$ filo **RCσ** **27** contaminari] condemnari **MM**$_2$ contemnari **M**$_1$^{pc}

omni pervicacia pertinaciaque demortua os illud Platonis, quod in philosophia purgatissimum est et lucidissimum, dimotis nubibus erroris emicuit maxime in Plotino, qui Platonicus philosophus ita eius similis iudicatus est, ut simul eos vixisse, tantum autem interest temporis, ut in hoc ille revixisse putandus sit.

XIX. 42. Itaque nunc philosophos non fere videmus nisi aut Cynicos aut Peripateticos aut Platonicos, et Cynicos quidem, quia eos vitae quaedam delectat libertas atque licentia. Quod autem ad eruditionem doctrinamque attinet et mores, quibus consulitur animae – quia non defuerunt acutissimi et sollertissimi viri, qui docerent disputationibus suis Aristotelem ac Platonem ita sibi concinere, ut imperitis minusque attentis dissentire videantur –, multis quidem saeculis multisque contentionibus, sed tamen eliquata est, ut opinor, una verissimae philosophiae disciplina. Non enim est ista huius mundi philosophia, quam sacra nostra meritissime detestantur, sed alterius intellegibilis, cui animas multiformibus erroris tenebris caecatas et altissimis a corpore sordibus oblitas numquam ista ratio subtilissima revocaret, nisi summus deus populari quadam clementia divini intellectus auctoritatem usque ad ipsum corpus humanum declinaret atque submitteret, cuius non solum praeceptis sed etiam factis excitatae animae redire in semet ipsas et respicere patriam etiam sine disputationum concertatione potuissent.

XX. 43. Hoc mihi de Academicis interim probabiliter, ut potui, persuasi. Quod si falsum est, nihil ad me, cui satis est iam non arbitrari non posse ab homine inveniri veritatem. Quisquis autem putat hoc sensisse Academicos, ipsum Ciceronem audiat. Ait enim

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

1–3 os … Plotino] *cf. retr.* 1,1,4 ‖ **11–12** disputationibus … videantur] *cf.* Cic. *ac.* 1,17–18 ‖ **15–16** huius … detestantur] *cf.* Col 2:8

2 lucidissimum] dulcissimum **M** ‖ **3** qui] qui ut **γ** ‖ **9** attinet] attinent **R**^{pc} | et] en **PHM_1MM_2** ***am*** ‖ **15** mundi] modi **β** ‖ **17** multiformibus] multiformis **M_2σ** ‖ **21** submitteret] committeret **σ** ‖ **22** respicere] **β(D**^{pc}**)S** ***m*** *Fuh_1* resipicere **D**^{ac} resipiscere **$Φ_+$C** *cett. edd.* recipere **T** *Doignon 1981, 81–83*

illis morem fuisse occultandi sententiam suam nec eam cuiquam, nisi qui secum ad senectutem usque vixisset, aperire consuesse. Quae sit autem ista, deus viderit; eam tamen arbitror Platonis fuisse. Sed ut breviter accipiatis omne propositum meum: quoquo modo se habeat humana sapientia, eam me video nondum percepisse; sed cum tricesimum et tertium aetatis annum agam, non me arbitror desperare debere eam me quandoque adepturum. Contemptis tamen ceteris omnibus, quae bona mortales putant, huic investigandae inservire proposui. A quo me negotio quoniam rationes Academicorum non leviter deterrebant, satis, ut arbitror, contra eas ista disputatione munitus sum. Nulli autem dubium est gemino pondere nos impelli ad discendum auctoritatis atque rationis. Mihi ergo certum est nusquam prorsus a Christi auctoritate discedere; non enim reperio valentiorem. Quod autem subtilissima ratione persequendum est – ita enim iam sum affectus, ut quid sit verum non credendo solum sed etiam intellegendo apprehendere impatienter desiderem –, apud Platonicos me interim, quod sacris nostris non repugnet, reperturum esse confido.

44. Hic postquam sermonis finem me fecisse aspexerunt, quamquam iam erat nox et aliquid etiam lucerna illata scriptum erat, tamen illi adulescentes intentissime exspectabant, utrum Alypius vel alio die se responsurum esse promitteret. Tum ille: Nihil mihi aliquando, inquit, tam ex sententia provenisse affirmare paratus sum, quam quod hodierna disputatione discedo superatus. Nec istam meam tantum puto debere esse laetitiam. Communicabo ergo eam vobiscum, concertatores mei vel iudices nostri, quandoquidem isto se pacto a suis posteris vinci ipsi etiam

P R H M_1 M M_2 C D P_2 T S

1–2 illis … consuesse] Cic. *ac.* frg. 21 Müller / *ac. post.* 2 frg. Plasberg *p.* 24; *cf.* Cic. *ac.* 2,60 *et supra p.* 41,24–28

1 illis] illi **β** ‖ **2** vixisset] **M^{ac}σ** ***m Gre*** vixissent **$Φ_{+}$(M^{pc})γ** ***am Kn*** | consuesse] consuisse **R^{ac}** consuescere **R^{pc}** consuevisse **M_2β** ‖ **4–5** quoquo modo] quomodo **γ** ‖ **11** munitus sum] muniti sumus **M_2** ***am*** ‖ **13** nusquam] numquam **γ** ‖ **15** persequendum] persuadendum **M** ‖ **16** quid] quod **γ**

fortasse Academici optarunt. Quid enim nobis hoc sermonis lepore iucundius, quid sententiarum gravitate perpensius, quid benevolentia promptius, quid doctrina peritius videri aut exhiberi potest? Prorsus nequaquam digne admirari possum, quod tam facete aspera, tam fortiter desperata, tam moderate convicta, tam dilucide obscura tractata sunt. Quare iam, socii mei, exspectationem vestram, qua me ad respondendum provocabatis, certiore spe mecum ad discendum convertite. Habemus ducem, qui nos in ipsa veritatis arcana deo iam monstrante perducat.

45. Hic ego, cum illi puerili quodam studio, quod Alypius responsurus non videbatur, quasi fraudatos se vultu ostenderent: Invidetis, inquam arridens, laudibus meis? Sed quoniam de Alypii constantia iam securus nihil eum timeo, ut vos quoque mihi gratias agatis, instruo vos adversus illum, qui tantam intentionem vestrae exspectationis offendit. Legite Academicos et, cum ibi victorem – quid enim facilius? – istarum nugarum Ciceronem inveneritis, cogatur iste a vobis hunc nostrum sermonem contra illa invicta defendere. Hanc tibi, Alypi, duram mercedem pro mea falsa laude restituo. – Hic cum arrisissent, finem tantae conflictionis – utrum firmissimum nescio, modestius tamen et citius quam speraveram – fecimus.

P R H $\mathbf{M_1}$ M $\mathbf{M_2}$ C D $\mathbf{P_2}$ T S

15–17 cum … inveneritis] *cf. retr.* 1,1,4

1 nobis] vobis **$\mathbf{P_2}$ *am*** ‖ **4** potest] posse **Φ**(**R**^{ac} *post* prorsus *trp.* **P**) possit **M** posset **$\mathbf{M_2}$ *am m*** ‖ **5** aspera] sperata **β** | convicta] coniuncta **M** ‖ **6** dilucide] delucide **Φ**(**R**^{ac}) lucide **$\mathbf{M_2}$** ‖ **7** vestram] nostram **R** | qua me] quam **P** **12** laudibus] plaudibus **Φ**(**P**^{ac}**R**^{ac}) plausibus **P**^{pc}**M$\mathbf{M_2}$** ***am*** per laudibus **R**^{pc} **18** pro] oro **Φ**(**R**^{ac}) demoro **M** de more **$\mathbf{M_2}$** ‖ **21** fecimus] finem *add.* **M$\mathbf{M_2}$**^{sl}
Aureli Augustini Achademicorum liber III explicit **P** explicit liber III Aureli Augustini Achademicorum, incipit de ordine liber I **R** Aureli Augustini Achademicorum liber III explicit **H** explicit liber Achademicorum III **$\mathbf{M_2}$** Aureli Augustini Achademicorum liber III explicit, incipit liber de beata vita **C** explicit liber tertius sancti Augustini de Achademicis. Retractatio eiusdem in libro de beata vita **β** explicit liber Aurelii Augstini de Acha[…] **T** explicit liber III de Achademicis. Incipit liber primus Aurelii Augustini De ordine rerum **S** *om.* **$\mathbf{M_1}$M**

DE BEATA VITA

SIGLA

A		Milano, Bibl. Ambrosiana, M 67 sup., ff. 167^{r}–179^{v} (Bobbio)	s. 9
L		London, Brit. Mus., Addit. 10940, ff. 17^{v}–24^{v} + 26^{r}–29^{r} (Trier)	s. 10/11
C		Monte Cassino, Bibl. dell'Abbazia, 171, ff. 177–247	s. 11
R_1		Verdun, Bibl. municip., 48, ff. 154^{r}–165^{r} (Saint-Vanne, Verdun), *inc.* 19	s. 11
Γ	N	Metz, Bibl. municip., 138, ff. 129^{r}–140^{v}	s. 11
	M	München, Bayer. Staatsbibl., Clm 14330, ff. 38^{v}–67^{r} (Regensburg)	s. 11
	B	Salzburg, Bibl. der Erzabtei St. Peter, a.V. 47, ff. 1^{v}–13^{v}, *om.* 25–27	s. 11/12
Λ	P_4	Paris, Bibl. nat., lat. 2983, ff. 125^{v}–146^{r} + 117^{r}–124^{r} (Limoges)	s. 11/12
	S	Troyes, Médiath. du Grand Troyes, 40, vol. 1, ff. 39^{r}–52^{r} (Clairvaux)	s. 12
	U	Toulouse, Bibl. municip., 165, ff. 78^{v}–87^{r}	s. 12
E		Köln, Erzbischöfl. Diözesan- und Dombibl., 77, ff. 1^{v}–13^{v}	s. 12
H_1		Città del Vaticano, Bibl. Apostolica, Pal. lat. 312, ff. 109^{r}–121^{v}	s. 12
β	P_2	Paris, Bibl. nat., lat. 1907, ff. 91^{v}–117^{v} (Saint-Amand-en-Pévèle)	s. 12
	D	Douai, Bibl. municip., 261, ff. 36^{r}–56^{v} (Anchin)	s. 12
δ	O	Rouen, Bibl. municip., 478 (A 71), ff. 40^{v}–49^{r} (Fécamp)	s. 12
	V	Avranches, Bibl. municip., 92, ff. 33–40^{v} (Mont Saint-Michel), *om.* 2–8	s. 12
	P_3	Paris, Bibl. Mazarine, 623, ff. 24^{r}–27^{v} (Châalis)	s. 12
ζ	G	Göttweig, Stiftsbibl., 107 (51), ff. 16^{r}–25^{v}, *om.* 8–11	s. 12
	K	Klosterneuburg, Stiftsbibl., CCl 215, ff. 79^{v}–90^{r}	s. 12
	Z	Zwettl, Stiftsbibl., 299, ff. 84^{r}–95^{v}	s.12/13

edd.

am	ed. J. Amerbach, vol. 1, Basel 1506
m	ed. J.-P. Migne, PL 32, Paris 1841
Kn	ed. P. Knöll, CSEL 63, Wien 1922
Gre	ed. W.M. Green, CCL 29, Turnhout 1970
Doi_1	ed. J. Doignon, BA 4/1, Paris 1986

DE BEATA VITA

I. 1. Si ad philosophiae portum, e quo iam in beatae vitae regionem solumque proceditur, vir humanissime atque magne Theodore, ratione institutus cursus et voluntas ipsa perduceret, nescio, utrum temere dixerim multo minoris numeri homines ad eum perventuros fuisse, quamvis nunc quoque, ut videmus, rari admodum paucique perveniant. Cum enim in hunc mundum sive deus sive natura sive necessitas sive voluntas nostra sive coniuncta horum aliqua sive simul omnia — res enim multum obscura est, sed tamen a te iam illustranda suscepta — velut in quoddam procellosum salum nos temere passimque proiecerit, quotusquisque cognosceret, quo sibi nitendum esset quave redeundum, nisi aliquando et invitos contraque obnitentes aliqua tempestas, quae stultis videtur adversa, in optatissimam terram nescientes errantesque compingeret?

2. Igitur hominum, quos philosophia potest accipere, tria quasi navigantium genera mihi videor videre. Unum est eorum, quos ubi aetas compos rationis assumpserit, parvo impetu pulsuque remorum de proximo fugiunt seseque condunt in illa tranquillitate, unde ceteris civibus, quibus possunt, quo admoniti conentur ad se, lucidissimum signum sui alicuius operis erigunt. Alterum vero est eorum superiorique contrarium, qui fallacissima facie maris decepti elegerunt in medium progredi longeque a sua patria peregrinari audent et eius saepe obliviscuntur. Hos si nescio quo et nimis latente modo a puppi ventus, quem prosperum putant,

A L C Γ Λ E H$_1$ **β δ ζ**

tit. De beata vita] incipit liber Sancti Augustini de beata vita **A** (Sancti Augustini)^{sl} **LO** incipit liber de beata vita **C** incipit liber Aurelii Augustini Ypponiensis episcopi de beata vita **N** incipit liber eiusdem de beata vita **MEH**$_1$**β** incipit Augustini liber de vita beata ad Theodorum **B** Augustini liber de beata vita ad Theodorum die natalis sui **P**$_4$**U** incipit liber Aurelii Augustini de beata vita **SP**$_3$ incipit liber beati Augustini de beata vita **V** incipit liber Augustini de beata vita **GK** incipit liber Beati Augustini episcopi de beata vita **Z**
1 e] a **L**^{pc}**Λβ** de **δ** ‖ **10** nos] quasi *add.* **ABΛP**$_3^{mg}$ *edd.* ‖ **12** et] *om.* **LΓUEH**$_1$ **16** mihi videor] videor mihi *trp.* **Bζ** *Löfstedt* ‖ **21** fallacissima] fallacissime **NMUEH**$_1$**D**

fuerit prosecutus, penetrant in altissima miseriarum elati atque gaudentes, quod eis usque quaque fallacissima serenitas voluptatum honorumque blanditur. His profecto quid aliud optandum est quam quaedam in illis rebus, a quibus laeti excipiuntur, improspera et, si parum est, saeviens omnino tempestas contrarieque flans ventus, qui eos ad certa et solida gaudia vel flentes gementesque perducat? Huius generis tamen plerique nondum longius evagati quibusdam non ita gravibus molestiis reducuntur. Hi sunt homines, quos cum vel lacrimabiles tragoediae fortunarum suarum vel inanium negotiorum anxiae difficultates quasi nihil aliud habentes, quod agant, in libros doctorum sapientissimorumque hominum truserint, in ipso quodam modo portu evigilant, unde illos nulla maris illius promissa nimium falso ridentis excludant. Est autem genus inter haec tertium eorum, qui vel in ipso adulescentiae limine vel iam diu multumque iactati tamen quaedam signa respiciunt et suae dulcissimae patriae quamvis in ipsis fluctibus recordantur et aut recto cursu in nullo falsi et nihil morati eam repetunt aut plerumque vel inter nubila deviantes vel mergentia contuentes sidera vel nonnullis illecebris capti bonae navigationis tempora differentes errant diutius, saepe etiam periclitantur. Quos item saepe nonnulla in fluxis fortunis calamitas quasi conatibus eorum adversa tempestas in optatissimam vitam quietamque compellit.

3. His autem omnibus, qui quocumque modo ad beatae vitae regionem feruntur, unus immanissimus mons ante ipsum portum constitutus, quo etiam magnas ingredientibus gignit angustias, vehementissime formidandus cautissimeque vitandus est. Nam ita fulget, ita mentiente illa luce vestitur, ut non solum pervenientibus nondumque ingressis incolendum se offerat et eorum voluntati pro ipsa beata terra satisfacturum polliceatur, sed plerumque de ipso portu ad sese homines invitet eosque nonnumquam deti-

A L C Γ Λ E H$_1$ **β δ ζ** ‖ **18** aut] *hic des.* **V**

2 fallacissima] *om.* **P**$_2$**GK** ‖ **4** laeti] iacti **NMEH**$_1$**δ** ‖ **6** ad … et] accierat ad **MEH**$_1$ atterat et ad **OP**$_3$ accerat et ad **V** | vel] *om.* **MBP**$_4$**EH**$_1$**K** ‖ **9** vel^1] *om.* **δ** ‖ **13** excludant] excludunt **A**^{ac}**ΓEH**$_1$^{ac}**δ** ‖ **21** fortunis] rebus **MBEH**$_1$ **22** vitam] patriam **SP**$_3$ *om.* **P**$_4$**U** ‖ **25** regionem] religionem **OP**$_3$ ‖ **26** quo] qui **P**$_2$**OP**$_3$ ***am m Gre*** ‖ **28** fulget] lucet **MBEH**$_1$

neat ipsa altitudine delectatos, unde ceteros despicere libeat. Hi tamen admonent saepe venientes, ne aut occultis subter scopulis decipiantur aut ad se ascendere facile putent, et qua sine periculo ingrediantur propter illius terrae vicinitatem, benevolentissime docent. Ita cum eis invident vanissimam gloriam, locum securitatis ostendunt. Nam quem montem alium vult intellegi ratio propinquantibus ad philosophiam ingressisve metuendum nisi superbum studium inanissimae gloriae, quod ita nihil intus plenum atque solidum habet, ut inflatos sibi superambulantes succrepante fragili solo demergat ac sorbeat eisque in tenebras revolutis eripiat luculentam domum, quam paene iam viderant?

4. Quae cum ita sint, accipe, mi Theodore — namque ad id, quod desidero, te unum intueor teque aptissimum semper admiror — accipe, inquam, et quod illorum trium genus hominum me tibi dederit et quo loco mihi esse videar et abs te cuius modi auxilium certus exspectem. Ego ab usque undevicesimo anno aetatis meae, postquam in schola rhetoris librum illum Ciceronis, qui Hortensius vocatur, accepi, tanto amore philosophiae succensus sum, ut statim ad eam me ferre meditarer. Sed neque mihi nebulae defuerunt, quibus confunderetur cursus meus, et diu, fateor, quibus in errorem ducerer, labentia in Oceanum astra suspexi. Nam et superstitio quaedam puerilis me ab ipsa inquisitione terrebat et, ubi factus erectior, illam caliginem dispuli mihique persuasi docentibus potius quam iubentibus esse cedendum, incidi in homines, quibus lux ista, quae oculis cernitur, inter summa et divina colenda videretur. Non assentiebar, sed putabam eos magnum aliquid tegere illis involucris, quod essent aliquando aperturi. At ubi discussos eos evasi maxime traiecto isto mari, diu gubernacula

A L C Γ Λ E H_1 β O P_3 ζ

13 te … admiror] *cf. retr.* 1,2 **16–19** Ego … meditarer] Cic. *Hort.* frg. 9 Müller / 8 Straume-Zimmermann / test. 8 Grilli

1 delectatos] delectando **S** delectandos **U**^{pc} ‖ **3** et] in **ζ** ‖ **9** succrepante] subcrepantes **A** suo repente **Γ**(**N**^{ac}) sua repente **N**^{pc} ‖ **17** rhetoris] rethoras **GZ** rethorum **K** ‖ **21** suspexi] suscepi **MBEH**$_1$ ‖ **24** cedendum] credendum **LΓEH**$_1$**D** ‖ **25** summa et] summe **AΛ** ***Kn Gre Doi***$_1$ ‖ **28** maxime] maximo **SOP**$_3$

mea repugnantia omnibus ventis in mediis fluctibus Academici tenuerunt. Deinde veni in has terras; hic septentrionem, cui me crederem, didici. Animadverti enim et saepe in sacerdotis nostri et aliquando in sermonibus tuis, cum de deo cogitaretur, nihil omnino corporis esse cogitandum, neque cum de anima; nam id est unum in rebus proximum deo. Sed ne in philosophiae gremium celeriter advolarem, fateor, uxoris honorisque illecebra detinebar, ut, cum haec essem consecutus, tum demum me, quod paucis felicissimis licuit, totis velis, omnibus remis in illum sinum raperem ibique conquiescerem. Lectis autem Plotini paucissimis libris, cuius te esse studiosissimum accepi, collataque cum eis, quantum potui, etiam illorum auctoritate, qui divina mysteria tradiderunt, sic exarsi, ut omnes illas vellem ancoras rumpere, nisi me nonnullorum hominum existimatio commoveret. Quid ergo restabat aliud, nisi ut immoranti mihi superfluis tempestas, quae putatur adversa, succurreret? Itaque tantus me arripuit pectoris dolor, ut illius professionis onus sustinere non valens, qua mihi velificabam fortasse ad Sirenas, abicerem omnia et optatae tranquillitati vel quassatam navem fessamque perducerem.

5. Ergo vides, in qua philosophia quasi in portu navigem. Sed etiam ipse late patet eiusque magnitudo, quamvis iam minus periculosum, non tamen penitus excludit errorem. Nam cui parti terrae, quae profecto una beata est, me admoveam atque contingam, prorsus ignoro. Quid enim solidum tenui, cui adhuc de anima quaestio nutat et fluctuat? Quare obsecro te per virtutem tuam, per humanitatem, per animarum inter se vinculum atque commercium, ut dexteram porrigas, hoc autem est, ut me ames et a me vicissim te amari credas carumque haberi. Quod si impetravero, ad ipsam beatam vitam, cui te iam haerere praesumo, parvo conatu facillime accedam. Quid autem agam quove modo ad istum portum necessarios meos congregem, ut cognoscas et ex eo

A L C Γ Λ E H$_1$ **β O P**$_3$ **ζ**

1 ventis] vel *add.* **ζ** ‖ **2** has terras] exteras terras **Γ(B**^{ac}**)EH**$_1$ extera sidera **B**^{pc} ‖ **4** tuis] eius **O** ‖ **10** Plotini] Platonis **ΓSUEH**$_1$**β** ***am m*** Platoni **P**$_4$ *fort.* Platonicorum (… quorum) ‖ **11** esse] *om.* **LΓEH**$_1$**β** ‖ **14** aliud] *om.* **ζ** **15** mihi] in *add.* **ζ** | putatur] putabatur **Nβζ** ‖ **16** tantus] tantum **AC**^{ac}**P**$_4$**UD** ***Kn*** ‖ **22** non tamen] *om.* **MEH**$_1$ ‖ **23** atque] eamque **ABΛ** ***am Kn Gre***

animum meum — neque enim alia signa invenio, quibus me ostendam — plenius intellegas, disputationum mearum quod mihi videtur religiosius evasisse atque tuo titulo dignius, ad te scribendum putavi et ipso tuo nomine dedicandum. Aptissime sane; nam de beata vita quaesivimus inter nos, nihilque aliud video, quod magis dei donum vocandum sit. Eloquentia tua territus non sum. Quicquid enim amo, quamvis non assequar, timere non possum, fortunae vero sublimitatem multo minus. Apud te enim vere, quamvis sit magna, secunda est; nam quibus dominatur, eosdem ipsos secundos facit. Sed iam quid afferam, quaeso attende.

6. Idibus Novembribus mihi natalis dies erat. Post tam tenue prandium, ut ab eo nihil ingeniorum impediretur, omnes, qui simul non modo illo die, sed cotidie convivabamur, in balneas ad consedendum vocavi; nam is tempori aptus locus secretus occurrerat. Erant autem — non enim vereor eos singulari benignitati tuae notos interim nominibus facere — in primis nostra mater, cuius meriti credo esse omne, quod vivo, Navigius, frater meus, Trygetius et Licentius, cives et discipuli mei; nec Lartidianum et Rusticum, consobrinos meos, quamvis nullum vel grammaticum passi sint, deesse volui ipsumque eorum sensum communem ad rem, quam moliebar, necessarium putavi. Erat etiam nobiscum aetate minimus omnium, sed cuius ingenium, si amore non fallor, magnum quiddam pollicetur, Adeodatus, filius meus. Quibus attentis sic coepi.

II. 7. Manifestum vobis videtur ex anima et corpore nos esse compositos? — Cum omnes consentirent, Navigius se ignorare respondit. — Cui ego: Nihilne omnino scis, inquam, an inter aliqua, quae ignoras, etiam hoc numerandum est? — Non puto me,

A L C Γ Λ E H$_1$ β O P$_3$ ζ

8 fortunae … minus] *cf. retr.* 1,2

2 plenius] ut *add.* **Γ(N^{sl})EH$_1$** | intellegas] initium *add.* **N** ***m*** pelagus *add.* ***am*** **7** possum] debeo **P$_2$OP$_3$** ‖ **9–10** eosdem ipsos] *om.* **MBEH$_1$** ‖ **10** quaeso] te *add.* **ΓEH$_1$** ‖ **14** aptus] aptius **L^{pc}ΓEH$_1$OP$_3$ζ** | secretus] secretius **OP$_3$** **18** Lartidianum] Lastidianum **ζ** Larcidianum **CΓP$_4$SEH$_1$P$_2$** ‖ **20** passi sint] passos **S** *om.* **ζ** ‖ **22** amore] animo **AMBEH$_1$**

inquit, omnia nescire. — Potes, inquam, nobis dicere aliquid eorum, quae nosti? — Possum, inquit. — Nisi molestum est, inquam, profer aliquid! Et cum dubitaret: Scisne, inquam, saltem te vivere? — Scio, inquit. — Scis ergo habere te vitam, siquidem vivere nemo nisi vita potest. — Et hoc, inquit, scio. — Scis etiam corpus te habere? — Assentiebatur. — Ergo iam scis te constare ex corpore et vita. — Scio interim, sed utrum haec sola sint, incertus sum. — Ergo duo ista, inquam, esse non dubitas, corpus et animam, sed incertus es, utrum sit aliud, quod ad complendum ac perficiendum hominem valet. — Ita, inquit. — Hoc quale sit, alias, si possumus, quaeramus, inquam. Nunc illud iam ex omnibus quaero, cum fateamur cuncti neque sine corpore neque sine anima esse posse hominem, cibos propter quid horum appetamus. — Propter corpus, inquit Licentius. — Ceteri autem cunctabantur varioque sermone inter se agebant, quomodo posset propter corpus cibus necessarius videri, cum appeteretur propter vitam et vita non nisi ad animam pertineret. Tum ego: Videtur, inquam, vobis ad eam partem cibum pertinere, quam cibo crescere robustioremque fieri videmus? — Assentiebantur praeter Trygetium. Ait enim: Cur ego non pro edacitate mea crevi? — Modum, inquam, suum a natura constitutum habent omnia corpora, ultra quam mensuram progredi nequeant. Tamen ea mensura minora essent, si eis alimenta defuissent; quod et in pecoribus facilius animadvertimus et nemo dubitat cibis subtractis omnium animantium corpora macescere. — Macescere, inquit Licentius, non decrescere. — Satis est mihi, inquam, ad id, quod volo. Etenim quaestio est, utrum ad corpus cibus pertineat. Pertinet autem, cum eo subducto ad maciem deducitur. — Omnes ita esse censuerunt.

8. Quid ergo anima? inquam; nullane habet alimenta propria? an eius esca scientia vobis videtur? — Plane, inquit mater, nulla re alia credo ali animam quam intellectu rerum atque scientia. — De

A L C Γ Λ E H$_1$ **β O P**$_3$ **ζ**

1 Potes] potesne **AΛ** *edd.* | inquam] *om.* **AΛ** ***Kn Gre Doi***$_1$ ‖ **3** dubitaret] hesitaret **MB** ‖ **11** quaeramus] quaeremus **AΛ** *edd.* ‖ **15** posset] possit **AP**$_4$ ***Kn*** *om.* **N** ‖ **19** ego] ergo **NMβ** ergo ego **S** ego ergo **U** ‖ **20** Modum] enim *add.* **SU** ‖ **24** dubitat] inquit *add.* **MB** ‖ **25** Macescere … decrescere] *om.* **NM** **28** esse] *om.* **ΛOP**$_3$ ‖ **31** ali] *om.* **N**^{sl}**OP**$_3$ | animam] vivere *add.* **OP**$_3$

qua sententia cum Trygetius dubium se ostenderet: Hodie, inquit illa, tu ipse nonne docuisti, unde aut ubi anima pascatur? Nam post aliquantam prandii partem te dixisti advertisse, quo vasculo uteremur, quod alia nescio quae cogitasses, nec tamen ab ipsa ciborum parte abstinueras manus atque morsus. Ubi igitur erat animus tuus, quo tempore illud te vescente non attendebat? Inde, mihi crede, et talibus epulis animus pascitur, id est theoriis et cogitationibus suis, si per eas aliquid percipere possit. — De qua re cum dubitanter streperent: Nonne, inquam, conceditis hominum doctissimorum animos multo esse quam imperitorum quasi in suo genere pleniores atque maiores? — Manifestum esse dixerunt. — Recte igitur dicimus eorum animos, qui nullis disciplinis eruditi sunt nihilque bonarum artium hauserunt, ieiunos et quasi famelicos esse. — Plenos, inquit Trygetius, et illorum animos esse arbitror, sed vitiis atque nequitia. — Ista ipsa est, inquam, mihi crede, quaedam sterilitas et quasi fames animorum. Nam quemadmodum corpus detracto cibo plerumque morbis atque scabie repletur, quae in eo vitia indicant famem, ita et illorum animi pleni sunt morbis, quibus sua ieiunia confitentur. Etenim ipsam nequitiam matrem omnium vitiorum ex eo, quod nec quicquam sit, id est ex eo, quod nihil sit, veteres dictam esse voluerunt. Cui vitio quae contraria virtus est, frugalitas nominatur. Ut igitur haec a fruge, id est a fructu propter quandam animorum fecunditatem, ita illa ab sterilitate, hoc est a nihilo, nequitia nominata est. Nihil est enim omne, quod fluit, quod solvitur, quod liquescit et quasi semper perit. Ideo tales homines etiam perditos dicimus. Est autem aliquid, si manet, si constat, si semper tale est, ut est virtus. Cuius magna pars est atque pulcherrima, quae temperantia et frugalitas dicitur. Sed si hoc obscurius est, quam ut id iam vos videre possitis, certe illud conceditis, quia, si animi imperitorum etiam ipsi pleni sunt, ut

A L C Γ Λ E $\mathbf{H_1}$ β O $\mathbf{P_3}$ ζ ‖ **19** matrem] *hic des.* **G** ‖ **28** Sed] *hic iterum inc.* **V**

19–24 Etenim … est[2]] *cf.* Cic. *Tusc.* 3,18

7 theoriis] caris **A** curis **Λ** ***Kn Doi₁*** ‖ **8** suis] vel *add.* **LΓO$\mathbf{P_3}$Z** | si] *om.* **LE$\mathbf{H_1}$ζ** | per] super **LΓE$\mathbf{H_1}$O$\mathbf{P_3}$ζ** ‖ **19** ipsam] *vide appendicem* ‖ **26** perditos] esse *add.* **AMB** ‖ **29** obscurius] obscurum **ALCΓ$\mathbf{P_4}$E$\mathbf{H_1}$βOVKZ** ***am Kn Doi₁***

corporum ita animorum duo alimentorum genera inveniuntur, unum salubre atque utile, alterum morbidum atque pestiferum.

9. Quae cum ita sint, arbitror die natali meo, quoniam duo quaedam esse in homine convenit inter nos, id est corpus atque animam, non me prandium paulo lautius corporibus nostris solum, sed animis etiam exhibere debere. Quod autem hoc sit prandium, si esuritis, proferam. Nam si vos invitos et fastidientes alere conabor, frustra operam insumam magisque vota facienda sunt, ut tales epulas potius quam illas corporis desideretis. Quod eveniet, si sani animi vestri fuerint; aegri enim, sicut in morbis ipsius corporis videmus, cibos suos recusant et respuunt. — Omnes se vultu ipso et consentiente voce, quicquid praeparassem, iam sumere ac vorare velle dixerunt.

10. Atque ego rursus exordiens: ‘Beatos nos esse volumus’, inquam. — Vix hoc effuderam, occurrerunt una voce consentientes. — Videturne vobis, inquam, beatus esse, qui, quod vult, non habet? — Negaverunt. — Quid? omnis, qui, quod vult, habet, beatus est? — Tum mater: Si bona, inquit, velit et habeat, beatus est, si autem mala velit, quamvis habeat, miser est. — Cui ego arridens atque gestiens: Ipsam, inquam, prorsus, mater, arcem philosophiae tenuisti. Nam tibi procul dubio verba defuerunt, ut non sicut Tullius te modo panderes, cuius de hac sententia verba ista sunt; nam in Hortensio, quem de laude ac defensione philosophiae librum fecit: ‘Ecce autem’, ait, ‘non philosophi quidem, sed prompti tamen ad disputandum omnes aiunt esse beatos, qui vivant, ut ipsi velint. Falsum id quidem: velle enim, quod non deceat, id est ipsum miserrimum. Nec tam miserum est non adipisci, quod velis, quam adipisci velle, quod non oporteat. Plus

A L C Γ Λ E H_1 β δ K Z

14 Beatos … volumus] Cic. *Hort.* frg. 59a Grilli / 69 II/70 II Straume-Zimmermann (*cf.* 36 Müller); *cf.* Cic. *Tusc.* 5,28; Aug. *trin.* 13,7 **24–95,1** Ecce … boni] Cic. *Hort.* frg. 39 Müller / 59a Grilli / 69 II/70 II Straume-Zimmermann; *cf.* Aug. *trin.* 13,8; *ep.* 130,10

5 paulo lautius] paulo latius **AP_4Uβδ** ***am Doi$_1$*** pa latius **C** paulatius **LN**^{pc}**EH_1K** laulatius **Z** | lautius] video *add.* **LCΓEH_1β** videro *add.* **KZ** **13** velle] *om.* **LNMEH_1OVKZ** ‖ **18–19** et … velit] *om.* **NM** ‖ **19** Cui] tum **EKZ** ‖ **20** prorsus] *om.* **EKZ**

enim mali pravitas voluntatis affert quam fortuna cuiquam boni.' — In quibus verbis illa sic exclamabat, ut obliti penitus sexus eius magnum aliquem virum consedere nobiscum crederemus, me interim, quantum poteram, intellegente, ex quo illa et quam divino fonte manarent. — Et Licentius: Sed dicendum, inquit, tibi est, ut beatus sit quisque, quid velle debeat et quarum rerum eum oporteat habere desiderium. — Invita me, inquam, natali tuo, quando dignaberis; quicquid apposueris, libenter sumam. Qua condicione hodie apud me ut epuleris, peto nec flagites, quod fortasse non est paratum. — Quem cum modestae ac verecundae commonitionis suae paeniteret: Ergo illud, inquam, convenit inter nos, neque quemquam beatum esse posse, qui, quod vult, non habet, neque omnem, qui, quod vult, habet, beatum esse. — Dederunt.

11. Quid illud? inquam; conceditis omnem, qui beatus non sit, miserum esse? — Non dubitaverunt. — Omnis igitur, inquam, qui, quod vult, non habet, miser est. — Placuit omnibus. — Quid ergo sibi homo comparare debet, ut beatus sit? inquam; forte enim etiam hoc isti nostro convivio subministrabitur, ne Licentii aviditas neglegatur; nam id, opinor, ei comparandum est, quod, cum vult, habet. — Manifestum esse dixerunt. — Id ergo, inquam, semper manens nec ex fortuna pendulum nec ullis subiectum casibus esse debet. Nam quicquid mortale et caducum est, non potest a nobis, quando volumus et quamdiu volumus, haberi. — Assentiebantur omnes. Sed Trygetius: Sunt, inquit, multi fortunati, qui eas ipsas res fragiles casibusque subiectas tamen iucundas

A L C Γ Λ E H_1 β δ K Z

3 consedere] considerare **LEH_1KZ** considere **AΓP_4SβOP_3** *edd.* **8** dignaberis] dignaveris **AL**C^{ac}**ΓΛH_1δ** ***Doi$_1$*** et *add.* **SP_3KZ** ‖ **9** epuleris] mecum *add.* **δ** ‖ **11** commonitionis] commotionis **LNP_4**D^{ac} petitionis **MB** **12** non] *om.* **L**N^{sl}**EKZ** ‖ **13** neque ... habet[2]] *om.* **LNMEKZ** neque omnem qui quod vult non habet neque omnem qui quod vult habet **AP_4U** neque omnem qui quod nun vult habet neque omnem qui quod vult habet **S** convenire dixerunt quid beatumne esse qui quod vult habet **OV** neque omnem qui quod non vult habet neque omnem qui quod vult **P_3** **13–14** Dederunt] dixerunt **EKZ** ‖ **18** homo] homo C^{sl} bono P_4^{ac}**U** boni **S** **20** id] ut *add.* **OV** ‖ **24** et ... volumus[2]] *om.* **LNMEH_1OVKZ**

pro hac vita cumulate largeque possideant nec quicquam illis eorum, quae volunt, desit. — Cui ego: Qui timet, inquam, videturne tibi beatus esse? — Non videtur, inquit. — Ergo, quod amat quisque, si amittere potest, potestne non timere? — Non potest, inquit. — Amitti autem possunt illa fortuita. Non igitur, hoc qui amat et possidet, potest ullo modo beatus esse. — Nihil repugnavit. Hoc loco autem mater: Etiamsi securus sit, inquit, ea se omnia non esse amissurum, tamen talibus satiari non poterit. Ergo et eo miser, quo semper est indiguus. — Cui ego: Quid, si, inquam, his omnibus abundans rebus atque circumfluens cupiendi modum sibi statuat eisque contentus decenter iucundeque perfruatur, nonne tibi videtur beatus? — Non ergo, inquit, illis rebus, sed animi sui moderatione beatus est. — Optime, inquam, nec huic interrogationi aliud nec abs te aliud debuit responderi. Ergo nullo modo dubitamus, si quis beatus esse statuit, id eum sibi comparare debere, quod semper manet nec ulla saeviente fortuna eripi potest. — Hoc, inquit Trygetius, iam dudum consensimus. — Deus, inquam, vobis aeternus et semper manens videtur? — Hoc quidem, inquit Licentius, ita certum est, ut interrogatione non egeat, ceterique omnes pia devotione concinuerunt. — Deum igitur, inquam, qui habet, beatus est.

12. Quod cum gaudentes libentissime acciperent: Nihil ergo, inquam, nobis iam quaerendum arbitror esse, nisi quis hominum habeat deum; beatus enim profecto is erit. De quo quaero, quid vobis videatur. — Hic Licentius: Deum habet, qui bene vivit. — Trygetius: Deum habet, inquit, qui facit, quae deus vult fieri. — In cuius sententiam Lartidianus concessit. Puer autem ille minimus omnium: Is habet deum, ait, qui spiritum immundum non habet. — Mater vero omnia, sed hoc maxime approbavit. Navigius tacebat. Quem cum interrogassem, quid sentiret, illud ultimum sibi placere respondit. Nec Rusticum percontari visum est neglegen-

A L C Γ Λ E $\mathbf{H_1}$ β δ K Z ‖ **10** cupiendi] *a* -piendi *iterum inc.* **G**

5 hoc] haec **$\mathbf{P_4}$** ***am m*** ‖ **7** autem] *om.* **Γ** *post* hoc *trp.* **β** ‖ **9** si] *om.* **$\mathbf{ALEH_1KZ}$** *post* circumfluens *trp.* **N**[sl]**δ** *post* modum *trp.* **MB** ‖ **18** et … manens] esse permanens **A** esse semper manens ***Kn*** ‖ **19–20** non … devotione] *om.* **$\mathbf{LNMEH_1}$ζ** ‖ **20** ceterique … concinuerunt] *om.* **OV** ‖ **24** enim] *om.* **$\mathbf{SUP_3}$** ergo **$\mathbf{LH_1OV}$** ‖ **27** Lartidianus] Lastidianus **ζ**

dum, quaenam esset de re tanta eius sententia; qui mihi videbatur non deliberatione magis quam pudore impeditus silere. Trygetio consensit.

13. Tum ego: Teneo, inquam, omnium placita de re magna sane et ultra quam nec quaeri quicquam oportet nec inveniri potest, si modo eam, ut coepimus, serenissime ac sincerissime investigemus. Quod hodie quia longum est et habent in epulis suis et animi quandam luxuriem, si ultra modum in eas et voraciter irruant — ita enim male quodam modo digerunt; unde valetudini mentium non minus quam ab illa ipsa fame metuendum est —, melius nos haec quaestio cras esurientes, si videtur, accipiet. Illud modo libenter ligurriatis volo, quod subito mihi ministratori vestro in mentem suggestum est inferendum, et est, ni fallor — qualia solent ultima apponi —, quasi scholastico melle confectum atque conditum. — Quo audito sese omnes quasi in elatum ferculum tetenderunt coegeruntque, ut dicere properarem, quidnam id esset. — Quid, inquam, putatis nisi cum Academicis totum, quod susceperamus, confectum esse negotium? — Quo accepto nomine tres illi, quibus res nota erat, sese erexerunt alacrius et velut porrectis, ut fit, manibus inferentem ministrum adiuverunt, quibus potuerunt, verbis nihil se iucundius audituros esse monstrantes.

14. Tum ego ita rem posui: Si manifestum est, inquam, beatum non esse, qui, quod vult, non habet — quod paulo ante ratio demonstravit —, nemo autem quaerit, quod invenire non vult, et quaerunt illi semper veritatem — volunt ergo invenire, volunt igitur habere inventionem veritatis — at non inveniunt, sequitur eos non habere, quod volunt, et ex eo sequitur etiam beatos non esse. At nemo sapiens nisi beatus: sapiens igitur Academicus non est. — Hic repente illi quasi totum rapientes exclamaverunt. Sed Licentius attentius et cautius advertens timuit assensionem atque

A L C Γ Λ E H$_1$ β δ ζ

1 videbatur] quod *add.* **LΓEH$_1$δζ** ‖ **2** quam] ne *add.* **ΓEH$_1$KZ** de *add.* **H$_1$δG** ne quam ne de *corr. ex* ne quam de **L** | silere] sileret **ALΓEH$_1$δζ** ‖ **4** omnium] *om.* **Λ** ‖ **6** ac sincerissime] *om.* **Λ** ‖ **8** et animi] *om.* **Γ** ‖ **16** coegeruntque] coagitaveruntque **A** ***Kn*** quo agitaruntque **P$_4$** coagitaruntque **U** ‖ **22** posui] proposui **P$_2$OP$_3$** exposui **V** ‖ **25–26** invenire … igitur] *om.* **NH$_1$** **26–27** sequitur … eo] *om.* **Λ** ‖ **28** At] aut **A** an **LC^{ac}N^{ac}EH$_1$ζ** et **β**

subiecit: Rapui quidem vobiscum, siquidem exclamavi illa conclusione commotus. Sed nihil hinc admittam in viscera et partem meam servabo Alypio; nam aut simul eam mecum lambet aut admonebit, cur non oporteat attingere. — Dulcia, inquam, magis metuere Navigius deberet splene vicioso. — Hic ille arridens: Plane me, inquit, talia sanabunt. Nam nescio quo modo contortum hoc et aculeatum, quod posuisti, ut ait ille de melle Hymettio, acriter dulce est nihilque inflat viscera. Quare totum etiam palato aliquantum remorso tamen, ut possum, libentissime in medullas traicio. Non enim video, quomodo redargui possit ista conclusio. — Prorsus nullo modo potest, inquit Trygetius; quare gaudeo iam diu cum illis me inimicitias suscepisse. Nam nescio qua impellente natura vel, ut verius dicam, deo etiam nesciens, quomodo refellendi essent, tamen eis nimis adversabar.

15. Hic Licentius: Ego, inquit, illos nondum desero. — Ergo, ait Trygetius, dissentis a nobis? — Numquidnam, ille inquit, vos ab Alypio dissentitis? — Cui ego: Non dubito, inquam, quin, si adesset Alypius, huic ratiunculae cederet. Non enim tam absurde sentire poterat, ut aut beatus illi videretur, qui tantum bonum animi, quod ardentissime habere vellet, non haberet, aut illos nolle invenire veritatem aut, qui beatus non sit, esse sapientem; nam his tribus quasi melle farre atque nucleis illud, quod metuis gustare, confectum est. — Illene, inquit, huic tam parvae puerorum illecebrae cederet Academicorum tanta ubertate deserta, qua inundante hoc nescio quid breve aut obruetur aut pertrahetur? — Quasi vero, inquam, longum aliquid nos quaeramus praesertim adversus Alypium; nam non mediocriter parva ista esse fortia et utilia satis sibi ipse de suo corpore argumentatur. Tu autem, qui elegisti de absentis auctoritate pendere, quid horum non probas? utrum beatum non esse, qui, quod vult, non habet? an illos negas velle habere

A L C Γ Λ E H$_1$ β δ ζ

7–8 ut … viscera] Cic. *Hort.* frg. 89 Müller / 9 Grilli / 82 II Straume-Zimmermann

11 inquit] *om.* **LΓ(N^{sl}B^{sl})EH$_1$ζ(K^{sl})** ait **δ** ‖ **14** eis nimis] animis **AΛ** ‖ **19** illi] ille **NMδζ** ***m*** *om.* **B** ‖ **21** aut] eum *add.* **ACΛ** ‖ **22** nucleis] nuculeis **LC** ***Kn Gre*** ‖ **23** inquit] *om.* **ALCΓP$_4$UEH$_1$ζ** ‖ **28** ipse] esse **NMOV**

inventam veritatem, quam vehementer inquirunt? an videtur tibi quisquam sapiens non beatus? — Prorsus, inquit, beatus est, qui, quod vult, non habet, quasi stomachanter arridens. — Quod cum iuberem, ut scriberetur: Non dixi, inquit exclamans. — Quod item cum annuerem scribi: Dixi, inquit. — Atque ego semel praeceperam, ut nullum verbum praeter litteras funderet. Ita adulescentem inter verecundiam atque constantiam exagitatum tenebam.

16. Sed cum his verbis eum iocantes quasi ad vescendam particulam suam provocamus, animadverti ceteros rei totius ignaros et scire cupientes, quid inter nos solos tam iucunde ageretur, sine risu nos intueri. Qui mihi prorsus similes visi sunt — quod plerumque solet — his, qui, cum epulantur inter avidissimos rapacissimosque convivas, a rapiendo vel gravitate sese abstinent vel pudore terrentur. Et quia ego invitaveram et magni cuiusdam hominis personam atque, ut totum explicem, veri hominis etiam in illis epulis invitatorem sustinere docuisti, commovit me illa inaequalitas mensae nostrae et discrepantia. Arrisi matri. Atque illa liberrime, quod minus habebant, quasi de suo cellario promendum imperans: Iam dic nobis, inquit, et redde, qui sint isti Academici et quid sibi velint! — Cui breviter cum exposuissem aperteque ita, ut nemo illorum ignarus abscederet: Isti homines, inquit, caducarii sunt. — Quo nomine vulgo apud nos vocantur, quos comitialis morbus subvertit. Et simul surrexit, ut abiret. Atque hic omnes laeti ac ridentes interposito fine discessimus.

III. 17. Postridie autem, cum item post prandium sed aliquanto quam pridie serius idem ibidemque consedissemus: Tarde, inquam, venistis ad convivium; quod vobis non cruditate accidisse arbitror, sed paucitatis ferculorum securitate, quod non tam mature aggrediendum visum est, quod cito vos peresuros putastis. Non multum enim reliquiarum credendum erat remansisse, ubi

Α L C Γ Λ E H_1 β δ ζ

6 funderet] funderetur **δ** ***m*** ‖ **9** provocamus] provocaremus **H_1βδ** ‖ **10** et] sed **LΓEH_1δζ** ‖ **10–11** solos … nos] *om.* **NM** ‖ **12** solet] fieri *add.* **δ** ‖ **15** veri] verum **SP_3** ‖ **16** invitatorem] *om.* **SP_3** alias personam gerebam *add.* ***am*** gerebam *add.* ***m*** | sustinere] sustinebam **SP_3** | docuisti] docti **S** docui **β** docti cuisti **P_3** non potui ***am m*** ‖ **19** et redde] *om.* **Λ** ‖ **27** cruditate] crudelitate **LM$P_4$$U^{ac}EH_1DOP_3$ζ($K^{ac}$)**

die ipso atque sollemnitate tam exiguum repertum erat. Fortasse recte. Sed quid vobis praeparatum sit, ego quoque vobiscum nescio. Alius est enim, qui omnibus cum omnes tum maxime tales epulas praebere non cessat, sed nos ab edendo vel imbecillitate vel saturitate vel negotio plerumque cessamus; quem manentem in hominibus beatos eos facere inter nos heri, nisi fallor, pie constanterque convenerat. Nam cum ratio demonstrasset eum beatum esse, qui deum haberet, nec huic quisquam vestrum sententiae restitisset, quaesitum est, quisnam vobis videretur deum habere. De qua re, si bene memini, tres sententiae dictae sunt. Nam partim placuit deum habere illum, qui ea faceret quae deus vellet; quidam autem dixerunt, quod is deum haberet, qui bene viveret; reliquis vero in eis deus esse visus est, in quibus immundus qui appellatur spiritus non est.

18. Sed fortasse omnes diversis verbis unum idemque sensistis. Nam si duo prima consideremus: et omnis, qui bene vivit, ea facit, quae vult deus, et omnis, qui ea facit, quae vult deus, bene vivit, nec quicquam est aliud bene vivere quam ea facere, quae deo placeant, nisi quid vobis aliud videtur. — Assentiebantur. — Tertium vero illud paulo diligentius considerandum est propterea, quod ritu castissimorum sacrorum spiritus immundus, quantum intellego, duobus modis appellari solet: vel ille, qui extrinsecus animam invadit sensusque conturbat et quendam hominibus infert furorem, cui excludendo, qui praesunt, manum imponere vel exorcizare dicuntur, hoc est per divina eum adiurando expellere; aliter autem dicitur spiritus immundus omnis omnino anima immunda, quod nihil est aliud quam vitiis et erroribus inquinata. Itaque abs te quaero, tu puer, qui fortasse aliquanto sereniore ac purgatiore spiritu istam sententiam protulisti, qui tibi videatur immundum spiritum non habere: illene, qui daemonem non habet,

A L C Γ Λ E H_1 β δ ζ ‖ **26** aliter] *hic des.* **P_4**

22 duobus … solet] *cf.* Sen. *epist.* 94,17 **22–25** ille … expellere] *cf.* Mt 7:22; 9:33; 12:24 **26–27** aliter … inquinata] *cf.* Sen. *contr.* 1,2,13; Plot. *enn.* 1,6,7

1 tam] *om.* **AP_4S** ‖ **5** quem manentem] quae manentes **$P_2^{vl}P_3^{ac}$** ‖ **6** hominibus] omnibus **$ΓP_2^{vl}OP_3$** ‖ **24** praesunt] possunt **Γδ** ‖ **25–26** expellere] potentiam *add.* **MB** ‖ **27** inquinata] implicari **ζ**

quo vesani homines fieri solent, an ille, qui animam suam a vitiis omnibus peccatisque mundavit? — Is mihi videtur, inquit, spiritum immundum non habere, qui caste vivit. — Sed castum, inquam, quem vocas? eumne, qui nihil peccat, an eum tantum, qui ab illicito concubitu temperat? — Quomodo, inquit, castus potest esse, si ab illicito tantum concubitu sese abstinens ceteris peccatis non desinit inquinari? Ille est vere castus, qui deum attendit et ad ipsum solum se tenet. — Quae verba pueri, sicut dicta erant, cum conscribi mihi placuisset: Is ergo, inquam, necesse est bene vivat, et qui bene vivit, necessario talis est, nisi quid tibi aliud videtur. — Concessit cum ceteris. — Ergo una est hic, inquam, dicta sententia.

19. Sed illud a vobis paululum quaero, velitne deus, ut homo deum quaerat. — Dederunt. — Item quaero: numquidnam possumus dicere illum, qui deum quaerit, male vivere? — Nullo modo, dixerunt. — Etiam hoc tertium respondete: spiritus immundus potestne deum quaerere? — Negabant aliquantum dubitante Navigio, qui postea ceterorum vocibus cessit. — Si igitur, inquam, qui deum quaerit, id facit, quod deus vult, et bene vivit et spiritum immundum non habet, qui autem quaerit deum, nondum habet deum, non igitur quisquis aut bene vivit aut, quod vult deus, facit aut spiritum immundum non habet, continuo deum habere dicendus est. — Hic cum se ceteri concessionibus suis deceptos riderent, postulavit mater, cum diu stupida fuisset, ut ei hoc ipsum, quod conclusionis necessitate intorte dixeram, explicando relaxarem atque solverem. Quod cum factum esset: Sed nemo, inquit, potest pervenire ad deum, nisi deum quaesierit. — Optime, inquam; tamen, qui adhuc quaerit, nondum ad deum pervenit, etiamsi bene vivit. Non igitur, quisquis bene vivit, deum habet. — Mihi, inquit, videtur deum nemo non habere, sed eum, qui bene vivunt, habent propitium, qui male, infestum. — Male igitur, inquam, hesterno die

A L C Γ S U E H$_1$ β δ ζ ‖ **9** ergo] *hic iterum inc.* **P$_4$** ‖ **17** qui[1]] *hic inc.* **R$_1$**

1 suam] iam *add.* **AMΛ** ‖ **2** mundavit] purgavit **MB** ‖ **4** tantum] *om.* **Γ** **5–6** concubitu ... illicito] *om.* **SU** ‖ **6** si] qui **LNMSEH$_1$δζ** ‖ **9** placuisset] haec ultima *add.* **ACSUβ(P$_2$^{ac})OP$_3$** | Is] his **A** *om.* **LΓP$_4$EH$_1$OVζ** ‖ **17** vocibus] vultibus **OV** ‖ **21–22** dicendus] credendus **R$_1$Γδζ** ‖ **27** etiamsi] et iam **ALCP$_4$U^{ac}H$_1$D** ***Kn Gre Doi$_1$*** ‖ **29** vivunt] vivit **M^{ac}BSUEβζ** ***am m*** | habent] habet **BSU^{pc}Eβ** ***am m*** habere **ζ**

concessimus eum beatum esse, qui deum habet, siquidem omnis homo habet deum nec tamen omnis homo beatus est. — Adde ergo, inquit, propitium.

20. Saltem, inquam, hoc inter nos satis constat eum beatum esse, qui habet propitium deum? — Vellem, inquit Navigius, consentire, sed illum vereor, qui adhuc quaerit, praesertim ne concludas beatum esse Academicum, qui hesterno sermone vulgari quidem et male Latino, sed aptissimo sane, ut mihi videtur, verbo caducarius nominatus est. Non enim possum dicere homini deum quaerenti adversum deum esse. Quod si dici nefas est, propitius erit et, qui propitium deum habet, beatus est. Beatus ergo erit ille, qui quaerit; omnis autem quaerens nondum habet, quod vult; erit igitur beatus homo, qui, quod vult, non habet, quod heri omnibus nobis videbatur absurdum, unde credebamus Academicorum tenebras esse discussas. Quare iam de nobis Licentius triumphabit, mihique illa dulcia, quae contra valetudinem meam temere accepi, has de me poenas exigere quasi prudens medicus admonebit.

21. Hic cum etiam mater arrisisset: Ego, inquit Trygetius, non concedo continuo deum adversari, cui non sit propitius, sed esse aliquid medium puto. — Cui ego: Istum tamen hominem, inquam, medium, cui nec propitius deus est nec infestus, deum quoquo modo habere concedis? — Hic cum ille cunctaretur: Aliud est, inquit mater, deum habere, aliud non esse sine deo. — Quid ergo, inquam, melius est, utrum habere deum an non esse sine deo? — Quantum possum, inquit, intellegere, ista est sententia mea: Qui bene vivit, habet deum, sed propitium, qui male, habet deum, sed adversum, qui autem adhuc quaerit nondumque invenit, neque propitium neque adversum, sed non est sine deo. — Haecine, inquam, vestra etiam sententia est? — Hanc esse dixerunt. — Dicite mihi, quaeso, inquam, non vobis videtur esse homini deus propitius, cui favet? — Esse confessi sunt. — Non ergo, inquam, favet deus quaerenti sese homini? — Responderunt favere. — Habet igitur, inquam, qui deum quaerit, deum propitium et omnis, qui

A L C R_1 Γ Λ E H_1 β δ ζ

9 possum] possumus **LR_1NMEH_1Dζ** ‖ **11** erit[2]] *om.* **LR_1NBEH_1ζ** ‖ **13** igitur] ergo **OP_3K** ‖ **16** dulcia] verba *add.* **ζ**

habet deum propitium, beatus est. Beatus est ergo et ille, qui quaerit. Qui autem quaerit, nondum habet, quod vult. Erit igitur beatus, qui, quod vult, non habet. — Prorsus, inquit mater, non mihi videtur beatus esse, qui, quod vult, non habet. — Ergo, inquam, non omnis, qui habet deum propitium, beatus est. — Si hoc cogit ratio, inquit, non possum negare. — Ista igitur, inquam, distributio erit, ut omnis, qui iam deum invenit, et propitium deum habeat et beatus sit; omnis autem, qui deum quaerit, propitium deum habeat, sed nondum sit beatus; iam vero quisquis vitiis atque peccatis a deo se alienat, non modo beatus non sit, sed ne deo quidem vivat propitio.

22. Quod cum placuisset omnibus: Bene habet, inquam, sed adhuc illud vereor, ne vos moveat, quod iam superius concesseramus miserum esse, quisquis beatus non esset; cui consequens erit esse miserum hominem, qui […] aliquem beatum. ‘An vero’, quod ait Tullius, ‘multorum in terris praediorum dominos divites appellamus, omnium virtutum possessores pauperes nominabimus?’ Sed illud videte, utrum, quomodo verum est, quod omnis egens miser sit, ita sit verum, quod omnis miser egeat. Ita enim erit verum nihil esse aliud miseriam quam egestatem, quod me nunc, cum diceretur, laudare sensistis. Hoc autem hodie longum est, ut quaeramus; quare peto, ne fastidio vobis sit ad istam mensam cras etiam convenire. — Quod cum omnes se libentissime habere dixissent, surreximus.

A L C R_1 Γ Λ E H_1 β δ ζ

15 qui … beatum] *cf. retr.* 1,2 **15–17** An … nominabimus] Cic. *Hort.* frg. 72 Grilli

1 est^2] *om.* **LR_1NMEH_1δζ** ‖ **3–4** Prorsus … habet] *om.* **A^{mg}Λ$H_1^{mg}$$G^{mg}$**(videtur mihi *trp.* **G**) ‖ **15** hominem] non esse **P_2** | qui] pro te *add.* **AC** pro te et ibi sic habet *add.* **LR_1ΓEH_1ζ** propter *add.* **$P_4$$U^{ac}$** *om.* **S$U^{pc}$** propitium tenet deum quem adhuc deum quaerentem nondum diximus esse *add. nonnulli recc.* ***am m*** |] *lac. ind.* ***Kn*** *cf. retr. 1,2* | aliquem beatum] beatus sit **P_2** beatus non est **Dδ** | aliquem] mali quem **A** *om.* ***am m*** | beatum] *post* beatum *lac. secundam ind.* ***Doi_1*** ‖ **17–18** nominabimus] *post* nominabimus *lac. tertiam ind.* ***Doi_1*** **19** ita sit] *om.* **LH_1**

IV. 23. Tertius autem dies disputationis nostrae matutinus nubes, quae nos cogebant in balneas, dissipavit tempusque postmeridianum candidissimum reddidit. Placuit ergo in pratuli propinqua descendere atque omnibus nobis, ubi commodum visum est, considentibus reliquus ita sermo peractus est: Omnia paene, inquam, quae interroganti mihi concedi a vobis volui, habeo ac teneo; quare hodierno die, quo possimus tandem hoc nostrum convivium aliquo intervallo dierum distinguere, aut nihil aut non multum erit, ut opinor, quod mihi vos respondere necesse sit. Dictum enim erat a matre nihil esse aliud miseriam quam egestatem convenitque inter nos omnes, qui egeant, miseros esse. Sed utrum omnes etiam miseri egeant, nonnulla quaestio est, quam hesterno die non potuimus explicare. Hoc autem ita se habere si ratio demonstraverit, perfectissime inventum est, qui sit beatus; erit enim ille, qui non eget. Omnis enim non miser beatus est; ergo beatus est, qui egestate caret, si, quam dicimus egestatem, eandem miseriam esse constiterit.

24. Quid enim? ait Trygetius; non potest ex eo iam confici omnem non egentem beatum esse, quo manifestum est omnem, qui egeat, esse miserum? Nam consensisse nos memini nihil esse medium inter miserum et beatum. — Aliquidne, inquam, inter mortuum et vivum tibi medium videtur esse? Nonne omnis homo aut vivus aut mortuus est? — Fateor, inquit, neque hic esse aliquid medium; sed quorsum istuc? — Quia, inquam, etiam illud te fateri credo: omnem, qui ante annum sepultus est, esse mortuum. — Non negabat. — Quid? omnis, qui ante annum sepultus non est, vivit? — Non, ait, sequitur. — Ergo, inquam, non sequitur, ut, si omnis, qui eget, miser est, omnis, qui non eget, sit beatus, quamvis inter

A L C R_1 Γ Λ E H_1 β δ ζ

1 dies] *om.* **AMB** ‖ **2–3** postmeridianum] permeridianum **A**M^{vl} promeridianum **LC**R_1M^{vl}**ΛE**H_1P_2**O**P_3**ζ** ***am*** meridianum **N** promeridiano **V** pomeridianum ***m Gre Kn*** pro meridianum ***Doi₁*** *cf. Acad. 3,6* (*p.* 52,11–12) **3** reddidit] credidit **L**R_1**E**H_1**GZ** | in pratuli] infra tulli **AM** infra tuli **L**R_1**E**H_1**ζ** infra tullii **N** ‖ **3–4** in … descendere] *om.* **O** ‖ **3** pratuli] prata **BV** **5** reliquus] reliquis **LCΛ**(U^{ac})**E**H_1**VGK** ‖ **7** possimus] possumus **AD** ***Kn*** **11** omnes] *om.* **AΛ** ***Kn*** ‖ **20** consensisse] concessisse **AΛ** *edd.* ‖ **24** quorsum] cursum **L**$C^{ac}R_1H_1$ ‖ **25** est] *om.* **LC**R_1**M** ‖ **25–27** Non … ait] A^{mg}

miserum et beatum ut inter vivum et mortuum medium nihil inveniri queat.

25. Quod cum aliqui eorum paulo tardius intellexissent me id, quibus potui, verbis ad eorum sensum accommodatis aperiente atque versante: Ergo, inquam, miserum esse omnem, qui egeat, dubitat nemo nec nos terrent quaedam sapientium corpori necessaria. Non enim eis eget ipse animus, in quo posita est ipsa beata vita. Ipse enim perfectus est; nullus autem perfectus aliquo eget et, quod videtur corpori necessarium, sumet, si affuerit, si non affuerit, non eum istarum rerum franget inopia. Omnis namque sapiens fortis est; nullus autem fortis aliquid metuit; non igitur metuit sapiens aut mortem corporis aut dolores, quibus pellendis vel vitandis vel differendis sunt necessaria illa, quorum ei potest contingere inopia. Sed tamen non desinit eis bene uti, si ipsa non desunt. Verissima est enim illa sententia: 'Nam tu quod vitare possis, stultum admittere est.' Vitabit ergo mortem ac dolorem, quantum potest et quantum decet, ne, si minime vitaverit, non ex eo miser sit, quia haec accidunt, sed quia vitare, cum posset, noluit, quod manifestum stultitiae signum est. Erit ergo ista non vitans non earum rerum perpessione, sed stultitia miser. Si autem non valuerit evitare, cum id sedulo ac decenter egerit, non eum ista irruentia miserum facient. Etenim et illa eiusdem comici sententia non minus vera est: 'Quoniam non potest id fieri, quod vis, id velis, quod possis.' Quomodo erit miser, cui nihil accidit praeter voluntatem, quia, quod sibi videt non posse provenire, non potest velle? Habet enim rerum certissimarum voluntatem, id est ut, quicquid agit, non agat nisi ex virtutis quodam praescripto et divina lege sapientiae; quae nullo ab eo pacto eripi possunt.

A L C R_1 Γ Λ E H_1 β δ ζ ‖ **6** terrent] *hic des.* **B**

7–8 Non … vita] *cf. retr.* 1,2 **15–16** Nam … est] Ter. *Eun.* 761: sed tu quod cavere possis stultum admittere est **23–24** Quoniam … possis] Ter. *Andr.* 305–306.: quoniam non potest fieri, quod vis, id velis, quod possit **26–28** voluntatem … sapientiae] Cic. *Hort.* frg. 103 Grilli

7 enim] *om.* **A *Kn*** | ipsa] *om.* **A L R_1 Γ Λ E H_1 β δ ζ** ‖ **9–10** si^2 … affuerit] *om.* **R_1 Γ**

26. Iam nunc videte, utrum etiam omnis, qui miser est, egeat. Nam huic sententiae concedendae difficultatem illa res facit, quod multi in magna fortuitarum rerum copia constituti sunt; quibus ita facilia sunt omnia, ut ad eorum nutum praesto sit, quicquid cupiditas poscit. Difficilis quidem ista vita est; sed fingamus aliquem tamen, qualem Tullius fuisse dicit Oratam. Quis enim facile dicat Oratam egestate laborasse, hominem ditissimum amoenissimum deliciosissimum, cui neque ad voluntatem quicquam defuit neque ad gratiam neque ad bonam integramque valetudinem? Nam et praediis quaestuosissimis et amicis iucundissimis, quantum libuit, abundavit et illis omnibus aptissime ad salutem corporis usus est eiusque, ut breviter totum explicem, omne institutum voluntatemque omnem successio prospera consecuta est. Sed fortasse inquiet aliquis vestrum plus illum, quam habebat, habere voluisse. Hoc ignoramus. Sed quod satis est quaestioni, faciamus eum non desiderasse amplius, quam tenebat; videturne vobis eguisse? — Etiamsi concedam, inquit Licentius, nihil eum plus desiderasse, quod in homine non sapiente nescio quo modo accipiam, metuebat tamen — erat enim, ut dicitur, ingenii non mali —, ne illa omnia sibi vel uno adverso impetu raperentur. Non enim magnum erat intellegere talia cuncta, quantacumque essent, esse sub casibus constituta. — Tunc ego arridens: Vides, inquam, Licenti, fortunatissimum istum hominem a beata vita ingenii bonitate impeditum. Quo enim erat acutior, eo videbat illa omnia se

A L C R_1 N M Λ E H_1 β δ ζ

6–14 qualem … est] Cic. *Hort.* frg. 67 Grilli / 40 IV Straume-Zimmermann (*cf.* 76 Müller) **6** Oratam] *cf.* Cic. *fin.* 2,70; *off.* 3,67

3 multi] multis **S** ***Kn Gre*** multi miseri *coni. Fuhrer* | constituti] constitutis **S** ***Kn Gre*** | sunt] *om.* **AMBΛ** sint **N** | quibus] *om.* **S** ‖ **8** voluntatem] voluptatem **LCR_1SU^{pc}Eβδζ(Z^{pc})** ‖ **10** quaestuosissimis … iucundissimis] quam studiosissimis **LMB** que studiosissimis **R_1** quorum studiosissimus erat **N** que studiosissimis et amicis iocundissimis **$P_4^{ac}$$U^{ac}$** questuosissimis **$P_4^{pc}$** fecundissimis et amicis iocundissimis **S$U^{pc}$$P_3$** studiosissimis **Eζ** *om.* **OV** **12** totum] *om.* **Γ** ‖ **13** voluntatemque] voluptatemque **δ(O^{pc})** voluptatumque **O^{ac}** ‖ **16** tenebat] habebat **NH_1δ** ‖ **18** desiderasse] amplius *add.* **MB** **19** enim] vir *add.* **δ**

posse amittere; quo metu frangebatur illudque vulgare satis asserebat [infidum] hominem malo suo esse cordatum.

27. Hic cum et ille et ceteri arrisissent: Illud tamen, inquam, diligentius attendamus, quia, etsi timuit iste, non eguit, unde quaestio est. Egere est enim in non habendo, non in timore amittendi, quae habeas. Erat autem iste miser, quia metuebat, quamvis non egeret. Non igitur omnis, qui miser est, eget. — Quod cum approbavisset cum ceteris etiam ipsa, cuius sententiam defendebam, aliquantum tamen addubitans: Nescio, inquit, tamen et nondum plane intellego, quomodo ab egestate possit miseria aut egestas a miseria separari. Nam et iste, qui dives et locuples erat et nihil, ut dicitis, amplius desiderabat, tamen, quia metuebat, ne amitteret, egebat sapientia. Ergone hunc egentem diceremus, si egeret argento et pecunia, cum egeret sapientia, non dicemus? — Ubi cum omnes mirando exclamassent me ipso etiam non mediocriter alacri atque laeto, quod ab ea potissimum dictum esset, quod pro magno de philosophorum libris atque ultimum proferre paraveram: Videtisne, inquam, aliud esse multas variasque doctrinas, aliud animum attentissimum in deum? Nam unde ista, quae miramur, nisi inde procedunt? — Hic Licentius laetus exclamans: Prorsus, inquit, nihil verius, nihil divinius dici potuit. Nam et maior ac miserabilior egestas nulla est quam egere sapientia, et qui sapientia non eget, nulla re omnino egere potest.

28. Est ergo animi egestas, inquam, nihil aliud quam stultitia. Haec est enim contraria sapientiae, et ita contraria ut mors vitae, ut beata vita miseriae, hoc est sine aliquo medio. Nam ut omnis non beatus homo miser est omnisque homo non mortuus vivit, sic omnem non stultum manifestum est esse sapientem. Ex quo et

A L C R_1 N M Λ E H_1 β δ ζ ‖ **13** hunc] *hic. iterum inc.* **B**

13–14 Ergone … dicemus] Cic. *Hort.* frg. 73 Grilli **24** Est … stultitia] Cic. *Hort.* frg. 73 Grilli

2 infidum] infinem **A^{ac}** infidem **A^{pc}LCΛ($S^{ac}U^{ac}$)H_1** in fidem ***am*** infidum **R_1ΓEβδζ** *edd. cett.* divitem **$S^{pc}U^{pc}$** | malo] multo **A** ‖ **8** sententiam] sententia **Γ$P_4P_2^{vl}$OV** | defendebam] dependebam **LR_1MSE$H_1P_2^{vl}$δζ** dependebant **N** dependebat **B** ‖ **14** dicemus] diceremus **ΓH_1β** ‖ **21** ac] et **BEβδζ** ‖ **24** Est … stultitia] *om.* **ζ**

illud iam licet videre, non ex eo tantum Sergium Oratam fuisse miserum, quod timebat, ne fortunae illa munera amitteret, sed quia stultus erat. Quo fit, ut miserior esset, si tam pendulis nutantibusque his, quae bona putabat, nihil omnino metuisset. Esset enim non fortitudinis excubiis, sed mentis sopore securior et altiore stultitia demersus miser. At si omnis, qui caret sapientia, magnam patitur egestatem omnisque compos sapientiae nihilo eget, sequitur, ut stultitia sit egestas. Ut autem omnis stultus miser, ita omnis miser stultus est. Ergo ut omnis egestas miseria, ita omnis miseria egestas esse convincitur.

29. Quam conclusionem Trygetius cum se parum intellexisse diceret: Quid, inquam, inter nos ratione convenit? — Eum egere, inquit, qui sapientiam non habeat. — Quid est ergo, inquam, egere? — Sapientiam, inquit, non habere. — Quid est, inquam, sapientiam non habere? — Hic cum taceret: Nonne hoc est, inquam, habere stultitiam? — Hoc, inquit. — Nihil est ergo aliud, inquam, habere egestatem quam habere stultitiam; ex quo iam necesse est egestatem alio verbo nominari, quando stultitia nominatur; quamquam nescio quo modo dicamus: 'habet egestatem' aut 'habet stultitiam'. Tale est enim ac si locum aliquem, qui lumine careat, dicamus habere tenebras, quod nihil est aliud quam lumen non habere. Non enim tenebrae quasi veniunt aut recedunt, sed carere lumine hoc ipsum est iam tenebrosum esse, ut carere veste hoc est esse nudum. Non enim veste accedente veluti aliqua res mobilis nuditas fugit. Sic ergo dicimus aliquem habere egestatem, quasi dicamus habere nuditatem. Egestas enim verbum est non habendi. Quam ob rem, ut, quod volo, explicem, sicut possum, ita dicitur 'habet egestatem', quasi dicatur 'habet non habere'. Itaque si stultitiam ipsam veram et certam egestatem esse monstratum est, vide iam quaestionem, quam susceperamus, utrum soluta sit. Dubitabatur enim inter nos, utrum, cum appellaremus miseriam, nihil aliud quam egestatem nominaremus. Dedimus autem rationem recte

A L C R_1 Γ Λ E H_1 β δ ζ

3–4 nutantibusque] nuptibusque **P_4U^{ac}** nutibusque **U^{pc}** nutibus **S** **6** demersus] demesius **ALCMΛ** ***Kn Gre*** ‖ **10** egestas … convincitur] est egestas **Λ** ‖ **17** habere[2]] *om.* **LR_1NBEH_1Oζ** ‖ **26** verbum] nomen **NS** ‖ **29** et] *om.* **AP_4U**

stultitiam vocari egestatem. Sicut ergo et omnis stultus miser et omnis miser stultus est, ita necesse est non solum omnem, qui egeat, miserum, sed etiam omnem, qui miser sit, egentem esse fateamur. At si ex eo, quod et omnis stultus miser est et omnis miser stultus est, conficitur stultitiam esse miseriam, cur non ex eo, quod et, quisquis eget, miser et, quisquis miser est, eget, nihil aliud miseriam quam egestatem esse conficimus?

30. Quod cum omnes ita esse faterentur: Illud iam, inquam, sequitur, ut videamus, quis non egeat; is enim erit sapiens et beatus. Egestas autem stultitia est egestatisque nomen; hoc autem verbum sterilitatem quandam et inopiam solet significare. Attendite, quaeso, altius, quanta cura priscorum hominum sive omnia sive, quod manifestum est, quaedam verba creata sunt earum rerum maxime, quarum erat notitia pernecessaria. Iam enim conceditis omnem stultum egere et omnem, qui egeat, stultum esse; credo vos etiam concedere animum stultum esse vitiosum omniaque animi vitia uno stultitiae nomine includi. Primo autem die huius disputationis nostrae nequitiam dixeramus esse ab eo dictam, quod nec quicquam sit, cui contrariam frugalitatem a fruge fuisse nominatam. Ergo in his duobus contrariis, hoc est frugalitate atque nequitia, illa duo videntur eminere: esse et non esse. Egestati autem, de qua quaestio est, quid putamus esse contrarium? — Hic, cum aliquantum cunctarentur: Si dicam, inquit Trygetius, divitias, video his paupertatem esse contrariam. — Est quidem, inquam, vicinum; nam paupertas et egestas unum atque idem accipi solet. Tamen aliud verbum inveniendum est, ne meliori parti desit unum vocabulum, ut, cum illa pars paupertatis et egestatis nomine abundet, ex hac parte solum opponatur divitiarum nomen. Nihil enim absurdius quam ut hic sit egestas vocabuli, ubi est contraria pars egestati. — Plenitudo, inquit Licentius, si dici potest, videtur mihi recte opponi egestati.

A L C R_1 Γ Λ E H_1 β δ ζ

9 et] ut **$LR_1Γ$(N^{ac})H_1Dζ** aut **δ** ‖ **27** pars] *om.* **Γ**

31. Postea, inquam, de verbo quaeremus fortasse diligentius; non enim hoc curandum est in conquisitione veritatis. Quamvis enim Sallustius, lectissimus pensator verborum, egestati opposuerit opulentiam, tamen accipio istam plenitudinem. Non enim nec hic grammaticorum formidine liberabimur aut metuendum est, ne ab eis castigemur, quod incuriose utimur verbis, qui res suas nobis ad utendum dederunt. — Ubi cum arrisissent: Ergo quia mentes vestras, inquam, cum intenti estis in deum, velut quaedam oracula non contemnere statui, videamus, quid sibi velit hoc nomen; nam nullum accommodatius esse arbitror veritati. Plenitudo igitur et egestas contraria sunt; at etiam hic similiter, ut in nequitia et frugalitate, apparent illa duo: esse et non esse, et, si egestas est ipsa stultitia, plenitudo erit sapientia. Merito etiam virtutum omnium matrem multi frugalitatem esse dixerunt. Quibus consentiens Tullius etiam in populari oratione ait: ‘ut volet, quisque accipiat; ego tamen frugalitatem, id es modestiam et temperantiam, virtutem maximam iudico’ — prorsus doctissime ac decentissime; consideravit enim frugem, id est illud, quod esse dicimus, cui est non esse contrarium. Sed propter vulgarem loquendi consuetudinem, qua frugalitas quasi parsimonia dici solet, duobus consequentibus, quod senserit, illustravit subiciendo modestiam et temperantiam; et haec duo verba diligentius attendamus.

32. Modestia utique dicta est a modo et a temperie temperantia. Ubi autem modus est atque temperies, nec plus est quicquam nec minus. Ipsa est igitur plenitudo, quam egestati contrariam posueramus, multo melius quam si abundantiam poneremus. In abundantia enim intellegitur affluentia et quasi rei nimium exuberantis effusio. Quod cum evenit ultra quam satis est, etiam ibi desideratur modus et res, quae nimia est, modo eget. Ergo nec ab ipsa redundantia egestas aliena est; a modo autem et plus et

A L C R$_1$ Γ Λ E H$_1$ β δ ζ

2–4 Quamvis … opulentiam] *cf.* Sall. *Catil.* 52,22 **13–14** Merito … dixerunt] *cf.* Val. Max. 2,6; Cic. *Tusc.* 3,16 **15–17** ut … iudico] Cic. *Deiot.* 26

1 quaeremus] queramus **LR$_1$ΓH$_1$VP$_3$ζ** ‖ **2** hoc curandum] obscurandum **AP$_4$U** ‖ **3** Sallustius] eius *add.* **LCR$_1$NEH$_1$D**^{ac}**OP$_3$ζ(K**^{ac}**)** exius et *add.* **M**
23 utique] *om.* **MB** antique **Λ(P$_4$**^{ac}**)** itaque **βK** ‖ **29** modo] *om.* **Γ**

minus aliena sunt. Ipsam etiam opulentiam si discutias, invenies eam nihil aliud tenere quam modum. Nam non nisi ab ope dicta est opulentia. Quomodo autem opitulatur, quod nimium est, cum incommodius sit saepe quam parum? Quicquid igitur vel parum vel nimium est, quia modo eget, obnoxium est egestati. Modus ergo animi sapientia est. Etenim sapientia contraria stultitiae non negatur et stultitia egestas; egestati autem contraria plenitudo; sapientia igitur plenitudo. In plenitudine autem modus; modus igitur animi in sapientia est. Unde illud praeclarum est et non immerito diffamatur: ‘hoc primum in vita esse utile, ut ne quid nimis.’

33. Dixeramus autem in exordio hodiernae disputationis nostrae, quod, si inveniremus nihil esse aliud miseriam quam egestatem, eum beatum esse fateremur, qui non egeret. Est autem inventum. Ergo beatum esse nihil est aliud quam non egere, hoc est esse sapientem. Si autem quaeritis, quid sit sapientia, iam et ipsam ratio, quantum in praesentia potuit, evolvit atque eruit; nihil est enim aliud quam modus animi, hoc est quo sese animus librat, ut neque excurrat in nimium neque infra quam plenum est, coartetur. Excurrit autem in luxurias dominationes superbias ceteraque id genus, quibus immoderatorum miserorumque animi sibi laetitias atque potentias comparari putant. Coartatur autem sordibus timoribus maerore cupiditate atque aliis, quaecumque sunt, quibus homines miseros etiam miseri confitentur. Cum vero sapientiam contemplatur inventam cumque, ut huius pueri verbo utar, ad ipsam se tenet nec se ad simulacrorum fallaciam, quorum pondus amplexus a deo suo cadere atque demergi solet, ulla commotus inanitate convertit, nihil immoderationis et ideo nihil egestatis, nihil igitur miseriae pertimescit. Habet ergo modum suum, id est sapientiam, quisquis beatus est.

A L C R$_1$ Γ Λ E H$_1$ β δ ζ

10–11 hoc … nimis] Ter. *Andr.* 61

4 Quicquid … parum[2]] *om.* **MBP$_4$S** ergo parum **P$_4$**^{mg} ‖ **4–5** igitur … vel] *om.* **U** ‖ **8** sapientia … plenitudo] *om.* **R$_1$ΓS** ‖ **9** animi] animo **ALC**^{ac}**R$_1$**^{ac}**ΓP$_4$UE** ***Kn Gre Doi$_1$*** ‖ **16** iam] nam **LCR$_1$NEH$_1$βδζ** ‖ **18** est[2]] a *add.* **AB**^{sl}**Λ** **20** dominationes] damnationes **Mζ** ‖ **28** inanitate] vanitate **β(P$_2$**^{vl})

34. Quae est autem dicenda sapientia nisi quae dei sapientia est? Accepimus autem auctoritate divina dei filium nihil esse aliud quam dei sapientiam et est dei filius profecto deus. Deum habet igitur, quisquis beatus est; quod omnibus nobis iam ante placuit, cum hoc convivium ingressi sumus. Sed quid putatis esse sapientiam nisi veritatem? Etiam hoc enim dictum est: 'ego sum veritas.' Veritas autem ut sit, fit per aliquem summum modum, a quo procedit et in quem se perfecta convertit. Ipsi autem summo modo nullus alius modus imponitur. Si enim summus modus per summum modum modus est, per se ipsum modus est. Sed etiam summus modus necesse est, ut verus modus sit. Ut igitur veritas modo gignitur, ita modus veritate cognoscitur. Neque igitur veritas sine modo neque modus sine veritate umquam fuit. Quis est dei filius? Dictum est: veritas. Quis est, qui non habet patrem? quis alius quam summus modus? Quisquis igitur ad summum modum per veritatem venerit, beatus est. Hoc est animis deum habere, id est deo perfrui. Cetera enim, quamvis a deo habeantur, non habent deum.

35. Admonitio autem quaedam, quae nobiscum agit, ut deum recordemur, ut eum quaeramus, ut eum pulso omni fastidio sitiamus, de ipso ad nos fonte veritatis emanat. Hoc interioribus luminibus nostris iubar sol ille secretus infundit. Huius est verum omne, quod loquimur, etiam quando adhuc vel minus sanis vel repente apertis oculis audacter converti et totum intueri trepidamus, nihilque aliud etiam hoc apparet esse quam deum nulla degeneratione impediente perfectum. Nam ibi totum atque omne perfectum est simulque est omnipotentissimus deus. Sed tamen, quamdiu quaerimus, nondum ipso fonte atque, ut illo verbo utar, plenitudine saturati nondum ad nostrum modum nos pervenisse

A L C R_1 Γ Λ E H_1 β δ ζ

2–3 Accepimus … sapientiam] *cf.* 1 Cor 1:24 **6** ego … veritas] Ioh 14:6

2 autem] etiam *add.* **A** etiam **Λ** ‖ **8** se perfecta] semper facta **Λ** **11–12** necesse … modus] *om.* **Γ** ‖ **14** habet] habeat **ζ** ‖ **20** pulso omni] pulsos omni **A** pulso somni **Λ** ‖ **21** veritatis] *om.* **LR_1ΓEH_1OVζ** ‖ **22** verum] verbum **LCΓEH_1δζ** ‖ **23** adhuc] *om.* **Γ** | sanis] suavis **ζ** ‖ **26** perfectum … omne] *om.* **MB**

fateamur et ideo quamvis iam deo adiuvante nondum tamen sapientes ac beati sumus. Illa est igitur plena satietas animorum, hoc est beata vita, pie perfecteque cognoscere, a quo inducaris in veritatem, qua veritate perfruaris, per quid conectaris summo modo. Quae tria unum deum intellegentibus unamque substantiam exclusis vanitatibus variae superstitionis ostendunt. — Hic mater recognitis verbis, quae suae memoriae penitus inhaerebant, et quasi evigilans in fidem suam verbum illud sacerdotis nostri: ‘fove precantes, trinitas’, laeta effudit atque subiecit: Haec est nullo ambigente beata vita, quae vita perfecta est, ad quam nos festinantes posse perduci solida fide alacri spe flagrante caritate praesumendum est.

36. Ergo, inquam, quoniam modus ipse nos admonet et convivium aliquo intervallo dierum distinguere, quantas pro viribus possum, gratias ago summo et vero deo, patri, domino, liberatori animarum, deinde vobis, qui concorditer invitati multis etiam me cumulastis muneribus. Nam tantum in nostrum sermonem contulistis, ut me negare non possim ab invitatis meis esse satiatum. — Hic omnibus gaudentibus et laudantibus deum: Quam vellem, inquit Trygetius, hoc modo nos cotidie pasceres. — Modus, inquam, ille ubique servandus est, ubique amandus, si vobis cordi est ad deum reditus noster. — His dictis facto disputationis fine discessimus.

A L C R$_1$ Γ Λ E H$_1$ β δ ζ

9 fove … trinitas] Ambr. *hymn.* 4,32 **11** fide … caritate] 1 Cor 13:13

6 vanitatibus] vanitatis **LCR$_1$ΓEH$_1$OVζ** | superstitionis] superstitionibus **AR$_1$ΓEOVζ** ‖ **8** verbum] versum **AΛβ** *edd. praeter* ***am*** | illud] illum **ALC**^{ac}**R$_1$ΛEβ** *edd. praeter* ***am*** | nostri] Ambrosii *add.* **β** ‖ **11** solida] sola **Λ** **15** summo … patri] deo summo et vero **Γ** ‖ **16** invitati] invitatorem **Λ(P$_4$**^{pc}**)** **21** est] *om.* **LR$_1$ΓEH$_1$δζ**
23 discessimus] explicit liber de beata vita *add.* **ASP$_3$** explicit liber Sancti Augustini de vita beata *add.* **L** explicit liber de beata vita deo gratias *add.* **R$_1$** explicit liber Sancti Augustini de beata vita *add.* **NβO** explicit Augustini de beata vita *add.* **M** amen *add.* **P$_4$** finis libri adest *add.* **U** explicit de beata vita *add.* **E** explicit liber beati Augustini de beata vita *add.* **V**

DE ORDINE

SIGLA

Φ	P	Paris, Bibl. nat., lat. 13369 (olim 220), ff. 42^{v}–78^{r} (Corbie)	s. 9
	R	Reims, Bibl. municip., 382, ff. 134^{v}–171^{v}	s. 9
	H	London, Brit. Mus., Harley 3039, ff. 177^{r}–247^{r} (Lorsch)	s. 9
	M_1	München, Bayer. Staatsbibl., Clm 6289, ff. 24^{v}–45^{r} (Freising)	s. 9
α	P_1	Paris, Bibl. nat, lat. 9546 (suppl. lat. 118), ff. 33^{r}–51^{v} (Monnikhuizen/Arnhem), *om.* 2,12–17 *et* 2,28–54	s. 11
	F	Paris, Bibl. nat., nouv. acq. lat. 371, ff. 94^{r}–119^{v} (Floreffe), *om.* 2,12–17 *et* 2,49*fin.*–2,54	s. 11
M		München, Bayer. Staatsbibl., Clm 14330, ff. 38^{v}–67^{r} (Regensburg)	s. 11
$Φ_x$		1,1–2,27: Φ α M	
$Φ_y$		2,28–2,49: Φ F M	
C		Monte Cassino, Bibl. dell'Abbazia, 171, ff. 177–247, *fin.* 2,53	s. 11
β	P_2	Paris, Bibl. nat., lat. 1907, ff. 91^{v}–117^{v} (Saint-Amand-en-Pévèle)	s. 12
	D	Douai, Bibl. municip., 261, ff. 36^{r}–56^{v} (Anchin)	s. 12
γ		C β	
τ	A_1	Angers, Bibl. municip., 166 (158), ff. 1^{v}–41^{r} (Saint-Aubin)	s. 11
	T	Troyes, Médiath. du Grand Troyes, 1085, ff. 33^{r}–53^{v} (Montier-la-Celle)	s. 11
S		Troyes, Médiath. du Grand Troyes, 40, vol. 1, ff. 39^{r}–52^{r} (Clairvaux)	s. 12
$τ_+$		A_1 T S	
σ		T S	

Excerpta

c	Cheltenham, Phillipps Collection (Robinson Trust), 16278 (1978 Schenkl), ff. 104^{v}–108^{v} (~ 2,5–11/21–25)	s. 9
k	Kassel, Murhardsche Bibl. und Landesbibl., 2° Ms. theol. 165 I, f. 1^{rv} (~ 1,1–3)	s. 10
v	Vorau, Chorherrenstift, 33, ff. 87^{v}-91^{v} (~ 2,25–52)	s. 12

edd.

am	ed. J. Amerbach, vol. 1, Basel 1506
m	ed. J.-P. Migne, PL 32, Paris 1841
Kn	ed. P. Knöll, CSEL 63, Wien 1922
Gre	ed. W.M. Green, CCL 29, Turnhout 1970
Doi_2	ed. J. Doignon, BA 4/2, Paris 1997

DE ORDINE

LIBER PRIMUS

I. 1. Ordinem rerum, Zenobi, cum sequi ac tenere cuique proprium tum vero universitatis, quo coercetur hic mundus et regitur, vel videre vel pandere difficillimum hominibus atque rarissimum est. Huc accedit, quod, etiamsi quis haec possit, non illud quoque valet efficere, ut dignum auditorem tam divinis obscurisque rebus vel vitae merito vel habitu quodam eruditionis inveniat. Nec tamen quicquam est, quod magis avide expetant quaeque optima ingenia magisque audire ac discere studeant, qui scopulos vitae huius et procellas velut erecto, quantum licet, capite inspiciunt, quam quomodo fiat, ut et deus humana curet et tanta in humanis rebus perversitas usque quaque diffusa sit, ut non divinae sed ne servili quidem cuipiam procurationi, si ei tanta potestas daretur, tribuenda esse videatur. Quamobrem illud quasi necessarium his, quibus talia curae sunt, credendum dimittitur: aut divinam providentiam non usque in haec ultima et ima pertendi aut certe mala omnia dei voluntate committi; utrumque impium, sed magis posterius. Quamquam enim desertum deo quicquam credere cum imperitissimum tum etiam periculosissi-

P R H M$_1$ P$_1$ F M C P$_2$ D A$_1$ T S k **10** et^2] *hic des.* **k**

tit. Liber primus] incipit liber I beati Augustini de ordine **P** incipit de ordine liber I **R** Aurelii Augustini episcopi de ordine liber primus incipit **H** de ordine ad Cenobium incipit liber primus **M$_1$** incipit liber primus sancti Augustini episcopi de ordine rerum **P$_1$** incipit liber Aurelii Augustini de ordine ad Zenobium feliciter **F** liber I sancti Augustini de ordine **M** incipit liber primus sancti Augustini de ordine rerum **β** incipit liber I de ordine rerum Aurelii Augustini pontificis **T** explicit liber III de Achademicis, incipit liber primus Aurelii Augustini De ordine rerum **S** *inscriptionem om.* **CA$_1$**
1 Ordinem rerum] De ordine rerum **Mβ** | Zenobi] mi Zenobi **M** Zenoni **k** cum sequi] consequi **αβA$_1$k** ***am m*** | cum–tenere] *om.* **M** ‖ **5** valet] vellet **H** valeat **A$_1$** ***am*** ‖ **7** quod] quo **Φ**(**H**^{ac})**k** ***am*** quae **P$_1$** | avide] videre **C** | expetant] expectant **P$_1$** expectent **β**τ_+(-tant **S**^{vl}) ‖ **8** quaeque] quae **Φ**(**H**^{ac})**k** **12** cuipiam] cui **Φ** ***Kn*** cuiusquam **α** cuilibet **M** ‖ **16** voluntate] voluntati **A$_1$**

mum animo sit, tamen in ipsis hominibus nemo quemquam non potuisse aliquid criminatus est. Neglegentiae vero vituperatio multo est quam malitiae crudelitatisque purgatior. Itaque velut compellitur ratio tenere non immemor pietatis aut ista terrena non posse a divinis administrari aut neglegi atque contemni potius quam ad ima gubernari, ut omnis de deo sit mitis atque inculpanda conquestio.

2. Sed quis tam caecus est mente, ut quicquam in movendis corporibus rationis, quod praeter humanam dispositionem ac voluntatem est, divinae potentiae moderationique dare dubitet? nisi forte aut casibus tam rata subtilique dimensione vel minutissimorum quorumque animalium membra figurantur aut id casu quis negat posse nisi ratione fatoque fieri aut vero per universam naturam, quod in singulis quibusque rebus nihil arte humana satagente ordinatum miramur, alienare a secretissimo maiestatis arbitrio ullis nugis vanae opinionis audebimus. At enim hoc ipsum est plenius quaestionum, quod membra pulicis disposita mire atque distincta sunt, cum interea humana vita innumerabilium perturbationum inconstantia versetur et fluctuet. Sed hoc pacto, si quis tam minutum cerneret, ut in vermiculato pavimento nihil ultra unius tessellae modulum acies eius valeret ambire, vituperaret artificem velut ordinationis et compositionis ignarum eo, quod varietatem lapillorum perturbatam putaret, a quo illa emblemata in unius pulchritudinis faciem congruentia simul cerni collustrarique non possent. Nihil enim aliud minus eruditis homi-

P R H $\mathbf{M_1}$ $\mathbf{P_1}$ F M C $\mathbf{P_2}$ D $\mathbf{A_1}$ T S **7** conquestio] *a* -panda *iterum inc.* **k**
19 fluctuet] *post* fluc- *des.* **k**

2 potuisse] providisse *Fuh_2* ‖ **5** posse] *om.* **γ** ‖ **6** ad ima] *Fuh_2* ita **$\Phi_x\gamma$** *edd.* (*om.* ***Doi_2***) ista **σ** alta **A_1** ‖ **8** quicquam] quicquid **A_1** ‖ **9** rationis] *om.* **τ** dispositionem] disputationem **γ** ‖ **10** est] est rationi **τ_+** rationi *post* potentiae *trp. Solignac 1957, 451* ‖ **11** rata] recta **k** ‖ **12** aut] *secl. Fuh_2* | aut–casu] aut quod casu *codd.* (aut *om.* **C**) *secl. Fuh_2* ‖ **13** negat] negare *Fuh_2* | posse] **Hα** possit **$PRM_1M\gamma\tau_+$** *edd.* possit non *Fuh_2* | fatoque] *scripsi* fatove *coni. Uhle* factum *codd.* | fieri] *scripsi* (*secl. Fuh_2*) fateri *codd.* | aut vero] *secl. Fuh_2* **15** miramur] nec *add. Fuh_2* ‖ **16** ullis] *om.* **τ** illis **S** ‖ **18** distincta] distincte **PRP_1MC** ***Kn Gre*** distinctae **M_1H** ‖ **21** tessellae] tesserae ***Doi_2*** **24** congruentia] congruentiam **Φ(H**[ac]**)**

nibus accidit, qui universam rerum coaptationem atque concentum imbecilla mente complecti et considerare non valentes, si quid eos offenderit, quia suae cogitationi magnum est, magnam rebus putant inhaerere foeditatem.

3. Cuius erroris maxima causa est, quod homo sibi ipse est incognitus. Qui tamen ut se noscat, magna opus habet consuetudine recedendi a sensibus et animum in se ipsum colligendi atque in se ipso retinendi. Quod hi tantum assequuntur, qui plagas quasdam opinionum, quas vitae cotidianae cursus infligit, aut solitudine inurunt aut liberalibus medicant disciplinis.

II. Ita enim sibi animus redditus, quae sit pulchritudo universitatis, intellegit, quae profecto ab uno cognominata est. Idcircoque illam videre non licet animae, quae in multa procedit sectaturque aviditate pauperiem, quam nescit sola segregatione multitudinis posse vitari. Multitudinem autem non hominum dico sed omnium, quae sensus attingit. Nec mirere, quod eo egestatem patitur magis, quo magis appetit plura complecti. Ut enim in circulo quantumvis amplo unum est medium, quo cuncta convergunt, quod centron geometrae vocant, et quamvis totius ambitus partes innumerabiliter secari queant, nihil tamen est praeter illud unum, quo cetera pariliter dimetiantur et quod omnibus quasi quodam aequalitatis iure dominetur, hinc vero in quamlibet partem si egredi velis, eo amittuntur omnia, quo in plurima pergitur: sic animus a se ipse fusus immensitate quadam diverberatur et vera mendicitate conteritur, cum eum natura sua cogit ubique unum quaerere et multitudo invenire non sinit.

4. Sed et haec, quae dixi, qualia sint et quae causa exstet erroris animarum quoque modo et in unum congruant atque perfecta sint

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S **9** cotidianae] *a* -anae *iterum inc.* **k** **21** aequalitatis] *hic des.* **k**

16 sensus] *cf.* Aug. *retr.* 1,3,2 ‖ **18–19** quod ... vocant] *cf.* Cic. *Tusc.* 1,40

1–2 concentum] conceptum **Φ_x** ***Kn*** contentum **A_1**^{ac} ‖ **5** ipse] ipsi **MβS** ***am*** *om.* **α** ‖ **16** mirere] mirare **Cσ**(**T**^{ac}) mirari **F** ‖ **17** quo] qui ***Gre*** ‖ **18** centron] κέντρον ***Kn Gre*** centrum **S** ***am m*** ‖ **19** geometrae] mathematici **τ_+** ‖ **20** illud] illum **γ** ‖ **23** ipse] ipso **RαMβA_1** ***am m*** ***Doi_2*** ‖ **24–25** conteritur] convertitur **M_1M** ‖ **27** et[1]] *om.* **ατ_+** | et[2]] *om.* **Φ_x** | exstet erroris] exterroris **Φ** exterioris **α**

cuncta et tamen peccata fugienda sint, assequeris profecto, mi Zenobi. Sic enim mihi notum est ingenium tuum et pulchritudinis omnimodae amator animus sine libidinis immoderatione atque sordibus; quod signum in te futurae sapientiae perniciosis cupiditatibus divino iure praescribit, ne tuam causam deseras falsis voluptatibus illectus, qua praevaricatione nihil turpius et periculosius inveniri potest. Assequeris ergo ista, mihi crede, cum eruditioni operam dederis, qua purgatur et excolitur ‹vel› animus nullo modo ante idoneus, cui divina semina committantur. Quod totum cuius modi sit et quem flagitet ordinem quidve studiosis et bonis ratio promittat qualemque vitam nos vivamus, carissimi tui, et quem fructum de liberali otio carpamus, hi te libri satis, ut opinor, edocebunt nomine tuo nobis quam nostra elaboratione dulciores, praesertim si te in ipsum ordinem, de quo ad te scribo, meliora eligens inserere atque coaptare volueris.

5. Nam cum stomachi dolor scholam me deserere coegisset, qui iam, ut scis, etiam sine ulla tali necessitate in philosophiam confugere moliebar, statim me contuli ad villam familiarissimi nostri Verecundi. Quid dicam eo libente? Nosti optime hominis cum in omnes tum vero in nos benevolentiam singularem. Ibi disserebamus inter nos, quaecumque videbantur utilia adhibito sane stilo, quo cuncta exciperentur, quod videbam conducere valetudini meae. Cum enim nonnulla loquendi cura detinerer, nulla inter disputandum irrepebat immoderata contentio, simul etiam ut, si quid nostrum litteris mandare placuisset, nec aliter dicendi necessitas nec labor recordationis esset. Agebant autem ista mecum Alypius et Navigius, frater meus, et Licentius repente admirabiliter poeticae deditus; Trygetium item nobis militia reddiderat, qui tamquam veteranus adamavit historiam. Et iam in libris nonnihil habebamus.

P R H $\mathbf{M_1}$ $\mathbf{P_1}$ F M C $\mathbf{P_2}$ D $\mathbf{A_1}$ T S

4 in–sapientiae] vitae futurae **β** ‖ **8** vel] *inserui* ‖ **11** ratio] hominibus **M** **16** deserere] deseruisse **α** ‖ **18** contuli] contulit **P**$\mathbf{M_1}$ ‖ **19** dicam] *post* dicam *interpt.* **PHα** | libente] ministrasti *add.* **α** tu *add.* **β** ‖ **19–20** hominis–benevolentiam] hominem … benivolentia **C** ‖ **23** nonnulla] non in illa **PS** non in ulla **T** ‖ **29** qui–historiam] *om.* **P**

III. 6. Sed nocte quadam, cum evigilassem de more mecumque ipse tacitus agitarem, quae in mentem nescio unde veniebant – nam id mihi amore inveniendi veri iam in consuetudinem verterat, ut aut primam, si tales curae inerant, aut certe ultimam, dimidiam tamen fere noctis partem pervigil quodcumque cogitarem; nec me patiebar adulescentium lucubrationibus a me ipso avocari, quia et illi per totum diem tantum agebant, ut nimium mihi videretur, si aliquid etiam noctium in studiorum laborem usurparent; et id a me ipsi quoque praeceptum habebant, ut aliquid et praeter codices secum agerent et apud sese habitare consuefacerent animum –, ergo, ut dixi, vigilabam, cum ecce aquae sonus pone balneas, quae praeterfluebat, eduxit me in aures et animadversus est solito attentius. Mirum admodum mihi videbatur, quod nunc clarius nunc pressius eadem aqua strepebat silicibus irruens. Coepi a me quaerere, quaenam causa esset. Fateor, nihil occurrebat, cum Licentius lecto suo importunos percusso iuxta ligno sorices terruit seseque vigilantem hoc modo indicavit. Cui ego: Animadvertisti, inquam, Licenti – nam video tibi Musam tuam lumen ad lucubrandum accendisse –, quomodo canalis iste inconstanter sonet? – Iam, inquit, mihi hoc non est novum; nam desiderio serenitatis cum expergefactus aliquando aurem admovissem, ne imber ingrueret, hoc agebat aqua ista quod nunc. – Approbavit Trygetius; nam et ipse in eodem conclavi lecto suo cubans vigilabat nobis nescientibus – erant enim tenebrae –, quod in Italia etiam pecuniosis prope necesse est.

7. Ergo ubi vidi scholam nostram, quantacumque aderat – nam et Alypius et Navigius in urbem ierant –, etiam illis horis non sopitam et me cursus ille aquarum aliquid de se dicere admonebat: Quidnam vobis, inquam, videtur esse causae, quod sic alternat hic sonus? Non enim quemquam putamus his horis vel transitu vel re

P R H M$_1$ P$_1$ F M C P$_2$ D A$_1$ T S

2 agitarem] cogitarem **α** reputarem **M** ‖ **3** amore] amor **βσ** ‖ **3–4** verterat] venerat **α** ‖ **4** ut aut] ita ut **τ$_+$** ***m*** ‖ **7** avocari] avocare **Φ$_x$** ‖ **8** laborem] labore **P$_1$MCτ$_+$** ***am Doi$_2$*** ‖ **10** et^2–habitare] *om.* **R** | apud sese] **τ$_+$** secum **Mβ** sese (apud *om.*) **PHM$_1$αC** ***Kn*** | habitare] habitarent **P^{ac}HM$_1$** ‖ **18** Animadvertisti] animadvertis **P^{ac}** ***Kn*** ‖ **30–122,1** re aliqua] rem aliquam **A$_1$**

aliqua lavanda totiens illum meatum interpellare. – Quid putas, inquit Licentius, nisi alicubi folia cuiuscemodi, quae autumno perpetue copioseque decidunt, angustiis canalis intertrusa vinci aliquando atque cedere, ubi autem unda, quae urgebat, pertransierit, rursum colligi atque stipari aut aliquid aliud vario casu foliorum natantium fieri, quod ad illum fluxum nunc refrenandum nunc emittendum similiter valeat? – Visum est mihi probabile aliud non habenti confessusque sum laudans ingenium eius nihil me invenisse, cum diu quaesissem, cur ita esset.

8. Tum interposito modico silentio: Merito, inquam, tu nihil mirabaris et apud Calliopam te intus tenebas. – Merito, inquit ille, sed modo plane dedisti mihi magnum mirari. – Quidnam hoc est? inquam. – Quod tu, inquit, ista miratus es. – Unde enim solet, inquam, oboriri admiratio aut quae huius vitii mater est nisi res insolita praeter manifestum causarum ordinem? – Et ille: ‘Praeter manifestum’, inquit, accipio; nam praeter ordinem nihil mihi fieri videtur. – Hic ego erectior spe alacriore, quam soleo esse cum aliquid ab his requiro, quod rem tantam et tam subito heri paene ad ista conversus adulescentis animus concepisset nulla umquam de his rebus inter nos antea quaestione agitata: Bene, inquam, bene; sed prorsus bene multum sensisti, multum ausus es. Hoc, mihi crede, longo intervallo transcendit Heliconem, ad cuius verticem tamquam ad caelum pervenire conaris. Sed pervellem adesses huic sententiae; nam eam labefactare temptabo. – Sine, inquit, modo me mihi, quaeso te; nam valde in aliud intendi animum. – Hic ego nonnihil metuens, ne studio poeticae penitus provolutus a philosophia longe raperetur: Irritor, inquam, abs te versus istos tuos omni metrorum genere cantando et ululando

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S

14 admiratio … est] *cf. retr.* 1,3,2

1 lavanda] lavando **A_1** laboranda **C** ‖ **3** perpetue] perpetua **ΦF** ***Kn*** perpetuo **$\gamma\tau_+$** *cett. edd.* | intertrusa] interclusa **F** | vinci] evinci **$\beta\tau_+$** ***am m Doi$_2$*** **7** emittendum] emittendi **Φ** ‖ **10** Tum] cum **Φ_x** ‖ **13** ista] ita **Hα** ***am*** **19** concepisset] concepisse **Φ(H^{ac})** | umquam] inquam **ΦαA_1^{ac}** **22** transcendit] transcendisti **α** transcendis **A_1** ***am m*** | Heliconem] Helicone **Φ_x** ‖ **28** cantando] canendo **$\gamma\tau_+$**

insectari, qui inter te atque veritatem immaniorem murum quam inter amantes tuos conantur erigere; nam in se illi vel inolita rimula respirabant. – Pyramum enim ille tum canere instituerat.

9. Quod cum severiore quam putabat voce dixissem, subticuit aliquantum; et ego iam reliqueram coepta et ad me redieram, ne frustra occupare praeoccupatum atque inepte vellem. Tum ille: ‘Egomet meo indicio quasi sorex’, inquit, non dictum est commodius apud Terentium quam nunc dici a me de me potest. Sed sane illud ultimum fortasse in contrarium vertetur; quod enim ait ille: ‘hodie perii’, ego forte hodie inveniar. Nam si non contemnitis, quod superstitiosi solent, etiam de muribus augurari, si ego illum murem vel soricem, qui me tibi vigilantem detulit, strepitu meo commonui, si quid sapit, redire in cubile suum secumque conquiescere: cur non ego ipse strepitu vocis tuae commonear philosophari potius quam cantare? Nam illa est, ut tibi cotidie probanti iam coepi credere, vera et inconcussa nostra habitatio. Quare si tibi molestum non est atque id fieri debere arbitraris, roga quod vis. Defendam, quantum possum, ordinem rerum nihilque praeter ordinem fieri posse asseram. Tantum enim eum animo imbibi atque hausi, ut, etiamsi me quisquam in hac disputatione superarit, etiam hoc nulli temeritati sed rerum ordini tribuam. Neque enim res ipsa, sed Licentius superabitur.

IV. 10. Ego rursum gaudens eis me restitui; tum Trygetio: Quid, inquam, tibi videtur? – Faveo quidem, inquit, ordini plurimum, sed incertus sum tamen et rem tantam diligentissime discuti cupio. – Favorem, inquam, tuum illa ergo pars habeat; nam quod incertus es, etiam cum Licentio ac me ipso tibi puto esse commune. – Prorsus, ait Licentius, ego huius sententiae certus

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S

1–3 qui … instituerat] *cf.* Ov. *met.* 4,65–66 ‖ **7** Egomet … sorex] *cf.* Ter. *Eun.* 1024a; Don. *Ter. Eun.* 1024; Otto *s.v.* sorex ‖ **10** hodie perii] Ter. *Eun.* 1024b

2 tuos] duos **F**^{pc} | erigere] eligere **ΦM** | inolita] molita $\mathbf{\Phi_x}$ ***Doi***$_2$ *sed cf. Ov. met. 4,65–66* ‖ **3** respirabant] respirabunt **R**^{ac}**ασ** ***am*** ‖ **5** coepta] coeptam **PH**^{ac}$\mathbf{M_1}$ ***Kn*** (“*scil.* seueriorem uocem”) ‖ **6** inepte] ineptum **β** ‖ **7** indicio] iudicio **αM**(in- *vl*)**β** miser (*e Ter.*) *add.* ***m*** ‖ **11** augurari] auguriari $\mathbf{P_1\gamma\tau_+}$ **14** ipse] isto *add.* $\mathbf{\gamma\tau_+}$ *edd.* ‖ **18** Defendam] defendo **α** ‖ **28** commune] communem **Φ**(**H**^{ac})

sum. Quid enim dubitem parietem, cuius mentionem fecisti, antequam plane se erexit, diruere? Non enim vere poetica tantum me avertere a philosophia potest, quantum inveniendi veri diffidentia. – Tum Trygetius gaudentibus verbis: Habemus, inquit, iam, quod plus est, Licentium non Academicum. – Eos enim ille studiosissime defendere solebat. – Haec modo, inquit, omitte quaeso, ne me hoc vafrum quiddam et captatorium a nescio qua divina re, quae mihi se ostentare coepit et cui me inhiantem suspendo, detorqueat atque disrumpat. – Hic ego multo uberius cernens abundare laetitias meas quam vel optare aliquando ausus sum, versum istum gestiens effudi: ‘Sic pater ille deus faciat.’ Perducet enim ipse, si sequimur, quo nos ire iubet atque ubi ponere sedem, qui dat modo augurium nostrisque illabitur animis. Nec enim ‘altus Apollo’ est, qui in speluncis in montibus in nemoribus nidore turis pecudumque calamitate concitatus implet insanos, sed alius profecto est, alius ille altus veridicus atque ipsa – quid enim verbis ambiam? – veritas, cuius vates sunt, quicumque possunt esse sapientes. Ergo aggrediamur, Licenti, freti pietate cultores vestigiis nostris ignem perniciosum fumosarum cupiditatum opprimamus.

11. Iam, inquit, interroga, oro te, si possim hoc tantum nescio quid explicare et verbis et meis. – Hoc ipsum, inquam, mihi responde, primo unde tibi videatur aqua ista non temere sic sed ordine influere. Nam quod ligneolis canalibus superlabitur et ducitur usque in usus nostros, potest ad ordinem pertinere. Factum est enim ab hominibus ratione utentibus, ut uno eius itinere simul et biberent et lavarent, et pro locorum opportunitatibus consequens erat, ut ita fieret. Quod vero illa, ut dicis, folia sic

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S

11–14 Sic … Apollo] *cf.* Verg. *Aen.* 10,875 ‖ **13** augurium … animis] *cf.* Verg. *Aen.* 3,89 ‖ **18–20** freti … opprimamus] *cf.* Verg. *Aen.* 11,787–788

2 erexit] erexerit **F**^{pc}**M** ***am m*** ‖ **5** quod] quo **Φα(F**^{ac}**)** ‖ **11** deus] deum *Verg.* ***am m*** | faciat] faxit **α** sic altus Apollo incipias (*e Verg.*) *add.* **τ_+** ***am m Doi$_2$*** sic altus Iesus incipias *add.* **γ** ‖ **18** aggrediamur] adgrediemur **P** ***Kn*** **19** cultores] et *add.* **Mτ_+** *edd. praeter* ***Kn*** | nostris] vestris **Φ** ‖ **22** et[1]–meis] verbis meis **P**^{pc}**RH**^{ac}**αS**^{pc} et tuis verbis et meis ***m*** ‖ **24** quod] illa *add.* **τ_+** ***m***

inciderunt, ut hoc, quod admirati sumus, eveniret, quo tandem rerum ordine ac non casu potius factum putabimus? – Quasi vero, inquit ille, aliter atque ceciderunt debuisse aut potuisse cadere cuiquam videri potest serenissime intuenti nihil posse fieri sine causa. Quid? iam vis persequar situs arborum atque ramorum ipsumque pondus, quantum natura foliis imposuit? Quid aeris vel mobilitatem, qua volitant, vel mollitiam, qua descendunt, variosque lapsus pro affectione caeli pro onere pro figuris suis ceterisque innumerabilibus atque obscurioribus causis: quid me attinet quaerere? Latent ista sensus nostros, penitus latent; illud tamen, quod aggressae quaestioni satis est, nescio quo modo animum non latet: nihil fieri sine causa. Potest enim odiosus percontator pergere quaerere: ‘Quae causa erat, ut ibi arbores ponerentur?’ Respondebo secutos esse homines uber terrae. ‘Quid, si fructuosae arbores non sunt ac temere natae sunt?’ Et hic respondebo nos parum videre; nam temerariam, quae illas genuit, nequaquam esse naturam. Quid plura? Aut aliquid sine causa fieri docear aut nihil fieri nisi certo causarum ordine credite.

V. 12. Cui ego: Licet, inquam, me odiosum percontatorem voces – vix enim possum non esse, qui expugnavi, ne cum Pyramo et Thisbe colloquereris –, pergam tamen quaerere abs te: Natura ista, quam vis videri ordinatam, cui bono, ut de ceteris rebus innumerabilibus taceam, istas ipsas arbores, quae fructus non afferunt, procreavit? – At illo cogitante, quid diceret, ait Trygetius: Numquidnam usus arbustorum in solis fructibus praebetur hominibus? Quanta sunt alia, quae umbra, quae lignis, postremo quae ipsis frondibus seu foliis fiant! – Noli, obsecro, inquit ille, interrogationibus eius haec reddere. Innumerabilia sunt enim, quae proferri possunt, ex quibus nulla est hominibus utilitas aut certe ita latet vel imbecilla est, ut ab hominibus, praesertim nobis, erui defendive non possit. Ipse potius nos doceat, quomodo aliquid fiat, quod non causa praecesserit. – Post, inquam, ista

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S

7 mollitiam] mollitiem **Mβτ₊** ***am m*** ‖ **12** odiosus] ociosus **αMS** ***am*** ‖ **14** uber] ubertatem **P**^{pc}**RβA_1** ‖ **19** odiosum] otiosum **Φ** ociosum **αMS** ***am*** ‖ **26** quae^2] *om.* **P** ***Kn*** ‖ **27** postremo] quamvis postremo **$Φ_x$** ***Kn*** ‖ **28** reddere] credere **S**

videbimus. Non enim iam me necesse est esse doctorem, cum tu, qui iam tantae rei te certum esse professus es, adhuc me nihil docueris nimium discere cupientem et propter hoc solum dies noctesque vigilantem.

13. Quo me mittis? inquit; namque levius te sequor quam illa folia ventos, quibus in profluentem iaciuntur, ut eis cadere parum sit, nisi etiam trahantur. Nam quid aliud erit, cum Licentius et Augustinum et ea, quae sunt in media philosophia, docet? – Noli, obsecro, inquam, aut te tantum abicere aut me extollere. Nam et ego in philosophia puer sum et non nimis curo, cum interrogo, per quem mihi ille respondeat, qui me cotidie querulum accipit, cuius te quidem credo quandoque vatem futurum; neque hoc 'quandoque' forsitan longum est. Sed tamen alii quoque multum sepositi ab huius modi studiis docere aliquid possunt, cum disserentium societati quasi vinculis interrogationum coartantur; idem autem 'aliquid' non est nihil. An non vides – tuo enim simili utar libentius – illa ipsa folia, quae feruntur ventis, quae undis innatant, resistere aliquantum praecipitanti se flumini et de rerum ordine homines commonere, si tamen hoc, quod abs te defenditur, verum est?

14. Hic ille lecto etiam exsiliens prae laetitia: Quis neget, deus magne, inquit, te cuncta ordine administrare? Quam se omnia tenent! Quam ratis successionibus in nodos suos urgentur! Quanta et quam multa facta sunt, ut haec loqueremur! Quanta fiunt, ut te inveniamus! Unde enim hoc ipsum nisi ex rerum ordine manat et ducitur, quod evigilavimus, quod illum sonum advertisti, quod quaesisti tecum causam, quod tu causam tantillae rei non invenisti? Sorex etiam prodit, ut ego vigilans prodar. Postremo tuus etiam ipse sermo te fortasse id non agente – non enim cuiquam in potestate est, quid veniat in mentem – sic nescio

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S

3 nimium] minimum **PR** nimimum **H**^{ac} ‖ **5** inquit] inquam **Φ** | namque] *scripsi* an quia *codd.* ‖ **6** profluentem] aquam *add.* **β**τ_+ ***am m Doi$_2$*** **7** Licentius] Licentium **H** | et] *om.* **C**^{pc}**A**$_1$ ‖ **8** Augustinum] Augustinus **α** | et ea] et eis **C** de his **β** ‖ **9** me] *om.* **HM**$_1$ ‖ **14** disserentium] disserentibus **S** **15** societati] societate **βA**$_1$ sociati **S** ‖ **20** exsiliens] exiens **α** ‖ **21** ordine] ordinare **M** ‖ **22** nodos] modos **R** | urgentur] vergentur **M** ‖ **27** prodit] prodivit **γ** prodiit τ_+ ***Doi$_2$*** | vigilans] evigilans **α** | prodar] proderer **S**

quo modo circumagitur, ut me ipse doceat, quid tibi debeam respondere. Namque oro te, si haec, quae a nobis dicta sunt, litteris, ut instituisti, mandata pervagentur paulo latius ad hominum famam: nonne ita res magna videtur, ut de illa consultus aliqui vates magnus aut Chaldaeus respondere debuerit, multo antequam evenit? Quod si respondisset, ita divinus diceretur, ita efferretur laudibus omnium, ut tamen ex eo nemo quaereret, cur folium ex arbore ceciderit aut utrum mus oberrans iacenti homini molestus fuerit. Numquidnam enim talia futura quisquam illorum aut per se dixit aliquando aut a consultore coactus est dicere? Atqui si futurum quendam librum non ignobilem diceret et id necessario eventurum videret – non enim posset aliter divinare –, profecto quicquid volitatio foliorum in agro, quicquid vilissima bestiola in domo facit, tam sunt in rerum ordine necessaria quam illae litterae. His enim verbis fiunt, quae sine illis praecedentibus vilissimis rebus nec in mentem venire possent nec ore procedere posterisque mandari. Quare iam, rogo, nemo ex me quaerat, cur quidque fiat. Satis est nihil fieri, nihil gigni, quod non aliqua causa genuerit ac moverit.

VI. 15. Apparet te, inquam, nescire, adulescens, quam multa et a qualibus viris contra divinationem dicta sint. Sed responde nunc, non utrum fiat aliquid sine causa – nam id iam video te nolle respondere –, sed ordo iste susceptus tuus bonumne quicquam an malum tibi esse videatur. – Et ille submorans: Non, inquit, sic rogasti, ut unum e duobus queam respondere. Video hic enim quandam medietatem; nam ordo mihi nec bonum nec malum videtur. – Quid saltem censes, inquam, ordini esse contrarium? – Nihil, ait ille; nam quomodo esse quicquam contrarium potest ei rei, quae totum occupavit, totum obtinuit? Quod enim erit ordini contrarium, necesse erit esse praeter ordinem; nihil autem esse praeter ordinem video; nihil igitur ordini oportet putare esse

P R H M$_1$ P$_1$ F M C P$_2$ D A$_1$ T S

4 videtur] videbitur **γτ**$_+$ ***Doi***$_2$ ‖ **5** aliqui] aliquis **αMγτ**$_+$ ***am m*** ‖ **6** si] *om.* **RH**^{ac}**α** ‖ **7** quaereret] quaerere auderet **τ**$_+$ ***am m*** ‖ **11** Atqui] aut qui **PRHF** aut quid **P$_1$** at quid **S** | diceret] dicere **Φ**(**H**^{ac})**α** ‖ **15** verbis] verba **β** **20** Apparet] hic apparet **τ**$_+$ ***am m Doi***$_2$ ‖ **24** submorans] submurmurans **τ**$_+$ ***am m Doi***$_2$ ‖ **25** e] de **P** ***Kn*** ‖ **31** putare] putari **Mτ**$_+$ ***Doi***$_2$ | esse] *om.* **γτ**$_+$

contrarium. – Ergone, ait Trygetius, contrarius ordini error non est? – Nullo modo, inquit; nam neminem video errare sine causa; causarum autem series ordine includitur et error ipse non solum gignitur causa, sed etiam gignit aliquid, cui causa fit; quamobrem quo extra ordinem non est, eo non potest ordini esse contrarius.

16. Et cum tacuisset Trygetius egoque me ipsum non caperem gaudio, quod videbam adulescentem, carissimi amici filium, etiam meum fieri nec solum, verum in amicum quoque iam mihi surgere atque grandescere et, cuius studium vel in mediocres litteras desperaveram, quasi respecta possessione sua toto impetu in mediam venire philosophiam: quod dum tacitus miror et exaestuo in gratulatione, subito ille quasi mente quadam correptus exclamat: O si possem dicere quod volo! Rogo, ubi estis, verba? succurrite! Et bona et mala in ordine sunt. Credite, si vultis; nam quomodo id explicem nescio.

VII. 17. Ego mirabar et tacebam. Trygetius autem ubi vidit hominem paululum quasi digesta ebrietate affabilem factum redditumque colloquio: Absurdum, inquit, mihi videtur, Licenti, et plane alienum a veritate, quod dicis. Sed quaeso patiare me paululum nec proturbes clamitando. – Dic, quod vis, ait ille; non enim metuo, ne me auferas ab eo, quod video ac paene teneo. – Utinam, inquit, ab eo, quem defendis, ordine devius non sis! Non tanta in deum feraris, ut mitius loquar, incuria. Quid enim potuit dici magis impium quam etiam mala ordine contineri? Certe enim deus amat ordinem. – Vere amat, ait ille; ab ipso manat et cum ipso est, et si quid potest de re tantum alta convenientius dici, cogita quaeso ipse tecum. Nec enim sum idoneus, qui te ista nunc doceam. – Quid cogitem? inquit Trygetius; accipio prorsus, quod dicis, satisque mihi est in eo, quod intellego. Certe enim et mala dixisti ordine contineri et ipsum ordinem manare a summo deo

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S

3 error ipse] errore ipso **β** ‖ **4** cui] **γτ** ***Doi₂*** cui e **Φ** ***Kn Gre*** cui et **α** cuius **M** ***am m*** cui ipse **S** | fit] sit **RMβA_1** ***m Doi₂*** ‖ **11** tacitus] totus tacitus **α** **12** gratulatione] gratulationem **$\gamma\tau_+$** ***m*** ‖ **13** ubi] ubiubi **M_1βσ** *edd. praeter* ***Doi₂*** ‖ **14** in ordine] inordinata **H** ordinata **α** ‖ **20** proturbes] perturbes **βS** ***am m*** ‖ **25** Vere] vero **P^{ac}HM_1αC** ***Kn*** | et] *om.* **Φ_x** ***Kn***

atque ab eo diligi; ex quo sequitur, ut et mala sint a summo deo et mala deus diligat.

18. In qua conclusione timui Licentio. At ille ingemescens difficultate verborum nec omnino quaerens, quid responderet, sed quemadmodum, quod respondendum erat, promeret: Non diligit deus mala, inquit, nec ob aliud, nisi quia ordinis non est, ut deus mala diligat. Et ordinem ideo multum diligit, quia per eum non diligit mala. At vero ipsa mala qui possunt non esse in ordine, cum deus illa non diligat? Nam iste ipse est malorum ordo, ut non diligantur a deo. An parvus rerum ordo tibi videtur, ut et bona deus diligat et non diligat mala? Ita nec praeter ordinem sunt mala, quae non diligit deus, et ipsum tamen ordinem diligit. Hoc ipsum enim diligit: diligere bona et non diligere mala, quod est magni ordinis et divinae dispositionis. Qui ordo atque dispositio quia universitatis congruentiam ipsa distinctione custodit, fit, ut mala etiam esse necesse sit. Ita quasi ex antithetis quodam modo, quod nobis etiam in oratione iucundum est, [ex contrariis] omnium simul rerum pulchritudo figuratur.

19. Post hoc intersiluit modice et repente sese erigens, qua Trygetius lectum habebat: Nam quaero ex te, quaeso, inquit, iustusne sit deus. – Tacebat ille nimis, ut postea rettulit, admirans et horrens subito condiscipuli et familiaris sui afflatum nova inspiratione sermonem. Quo tacente ille ita secutus est: Si enim deum iustum non esse responderis, tu videris, quid agas, qui me dudum impietatis arguebas. Si autem, ut nobis traditur nosque ipsius ordinis necessitate sentimus, iustus est deus, sua cuique distribuendo utique iustus est. Quae autem distributio dici potest, ubi distinctio nulla est? aut quae distinctio, si bona sunt omnia? Quidve praeter ordinem reperiri potest, si dei iustitia bonorum malorumque meritis sua cuique redduntur? Iustum autem deum omnes fatemur; totum igitur ordine includitur. – Quibus dictis

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S

6 ut] et *add.* **ΦFS** ***Kn Gre*** ‖ **8** qui] quia **α** quo **D** ‖ **17** ex] id est ex $\boldsymbol{\gamma\tau_+}$ ***am m*** ex contrariis] *secl. Voß* ‖ **28** nulla est] *om.* **α** ‖ **30** redduntur] tribuuntur **α**

resilit e strato et iam lenior voce, cum ei verbum nemo faceret: Nihilne mihi, inquit, vel tu, qui compulisti ad ista, respondes?

20. Cui ego: ‘Nova nunc religio istaec in te incessit. Cedo!’, inquam; sed quod videbitur, per diem respondebo, qui mihi iam videtur redire, nisi lunae est ille qui fenestris fulgor induitur. Simul et tacendum est, ne tanta bona tua, Licenti, absorbeat oblivio. Quando enim nostrae litterae non sibi haec mandari flagitent? Dicam plane tibi, quod sentio. Disputabo adversus te, quantum possum; non enim mihi, si me viceris, maior triumphus dari potest. Si autem vel calliditati vel acuto cuidam errori hominum, quorum partes suscipere temptabo, cesserit imbecillitas tua, quae minus pasta eruditione disciplinarum tantum deum fortasse sustinere non poterit, res te ipsa commonebit, quantae tibi vires, ut in eum firmior redeas, parandae sint, simul quia et istam disputationem nostram elimatius volo provenire. Non enim grossis auribus eam debeo; nam Zenobius noster multa mecum saepe de rerum ordine contulit, cui alta percontanti numquam satisfacere potui seu propter obscuritatem rerum seu propter temporum angustias. Crebrarum autem ille procrastinationum usque adeo fuit impatiens, ut me, quo diligentius et copiosius respondere cogerer, etiam carmine provocaret, et bono carmine, unde illum magis ames. Sed neque tunc tibi legi potuit ab istarum rerum studio remotissimo neque nunc potest; nam profectio eius tam repentina et perturbata fuit tumultu illo, ut nihil istorum venire nobis in mentem potuerit. Nam id relinquere mihi responsuro statuerat et multa concurrunt, cur ei sermo iste mittatur: Primum est, quia debetur; deinde quia, cuius modi nunc vitam ducamus, etiam sic indicari eius in nos benevolentiae decet; postremo quod in gaudio de spe tua nemini cedit. Nam et cum praesens esset, pro familiaritate patris tui vel potius omnium nostrum multum sollici-

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S

3 Nova … Cedo] Ter. *Andr.* 730

1 resilit e] **F**$\boldsymbol{\tau}_{+}$ ***am m Gre*** (*cf. p.* 126,20) relisit se **ΦMγ** ***Kn Doi***$_2$ relisit e **P_1** strato] stratu **P_1σ** | lenior] leniori **α** ‖ **5** induitur] inducitur **MC**^{pc} ***m*** **6** tacendum] agendum **A_1** ***m*** ‖ **12** pasta] parta **A_1** ‖ **15** grossis] crassis **β** **20** quo] quod **αγ**(**C**^{ac}) ‖ **21** etiam] quodam etiam **γ** ‖ **28** sic] si **α**

tus erat, ne ingenii tui quaedam scintillae, quas diligenter animadvertebat, non tam conflarentur cura mea quam tua exstinguerentur incuria. Et cum te poeticae quoque studiosum esse cognoverit, sic gratulabitur, ut eum mihi gestientem videre iam videar.

VIII. 21. Nihil mihi quidem gratius facies, inquit; sed sive mobilitatem meam et puerilem levitatem ridebitis sive aliquo vere divino nutu et ordine fit in nobis, non vobis dubitem dicere: pigrior sum ad illa metra subito effectus. Alia, longe alia nescio quid mihi nunc luce resplenduit. Pulchrior est philosophia, fateor, quam Thisbe, quam Pyramus, quam illa Venus et Cupido talesque omnimodi amores. – Et cum suspirio gratias Christo agebat. Accepi ego haec, quid dicam: 'libenter'? aut quid non dicam? Accipiat quisque, ut volet; nihil curo, nisi quod forte immodice gaudebam.

22. Interea post paululum dies sese aperuit. Surrexerunt illi et ego illacrimans multa oravi, cum audio Licentium succinentem illud propheticum laete atque garrule: 'Deus virtutum, converte nos et ostende faciem tuam, et salvi erimus.' Quod pridie post cenam, cum ad requisita naturae foras exisset, paulo clarius cecinit, quam ut mater nostra ferre posset, quod illo loco talia continuo repetita canerentur. Nihil enim aliud dicebat, quoniam ipsum cantilenae modum nuper hauserat et amabat, ut fit, melos inusitatum. Obiurgavit eum religiosissima, ut scis, femina ob hoc ipsum, quod inconveniens locus cantico esset. Tunc ille dixerat iocans: Quasi vero, si quis hic me inimicus includeret, non erat deus exauditurus vocem meam.

23. Ergo mane cum regressus esset solus – nam uterque ob eandem causam processerat –, accessit ad lectulum meum: Verum mihi dic, inquit, ita fiat nobis, quod vis: quid de me existimes. –

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S

17–18 Deus … erimus] Ps 79(80):8

7 in–vobis] in nobis **H** non vobis **P_1** in vobis **F** ‖ **12** Accepi ego] accipe ergo **M** ‖ **16** illacrimans] in lacrimis **α** lacrimans **M** ibi lacrimans **T** | succinentem] cantitantem **A_1** ‖ **17** laete] late **Rα** ‖ **19** requisita] re quaesita **R** quaesita **γτ** **21** dicebat] dicebam **R** ‖ **23** Obiurgavit] obiurgabat **M** ‖ **29** ita] ista **α** | quid] quod **α**

Atque ego adulescentis dexteram apprehendens: Quid, inquam, existimem, sentis credis intellegis. Neque enim arbitror te frustra heri tamdiu cecinisse, ut virtutum deus converso tibi se ostendat. – At ille cum admiratione recordatus: Magnum, inquit, dicis et verum. Non enim me ipsum parum movet, quod modo tam aegre avocabar a nugis illis carminis mei, et iam redire ad eas piget et pudet; ita totus in quaedam magna et mira subvehor. Nonne hoc est vere in deum converti? Simul et illud gaudeo, quod frustra mihi scrupulus superstitionis iniectus est, quod tali loco talia cantitabam. – Mihi, inquam, neque hoc displicet et ad illum ordinem puto pertinere, ut etiam hinc aliquid diceremus. Nam illi cantico et locum ipsum, quo illa offensa est, et noctem congruere video. A quibus enim rebus putas nos orare, ut convertamur ad deum eiusque faciem videamus, nisi a quodam caeno corporis atque sordibus et item tenebris, quibus nos error involvit? Aut quid est aliud converti nisi ab immoderatione vitiorum virtute ac temperantia in sese attolli? Quidve aliud est dei facies quam ipsa, cui suspiramus et cui nos amatae mundos pulchrosque reddimus, veritas? – Melius dici non potest, inquit exclamans, deinde suppressius quasi ad aurem: Vide quaeso, quanta occurrerunt, ut credam erga nos aliquid iam prosperiore ordine fieri.

24. Si ordinem, inquam, curas, redeundum tibi est ad illos versus. Nam eruditio disciplinarum liberalium modesta sane atque succincta et alacriores et perseverantiores et comptiores exhibet amatores amplectendae veritati, ut et ardentius appetant et constantius insequantur et inhaereant postremo dulcius, quae vocatur, Licenti, beata vita. Qua nominata omnes sese erigunt et quasi attendunt in manus, utrum habeat, quod dare possit egentibus variisque morbis impeditis. Quibus sapientia cum praecipere

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S

23 eruditio … liberalium] *cf. retr.* 1,3,2

5 quod modo] quomodo **P_1M^{ac}** ‖ **9** iniectus] infectus **PRα** intectus **H^{ac}** ‖ **15** tenebris] a tenebris **$RM_1\alpha\gamma\tau_+$** ***am m Doi_2*** ‖ **16** immoderatione] immoratione **Φα** ‖ **21** credam erga] credamus ergo **α** ‖ **24** comptiores] contemptiores **α** commotiores **τ** ***Doi_2*** ‖ **25** et[1]] *om.* **P** ***Kn*** ‖ **28** habeat] habeas *codd.* | possit] possis *codd.*

coeperit, ut medicum perferant seque cum aliqua patientia curari sinant, in pannos suos recidunt, quorum concalefactione tabificati scabiem voluptatum aerumnosarum scalpunt libentius, quam ut monita medici paulum dura et morbis onerosa perpetiendo atque subeundo valetudini sanorum lucique reddantur. Itaque illo summi dei nomine ac sensu tamquam stipe contenti vivunt miseri, vivunt tamen. Alios autem viros vel, ut verius loquamur, alias animas, dum hoc corpus agunt, iam thalamo suo dignas coniunx ille optimus ac pulcherrimus quaerit, quibus non vivere sed beate vivere satis est. Vade ergo interim ad illas Musas. Verumtamen scis, quid te facere velim? – Iube, ait, quod placet. – Ubi se, inquam, Pyramus et illa eius super invicem, ut cantaturus es, interemerint, in dolore ipso, quo tuum carmen vehementius inflammari decet, habes commodissimam opportunitatem: Arripe illius foedae libidinis et incendiorum venenatorum exsecrationem, quibus miseranda illa contingunt; deinde totus attollere in laudem puri et sinceri amoris, quo animae dotatae disciplinis et virtute formosae copulantur intellectui per philosophiam et non solum mortem fugiunt, verum etiam vita beatissima perfruuntur. – Hic ille tacitus ac diu consideratione nutans motato capite abscessit.

25. Deinde ego quoque surrexi redditisque deo cotidianis votis ire coeperamus in balneas – ille enim locus nobis, cum caelo tristi in agro esse minime poteramus, aptus ad disputandum et familiaris fuit –, cum ecce ante fores advertimus gallos gallinacios ineuntes pugnam nimis acrem. Libuit attendere: Quid enim non ambiunt, qua non peragrant oculi amantum, ne quid undeunde innuat pulchritudo rationis cuncta scientia et nescientia modifi-

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S

10 Vade … Musas] *cf. retr.* 1,3,2

3–4 ut monita] ut ita **P_1** ad monita **C** admonita **βA_1** ut amonita **T** ut admonita **S** ‖ **4** paulum] paululum **$P^{pc}P_1\gamma\tau_+$** ***am m Kn*** ‖ **10** est] sit **$\gamma\tau_+$** ***am m*** ‖ **11** scis] scias **A_1** | velim] velint **P_1** velimus **F** | quod] id quod **τ_+** **12** super invicem] supra seminecem ***m*** ‖ **13** quo tuum] vocum **β** quocum **A_1** tuum carmen] tuam carnem **α** | tuum] totum **T** ‖ **17** dotatae] doctae **P^{ac}M** ***Kn*** ‖ **24** gallinacios] gallinatios **$PM_1\alpha\beta\tau_+$** ***Kn Gre*** gallinaceos ***m*** gallinaticos ***Doi$_2$*** ‖ **26** qua] quando **γ** | amantum] amantium **αA_1** amatum ***m*** | undeunde] unde **Φ_xC** inde **β**

cantis et gubernantis, quae inhiantes sibi sectatores suos trahit, quacumque atque ubique se quaeri iubet? Nam unde aut ubi non potest signum dare? ut in eisdem ipsis gallis erat videre: intenta proiectius capita, inflatas comas, vehementes ictus, cautissimas evitationes; et in omni motu animalium rationis expertium nihil non decorum quippe alia ratione desuper omnia moderante; postremo legem ipsam victoris, superbum cantum et membra in unum quasi orbem collecta velut in fastum dominationis; signum autem victi, elatas a cervice pennulas et in voce atque motu deforme totum et eo ipso naturae legibus nescio quo modo concinnum et pulchrum.

26. Multa quaerebamus, cur sic omnes, cur propter dominationem in subiectas sibi feminas, cur deinde nos ipsa pugnae facies aliquantum et praeter altiorem istam considerationem duceret in voluptatem spectaculi, quid in nobis esset, quod a sensibus remota multa quaereret, quid rursum, quod ipsorum sensuum invitatione caperetur. Dicebamus nobis ipsis: Ubi non lex? ubi non meliori debitum imperium? ubi non umbra constantiae? ubi non imitatio verissimae illius pulchritudinis? ubi non modus? Atque inde admoniti, ut spectandi modus esset, perreximus, quo propositum erat, atque ibi, ut potuimus, sane diligenter – nam et recentes res erant, et quando poterant tam insignita trium studiosorum memoriam effugere? – omnia nostrae lucubrationis opuscula in hanc libelli partem contulimus. Nihilque a me aliud actum est illo die, ut valetudini parcerem, nisi quod ante cenam cum ipsis dimidium volumen Vergilii audire cotidie solitus eram, nihil nobis ubique aliud quam rerum modum considerantibus, quem non probare nemo potest, sentire autem, cum quisque aliquid studiose agit, difficillimum atque rarissimum.

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S

1 inhiantes] inhiantis **Φ**(**H**^{pc}) ‖ **3** videre] videres (*post* erat *interpt.*) **A_1** **4** inflatas] inflata **P** | cautissimas] acutissimas **A_1** ‖ **6** non] *om.* **P_1** | decorum] detortum **α** ‖ **8** collecta] collectam **Φ**(**H**^{ac}) ‖ **9** pennulas] pinnulas **P**^{ac}**HC** ***Kn*** **19** modus] motus **Hα** ‖ **20** admoniti] admonitio **γ** ‖ **21** ibi] ubi **Φ** ***am*** **22** insignita] insignitam **A_1** ‖ **24** actum] factum **P** ***Kn*** ‖ **25–26** dimidium–audire] *fort. delendum* (*ut glossa e p.* 31,4–6) ‖ **26** Vergilii] **M_1C** *cf. p.* 14,25 Virgilii **PαMβτ**$_+$ ***am m Doi***$_2$ v*rgi*i **R** Vergili **H** ***Kn Gre***

IX. 27. Deinde postridie bene mane alacres ad solitum locum convenimus in eoque consedimus. Et ego attentis in me ambobus: Hic esto, inquam, Licenti, quantum potes, et tu quidem, Trygeti; nec enim parva res agitur: de ordine quaerimus. Quid ego nunc quasi in schola illa, unde me quoquo modo evasisse gaudeo, constitutus copiose atque ornate vobis ordinem laudem? Accipite, si vultis, immo facite, ut velitis, quo neque quicquam de huius laude brevius neque, ut mihi videtur, verius dici potest: Ordo est, quem si tenuerimus in vita, perducet ad deum, et quem nisi tenuerimus in vita, non perveniemus ad deum. Perventuros autem nos iam, nisi me animus de vobis fallit, praesumimus et speramus. Diligentissime igitur inter nos ista quaestio versari debet atque dissolvi. Vellem adessent ceteri, qui nobiscum his negotiis solent interesse; vellem, si fieri posset, non istos tantum sed omnes saltem familiares nostros, quorum semper admiror ingenium, nunc mecum habere – quam vos estis: – intentos, aut certe ipsum tantum Zenobium, quem de hac re tanta molientem numquam pro eius magnitudine otiosus accepi. Sed quia id non evenit, legent litteras nostras, quoniam instituimus iam de istis rebus verba non perdere resque ipsas a memoria fugaces scriptorum quasi vinculo, quo reducantur, innectere. Et sic fortasse ordo ipse poscebat, qui eorum procuravit absentiam. Nam et vos profecto in rem tantam, quia solis perferenda imponitur nobis, erectiore animo insurgitis. Et cum illi legerint, qui nobis maxima cura sunt, si quid eos moverit ad contradicendum, alias nobis disputationes disputatio ista procreabit seque ipsa successio sermonum in ordinem inseret disciplinae. Sed nunc, ut promiseram, Licentio, quantum res patitur, adversabor, qui totam causam iam paene confecit, si possit eam defensionis muro stabiliter firmeque vallare.

X. 28. Hic ubi eos silentio vultu oculis suspensione atque immobilitate membrorum et rei magnitudine satis commotos et

P R H $\mathbf{M_1}$ $\mathbf{P_1}$ F M C $\mathbf{P_2}$ D $\mathbf{A_1}$ T S

2 attentis–me] attentissime **ΦM** ‖ **3** quantum] quam **P** quantus **α** ‖ **6** ornate] ordinate **PMβ** ***Kn*** ‖ **14** posset] potest **Φα** ***Kn*** ‖ **16** nunc] non **C** non minus **β** quam] quem **R** ad quod $\mathbf{P_1}$ ad quos **F** tamquam $\mathbf{A_1}^{pc}$ | intentos] intenti **α** **18** legent] legat $\mathbf{P_1}$ legerit **F** ‖ **23** nobis] vobis $\mathbf{A_1}$ ‖ **26** procreabit] procurabit **γ** ‖ **27** promiseram] praemiseram **RHα**

audiendi desiderio inflammatos esse conspexi: Ergo, inquam, Licenti, si tibi videtur, collige in te, quicquid virium potes, elima, quicquid habes acuminis, et, ordo iste quid sit, definitione complectere. – Tum ille, ubi se ad definiendum cogi audivit, quasi aqua frigida aspersus exhorruit et turbatiore vultu me intuens atque, ut fit, ipsa trepidatione subridens: Quid hoc est rei? Quid quasi tibi videor, inquit, annuere? Nescio quo adventicio spiritu me credis inflatum? – Statimque sese animans: Aut fortasse, ait, aliquid mecum est? – Paululumque siluit, ut in definitionem, quicquid illi de ordine notionis erat, conduceretur, deinde erectior: Ordo est, inquit, per quem aguntur omnia, quae deus constituit.

29. Quid? ipse deus, inquam, non tibi videtur agi ordine? – Prorsus, inquit, videtur. – Ergo agitur deus? ait Trygetius. – Et ille: Quid enim? inquit, Christum deum negas, qui et ordine ad nos venit et a patre deo missum esse se dicit? Si igitur deus Christum ordine ad nos misit et deum Christum esse non negamus, non solum agit omnia, sed agitur etiam deus ordine. – Hic Trygetius addubitans: Nescio, inquit, quomodo istuc accipiam. Deum enim quando nominamus, non quasi mentibus ipse Christus occurrit, sed pater; ille autem tunc occurrit, quando dei filium nominamus. – Bellam rem facis, inquit Licentius; negabimus ergo dei filium deum esse? – Hic ille, cum ei respondere periculosum videretur, tamen se coegit atque ait: Et hic quidem deus est, sed tamen proprie patrem deum dicimus. – Cui ego: Cohibe te potius, inquam; non enim filius improprie deus dicitur. – At ille religione commotus cum etiam verba sua scripta esse nollet, urgebat Licentius, ut manerent, puerorum scilicet more vel potius hominum – pro nefas! – paene omnium, quasi vero gloriandi causa inter nos illud ageretur. Cuius motum animi cum obiurgarem gravioribus verbis, erubuit; qua rursus perturbatione

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S

14–15 qui … dicit] *cf. e.g.* Io 4:34; 5:37; 6:38–39; 7:28

6 Quid[2]] quod **α**MA_1 ‖ **7** Nescio] scio **H**^{ac}**M** ‖ **10** conduceretur] conduceret **A_1** ‖ **12** non] num **A_1** ‖ **18** istuc] istud **P_1**^{vl}**A_1** istunc **R** ‖ **20** ille] illi **α** | dei] deum **γ** ‖ **25** Cohibe te] cohibete **M_1P_1MC** cohibete vos **β** ‖ **27** urgebat] urguebat **P**^{ac}**HM_1α** ‖ **30** qua] quia **P_1**^{ac} | rursus] *scripsi* eius **Φ_xCτ_+** *edd.* ei **β**

animadverti ridentem laetantemque Trygetium et ambobus: Itane agitis? inquam; nonne vos movet, quibus vitiorum molibus atque imperitiae tenebris premamur et cooperiamur? Haecine est illa paulo ante visa, de qua ineptus laetabar, attentio et in deum veritatemque surrectio? O si videretis vel tam lippientibus oculis quam ego, in quibus periculis iaceamus, cuius morbi dementiam risus iste indicet! O si videretis! Quam cito, quam statim quantoque productius eum verteretis in fletus! Miseri, nescitis ubi simus? Demersos quidem esse animos omnium stultorum indoctorumque commune est, sed non uno atque eodem modo demersis opem sapientia et manum porrigit. Alii sunt, credite, alii sunt, qui sursum vocantur, alii, qui in profunda laxantur. Nolite, obsecro vos, geminare mihi miserias! Satis mihi sint vulnera mea, quae ut sanentur, paene cotidianis fletibus deum rogans indigniorem tamen esse me, qui tam cito saner quam volo, saepe memet ipse convinco. Nolite, obsecro, si quid mihi amoris, si quid necessitudinis debetis, si intellegitis, quantum vos diligam, quanti faciam, quantum me cura exagitet morum vestrorum, si dignus sum, quem non neglegatis, si denique deo teste non mentior nihil me plus mihi optare quam vobis: Rependite mihi beneficium et, si me magistrum libenter vocatis, reddite mihi mercedem, boni estote!

30. Hic ubi, ne plura dicerem, lacrimae mihi modum imposuerunt, Licentius molestissime ferens, quod omnia scribebantur: Quid enim, ait, fecimus, oro te? – Adhuc, inquam, nec fateris saltem peccatum tuum? Tu nescis in illa schola graviter me stomachari solitum, quod usque adeo pueri non utilitate ac decore disciplinarum sed inanissimae laudis amore ducerentur, ut quosdam etiam aliena verba recitare non puderet exciperentque plausus – o ingemescendum malum! – ab eisdem ipsis, quorum erant illa, quae recitabant. Ita vos, quamvis nihil umquam, ut

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S

1 animadverti] animadvertenti **F** ‖ **3** imperitiae] imperitia et **RH**τ_+ ‖ **4** visa] *scripsi* (*cf. p.* 128,7–11) vestra *codd.* | attentio] intentio **α** ‖ **5** surrectio] resurrectio **M_1α** | videretis] videritis **H^{ac}** ***Gre Doi_2*** ‖ **6** periculis] periculosis **P** ***Kn^{ac}*** | morbi] modi **F** ‖ **7** videretis] videritis **H^{ac}** ***Doi_2*** ‖ **8** simus] sumus ***m Doi_2*** ‖ **13** sint] sunt **αA_1** ‖ **23** molestissime] modestissime **β** | scribebantur] scriberentur **M** ‖ **26** quod] quo **β** ‖ **28** recitare] reticere **P_1F^{ac}** recinere **F^{pc}**

opinor, tale feceritis, tamen et in philosophiam et in eam vitam, quam me tandem occupasse laetor, aemulationis tabificae atque inanis iactantiae ultimam et nocentiorem ceteris omnibus pestem introducere ac proseminare conamini. Et fortasse, quia vos ab ista vanitate morboque deterreo, pigriores eritis ad studia doctrinae et ab ardore ventosae famae repercussi in torporem inertiae congelabitis. Me miserum, si necesse erit tales etiam nunc perpeti, a quibus vitia decedere sine aliorum vitiorum successione non possint! – Probabis, ait Licentius, quam purgatiores futuri simus. Modo illud obsecramus per omnia, quae diligis, ut ignotum nobis velis atque illa omnia deleri iubeas, simul ut parcas etiam tabulis, quas iam non habemus. Non enim aliquid in libros translatum est eorum, quae a nobis multa disserta sunt. – Prorsus, inquit Trygetius, maneat nostra poena, ut ea ipsa, quae nos illicit, fama flagello proprio a suo amore deterreat. Ut enim solis amicis et familiaribus nostris litterae istae innotescant, non parum desudabimus. – Assensus est ille.

XI. 31. Atque interea mater ingressa est quaesivitque a nobis, quid promovissemus; nam et ei quaestio nota erat. Cuius et ingressum et rogationem cum scribi nostro more iussissem: Quid agitis? inquit; numquidnam in illis quos legitis libris etiam feminas umquam audivi in hoc genus disputationis inductas? – Cui ego: Non valde curo, inquam, superborum imperitorumque iudicia, qui similiter in legendos libros atque in salutandos homines irruunt. Non enim cogitant, quales ipsi sed qualibus induti vestibus sint et quanta pompa rerum fortunaeque praefulgeant. Isti enim in litteris non multum attendunt, aut unde sit quaestio aut quo pervenire disserentes moliantur quidve ab eis explicatum atque confectum sit. In quibus tamen quia nonnulli reperiuntur, quorum animi contemnendi non sunt – aspersi sunt enim quibusdam condimentis humanitatis et facile per aureas depictasque ianuas ad sacrosancta philosophiae penetralia perducuntur –, satis

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S

3 iactantiae] iactantiam **τ_+** | et] sed *codd.* ‖ **8** decedere] decidere **M** **9** purgatiores] probatiores **RHα** ‖ **10** diligis] diligitis **σ** ‖ **13** disserta] desiderata **Hα** ‖ **24** in^2] *om.* **σ** | in salutandos] insultandos **β** **30** contemnendi] convertendi **S** | aspersi] asperi **S**

eis fecerunt et maiores nostri, quorum libros tibi nobis legentibus notos esse video. Et his temporibus, ut omittam ceteros, vir et ingenio et eloquentia et ipsis insignibus muneribusque fortunae et, quod ante omnia est, mente praestantissimus Theodorus, quem bene ipsa nosti, id agit, ut et nunc et apud posteros nullum genus hominum de litteris nostrorum temporum iure conqueratur. Meum autem librum si quorum forte manus tetigerint lectoque meo nomine non dixerint: 'iste quis est?' codicemque proiecerint, sed vel curiosi vel nimium studiosi contempta vilitate liminis intrare perrexerint, me tecum philosophantem non moleste ferent nec quemquam istorum, quorum meis litteris sermo miscetur, fortasse contemnent; sunt enim non solum liberi, quod cuivis disciplinae liberali, nedum philosophiae satis est, sed summo apud suos loco nati. Doctissimorum autem hominum litterae etiam sutores philosophatos et multo viliora fortunarum genera continent, qui tamen tanta ingenii virtutisque luce fulserunt, ut bona sua cum qualibet huiusce modi nobilitate nullo modo vellent, etiamsi possent, ulla condicione mutare. Nec deerit, mihi crede, tale hominum genus, cui plus placeat hoc ipsum, quia mecum philosopharis, quam si quid hic aliud aut iucunditatis aut gravitatis invenerit. Nam et feminae sunt apud veteres philosophatae et philosophia tua mihi plurimum placet.

32. Nam ne quid, mater, ignores, hoc Graecum verbum, quo philosophia nominatur, Latine amor sapientiae dicitur. Unde etiam divinae scripturae, quas vehementer amplecteris, non omnino philosophos, sed philosophos huius mundi evitandos atque irridendos esse praecipiunt. Esse autem alium mundum ab

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S

3–4 muneribusque ... praestantissimus] *cf. retr.* 1,3,2 ‖ **14–16** Doctissimorum ... continent] *cf.* Diog. Laert. 2,122 ‖ **16** qui ... fulserunt] *cf. retr.* 1,3,2 ‖ **24–27** Unde ... praecipiunt] *cf.* Col 2:8; *retr.* 1,3,2

3 muneribusque] -que *om.* **T** ***am*** ‖ **7** Meum–librum] **A_1** mei ... libri *cett.* tetigerint] tetigerit **C** ‖ **9** sed vel] sed cum vel **A_1** seduli ***am*** | vilitate] humilitate **M** ‖ **10** philosophantem] philosophante **RHP$_1^{pc}$** philosophanter **P$_1^{ac}$** ‖ **15** multo] multa **C** multos **A_1** ‖ **16** ut] et **RHα**(**F**^{ac}) ‖ **18** condicione] conditione **P**^{ac} ***Kn*** ‖ **23** mater] *om.* **β** | quo] quod **Hαγσ** ‖ **26** evitandos] vitandos **P** ***Kn***

istis oculis remotissimum, quem paucorum sanorum intellectus intuetur, satis Christus ipse significat, qui non dicit: 'Regnum meum non est de mundo', sed: 'Regnum meum non est de hoc mundo.' Nam quisquis omnem philosophiam fugiendam putat, nihil nos vult aliud quam non amare sapientiam. Contemnerem te igitur in his litteris meis, si sapientiam non amares; non autem contemnerem, si eam mediocriter amares, multo minus, si tantum, quantum ego, amares sapientiam. Nunc vero cum eam multo plus quam me ipsum diligas et noverim, quantum me diligas, cumque in ea tantum profeceris, ut iam nec cuiusvis incommodi fortuiti nec ipsius mortis, quod viris doctissimis difficillimum est, horrore terrearis, quam summam philosophiae arcem omnes esse confitentur: egone me non libenter tibi etiam discipulum dabo?

33. Hic illa cum blande ac religiose numquam me tantum mentitum esse dixisset et viderem tam multa nos verba fudisse, ut neque scribenda non essent et iam libri modus esset neque tabulae reliquae forent, placuit quaestionem differri, simul ut meo stomacho parcerem; nam eum plus quam vellem commoverant ea, quae mihi evomenda in illos adulescentes necessario visa sunt. Sed cum abire coepissemus: Memento, inquit Licentius, quam multa et quam necessaria nobis abs te accipienda per occultissimum illum divinumque ordinem etiam te nesciente subministrentur. – Video, inquam, et ingratus deo non sum vosque ipsos, qui haec advertitis, ob id ipsum praesumo fore meliores. – Hoc fuit tantum illo die negotium meum.

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S

3–4 Regnum … mundo] Io 18:36; *cf. retr.* 1,3,2

2 Christus] Christum **C** | Christus ipse] ipse Christus **PF** ***m Kn Gre*** ‖ **10** ea] eam **S** ‖ **12** philosophiae] philosophi **T** | arcem] artem **RP_1** ‖ **15** nos] non **σ** **16** scribenda non] si scribenda **β** ‖ **17** reliquae] reliqui **PM** ‖ **18** ea quae] eamque **P** eaque **HMCT** ‖ **19** necessario] necessaria **α**

LIBER SECUNDUS

I. 1. Interpositis deinde pauculis diebus venit Alypius et exorto sole clarissimo invitavit caeli nitor et, quantum in illis locis hieme poterat, blanda temperies in pratum descendere, quo saepius et familiarius utebamur. Nobiscum erat etiam mater nostra, cuius ingenium atque in res divinas inflammatum animum cum antea convictu diuturno et diligenti consideratione perspexeram, tum vero in quadam disputatione non parvae rei, quam die natali meo cum convivis habui atque in libellum contuli, tanta mihi mens eius apparuerat, ut nihil aptius verae philosophiae videretur. Itaque institueram, cum abundaret otio, agere, ut colloquio nostro non deesset. Quod in primo etiam huius operis libro abs te cognitum est.

2. Cum igitur memorato in loco, ut commode potuimus, consedissemus, ego illis duobus adulescentibus: Quamvis vobis, inquam, suscensuerim pueriliter de magnis rebus agentibus, tamen mihi videtur non sine ordine propitio deo accidisse, quod in sermone, quo vos ab ista levitate detrahebam, tempus ita consumptum est, ut res tanta ad Alypii adventum dilata videatur. Quapropter quoniam ei iam quaestionem notissimam feci et, quantum in ea processerimus, ostendi, paratusne es, Licenti, causam, quam

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S

tit. Liber secundus] explicit Aurelii Augustini de ordine liber I, incipit liber II **P** explicit liber I, incipit liber II Aureli Augustini de ordine **R** Aurelii Augustini episcopi de ordine liber I explicit, incipit liber secundus **H** Aurelii Augustini de ordine liber primus explicit, incipit liber secundus **M_1** explicit liber primus sancti Augustini episcopi de ordine rerum, incipit liber II sancti Augustini de ordine rerum **P_1** explicit liber I de ordine, incipit Aurelii Augustini liber secundus **F** explicit liber I de ordine **M** explicit liber primus sancti Augustini episcopi de ordine rerum, incipit liber secundus **β** explicit liber primus, incipit liber secundus de ordine rerum **A_1** Aurelii Augustini de ordine liber I ‹exp›licit, incipit eiusdem liber II **T** explicit liber primus de ordine rerum. Incipit liber secundus **S** *inscriptionem om.* **C**
6 convictu] convictum **β** | diuturno] diuturna **β** ‖ **8** habui] habuit **β** **9** videretur] crederetur **M** ‖ **10** cum] ut **α** | otio] otium **S** ‖ **11** Quod] et *add.* **ΦM** ***Kn*** ‖ **19** ei–quaestionem] quaestionem etiam **β** | feci et] faciet **Φα**(**F^{ac}**)**β**

suscepisti, ex illa tua definitione defendere? Nam meminisse me arbitror te ordinem esse dixisse, per quem deus ageret omnia. – Paratus sum, inquit, quantum valeo. – Quomodo ergo, inquam, agit ordine omnia deus? itane, ut etiam se ordine agat? an praeter eum ordine ab eo cetera gubernantur? – Ubi omnia bona sunt, inquit, ordo non est. Est enim summa aequalitas, quae ordinem nihil desiderat. – Negas, inquam, apud deum omnia bona esse? – Non nego, inquit. – Conficitur, inquam, neque deum neque illa, quae apud deum sunt, ordine administrari. – Concedebat. – Numquidnam, inquam, omnia bona nihil tibi videntur esse? – Immo, ait, ipsa vere sunt. – Ubi ergo est, inquam, illud tuum, quod dixisti: omnia, quae sunt, ordine administrari nihilque omnino esse, quod ab ordine separatum sit? – Sed sunt, inquit, etiam mala, per quae factum est, ut et bona ordo concludat; nam sola bona non ordine reguntur, sed simul bona et mala. Cum autem dicimus: ‘omnia quae sunt’, non sola utique bona dicimus; ex quo fit, ut omnia simul, quae deus administrat, ordine administrentur.

3. Cui ego: Quae administrantur et aguntur, videntur tibi moveri an immobilia putas esse? – Ista, inquit, quae in hoc mundo fiunt, fateor moveri. – Reliqua, inquam, negas? – Quae sunt cum deo, inquit, non moventur; reliqua omnia moveri arbitror. – Cum igitur ea, quae cum deo sunt, inquam, non moveri putas, cetera autem concedis moveri, ostendis omnia, quae moventur, non esse cum deo. – Repete hoc ipsum, inquit, paulo planius. – Quod non mihi visus est difficultate intellegendi fieri voluisse, sed quaerendi spatium, quo inveniret, quid responderet. – Dixisti, inquam, ea, quae cum deo sunt, non moveri, cetera autem moveri. Si ergo haec, quae moventur, non moverentur, si essent cum deo, quoniam omnia, quae sunt cum deo, negas moveri, restat, ut praeter deum sint, quae moventur. – Quibus dictis adhuc tacebat, cum tandem: Videtur mihi, inquit, quod et in hoc mundo, si qua non moventur, cum deo sunt. – Nihil hoc ad me, inquam; fateris

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S

3 valeo] video **α** | Quomodo] quando **M_1** ‖ **4** ut] *om.* **α** | agat] agit **M_1** **5** ordine] ordinem **M_1^{ac}α** ‖ **20** fiunt] sunt **M** ‖ **26** spatium] spatio **αT** ***am*** responderet] respondisset **P_1** ‖ **31** Videtur] videntur **β** | et in] ex **S** in (et *om.*) **τ**

enim, ut opinor, non omnia, quae in hoc mundo sunt, non moveri; ex quo conficitur non omnia mundi huius esse cum deo. – Fateor, inquit, non omnia. – Ergo est aliquid sine deo? – Non, inquit. – Cum deo sunt igitur omnia. – Hic cunctabundus: Quaeso, inquit, illud non dixerim, quod sine deo nihil sit; nam prorsus omnia, quae moventur, non mihi videntur esse cum deo. – Sine deo est, inquam, igitur caelum hoc, quod moveri nemo ambigit. – Non est, inquit, sine deo caelum. – Ergo est aliquid cum deo, quod moveatur. – Non possum, inquit, ut volo, explicare quod sentio; tamen quid moliar dicere, peto, ut non exspectatis verbis meis sagacissime, si potestis, intellegatis. Nam et sine deo mihi nihil videtur esse et, quod cum deo est, rursum videtur inconcussum manere. Caelum autem dicere sine deo esse non possum, non solum quod nihil sine deo esse arbitror, sed quod caelum putem habere aliquid, quod non movetur, quod vero aut deus est aut cum deo, quamvis ipsum caelum non dubitem verti ac moveri.

II. 4. Defini ergo, inquam, si placet, quid sit esse cum deo et quid sit non esse sine deo. Si enim de verbis inter nos controversia est, facile contemnetur, dummodo rem ipsam, quam concepisti mente, videamus. – Odi ego, inquit, definire. – Quid ergo faciemus? inquam. – Tu, inquit, defini quaeso. Nam facilius est mihi videre in alterius definitione, quid non probem, quam quicquam bene definiendo explicare. – Geram tibi morem, inquam: Videtur tibi id esse cum deo, quod ab eo regitur atque administratur? – Non, ait ille, hoc animo conceperam, cum dicebam ea, quae non moventur, esse cum deo. – Vide ergo, inquam, utrum haec tibi saltem definitio placeat: Cum deo est, quicquid intellegit deum. – Concedo, inquit. – Quid ergo? inquam; sapiens deum tibi intellegere non videtur? – Videtur, inquit. – Cum ergo sapientes non solum in una domo aut urbe sed etiam per immensa regionum peregrinando navigandoque moveantur,

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S

7 hoc] *om.* **M^{ac}τ** ‖ **9** ut] quod **RHα** *om.* **S** ‖ **10** exspectatis] expectetis **$Φ_x$** ***am*** spectatis **S** ‖ **11** intellegatis] intellegitis **C** ‖ **12** rursum] sursum **αM** ‖ **15** vero] vere **$γτ_+$** ***am m Doi$_2$*** *om.* **α** | aut^{1}] autem **Φ** ‖ **17** cum] sine **A_1** ‖ **18** non] *om.* **F** | non–sine] esse cum **A_1** ‖ **25** Non] nunc **A_1** ‖ **29** non] *om.* **FM** **31** immensa regionum] immensam regionem **αS**

quomodo erit verum, quicquid cum deo est, non moveri? – Risum mihi, inquit, movisti, quasi ego, quod sapiens facit, dixerim esse cum deo. Cum deo est, sed illud quod novit. – Non novit, inquam, sapiens codicem suum pallium tunicam supellectilem, si quam habet, ceteraque id genus, quae stulti etiam bene noverunt? – Fateor, inquit, nosse tunicam et nosse pallium non esse cum deo.

5. Hoc ergo, inquam, dicis non omne, quod novit sapiens, esse cum deo, sed tamen, quicquid sapientis cum deo est, id nosse sapientem. – Optime, inquit; nam quicquid sensu isto corporis novit, non est cum deo, sed illud quod animo percipit. Plus etiam fortasse audeo dicere, sed tamen dicam; vobis enim existimatoribus aut confirmer aut discam: Quisquis ea sola novit, quae corporis sensus attingit, non solum cum deo esse non mihi videtur sed ne secum quidem. – Hic cum Trygetium animadvertissem in eo vultu, ut nescio quid velle dicere videretur, sed verecundia eum, ne quasi in alienum locum irrueret, contineri, feci potestatem iam tacente Licentio, ut promeret, si quid vellet. At ille: Ista, inquit, quae ad sensus corporis pertinent, prorsus nemo mihi videtur nosse. Aliud est enim sentire, aliud nosse. Quare si quid novimus, solo intellectu contineri puto et eo solo posse comprehendi. Ex quo fit, ut, si illud est cum deo, quod intellegendo sapiens novit, totum, quod novit sapiens, possit esse cum deo. – Quod cum Licentius approbasset, subiecit aliud, quod nullo pacto possem contemnere; ait enim: Sapiens prorsus ipse cum deo est; nam et se ipsum intellegit sapiens. Quod conficitur et ex eo, quod a te accepi: id esse cum deo, quod intellegit deum, et ex eo, quod a nobis dictum est: id esse cum deo, quod a sapiente intellegitur. Sed hanc eius partem, per quam istis utitur sensibus – non enim puto connumerandam esse, cum sapientem vocamus –, fateor me nescire nec omnino, cuius modi sit, suspicari.

6. Negas ergo, inquam, non solum ex corpore et anima sed etiam ex anima tota constare sapientem, siquidem partem istam,

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S **17** Ista] *hic inc.* **c**

3 Cum–sed] sed **α** cum **M** | sed] et **C** ‖ **10** est] esse **FC** ‖ **12** confirmer] confirmem **$Φ_x$** ***Kn*** | Quisquis] enim *add.* **τ** ***m*** ‖ **15** dicere] redicere **P** ***Kn*** eum] *om.* **S** ‖ **24** se] *om.* **CT**

qua utitur sensibus, animae esse negare dementis est. Non enim ipsi oculi vel aures sed nescio quid aliud per oculos sentit. Ipsum autem sentire si non damus intellectui, non damus alicui parti animae. Restat, ut corpori tribuatur, quo absurdius dici nihil interim mihi videtur. – Anima, inquit, sapientis perpurgata virtutibus et iam cohaerens deo sapientis etiam nomine digna est, nec quicquam eius aliud delectat appellare sapientem. Sed tamen quasi quaedam, ut ita dicam, sordes atque exuviae, quibus se ille mundavit et quasi subtraxit in se ipsum, ei animae serviunt vel, si tota haec anima dicenda est, ei certe parti animae serviunt atque subiectae sunt, quam solam sapientem nominari decet. In qua parte subiecta etiam ipsam memoriam puto habitare. Utitur ergo hac sapiens quasi servo, ut haec ei iubeat easque iam domito atque substrato metas legis imponat, ut, dum istis sensibus utitur propter illa, quae iam non sapienti sed sibi sunt necessaria, non se audeat extollere nec superbire domino nec his ipsis, quae ad se pertinent, passim atque immoderate uti. Ad illam enim vilissimam partem possunt ea pertinere, quae praetereunt. Quibus autem est memoria necessaria nisi praetereuntibus et quasi fugientibus rebus? Ille igitur sapiens amplectitur deum eoque perfruitur, qui semper manet nec exspectatur, ut sit, nec metuitur, ne desit, sed eo ipso, quo vere est, semper est praesens. Curat autem immobilis et in se manens servi sui quodam modo peculium, ut eo tamquam frugi et diligens famulus bene utatur parceque custodiat.

7. Quam sententiam eius cum admiratione considerans recordatus sum id ipsum aliquando me breviter illo audiente dixisse; tum arridens: Gratias age, inquam, Licenti, huic servo tuo, qui tibi nisi aliquid de peculio suo ministraret, nunc fortasse quod promeres non haberes. Nam si ad eam partem memoria pertinet, quae se

P R H M$_1$ P$_1$ F M C P$_2$ D A$_1$ T S c **24** custodiat] *hic des.* **c**

1 animae] animam **α** anima **C** | est] *om.* **α** ‖ **5** interim] *om.* **α** | sapientis] *fort. delendum* ‖ **7** delectat] decet **τ** ***am m*** | appellare] appellari **A$_1$** ***m*** | sapientem] *fort.* sapiens ‖ **9** ei] eius **F** et **β** ‖ **12** subiecta] subiectam **α** ‖ **13** haec] *om.* **S** easque iam] eique **S** ‖ **16–17** ad–pertinent] adpertinent **Φ**(se *et* eam **H**^{vl})**M** ***Kn*** attinent **P$_1$** ‖ **23** quodam] quod ad **Φ**(**P**^{pc})**C**^{ac} ‖ **24** famulus] famulos **P** custodiat] custodiam **P** ‖ **26** id] ad **C** ‖ **29** quae se] quam **P$_1$**

velut famulam bonae menti regendam concedit, ipsa nunc adiutus es, mihi crede, ut hoc diceres. Ergo antequam ad illum ordinem redeam, nonne tibi videtur vel propter talia, id est propter honestas ac necessarias disciplinas, memoria opus esse sapienti? – Quid, inquit, memoria opus est, cum omnes suas res praesentes habeat ac teneat? Non enim vel in ipso sensu ad id, quod ante oculos nostros est, in auxilium vocamus memoriam. Sapienti igitur ante illos interiores intellectus oculos habenti omnia, id est deum ipsum fixe immobiliterque intuenti, cum quo sunt omnia, quae intellectus videt ac possidet, quid opus est quaeso memoria? Mihi autem et opus esset ad haec, quae abs te audieram, retinenda. Nondum sum illius famuli dominus, sed ei modo servio, modo pugno, ut non serviam, et quasi audeo me asserere in libertatem meam. Et si forte aliquando impero atque obtemperat mihi facitque saepe putare, quod vicerim, in aliis rursus rebus ita sese erigit, ut eius sub pedibus miser iaceam. Quamobrem quando de sapiente quaerimus, me nolo nomines. – Nec me, inquam; sed tamen numquidnam sapiens iste suos potest deserere? aut ullo pacto, cum hoc corpus agit, in quo istum famulum sua lege devinctum tenet, relinquit officium beneficia tribuendi, quibus potest, et maxime, quod ab eo vehementissime flagitatur, sapientiam ipsam docendi? Quod cum facit, ut congrue doceat minusque ineptus sit, praeparat saepe aliquid, quod ex dispositione eloquatur ac disputet, quod, nisi memoriae commendaverit, pereat necesse est. Ergo aut officia benevolentiae negabis esse sapientis aut confiteberis res aliquas sapientis memoria custodiri. An fortasse aliquid suarum rerum non propter se quidem sed propter suos – sibi tamen necessarium – commendat servandum illi

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S **4** honestas] *hic iterum inc.* **c** **10** memoria] *hic des.* **c** **18** sapiens] *hic iterum inc.* **c**

1 concedit] concedis **P_1** | ipsa] ipse **A_1** ‖ **3** propter[1]] propterea **α** | id est] vel est **P_1** id est vel **τ** ‖ **4** memoria] memoriam **P_1** ‖ **5** inquit] inquam **P** **7** auxilium] nobis *add.* **cτ** ***m*** ‖ **9** intuenti] tenenti **c** ‖ **10** est] esset **T** ‖ **11** et] ut **Φγ$τ_+$**(*ante* haec *trp.* **A_1**) *edd. om.* **αM** | esset] est **RA_1** ‖ **12** Nondum] non **MA_1^{ac}** nam non **A_1^{pc}** | ei] et **R** *om.* **γ** ‖ **20** devinctum] devictum **α** | relinquit] relinquet **M_1M** ***am m*** ‖ **21** et] *om.* **RH^{ac}αC** ‖ **26** An] aut **Hα** ***am*** ‖ **28** suos] vos **P** | necessarium] -os **$τ_+$** ***am***

famulo, ut ille tamquam sobrius et ex optima domini disciplina non quidem custodiat, nisi quod propter stultos ad sapientiam perducendos [sed quod] ei tamen ille custodiendum imperarit? – Nec omnino huic, inquit, commendari quicquam arbitror a sapiente, siquidem ille deo semper infixus est sive tacitus sive cum hominibus loquens. Sed ille servus iam bene institutus diligenter servat, quod interdum disputanti domino suggerat et ei tamquam iustissimo gratum faciat officium suum, sub cuius se videt potestate vivere; et hoc facit non quasi ratiocinando sed summa illa lege summoque ordine praescribente. – Nihil, inquam, nunc resisto rationibus tuis, ut quod suscepimus potius peragatur. De isto vero diligenter, quemadmodum sese habeat – non enim parva res est aut tam parvo sermone contenta –, videbimus alias, cum deus ipse opportunitatem ordine dederit.

III. 8. Definitum est autem, quid sit esse cum deo, et cum a me dictum est id esse cum deo, quod intellegit deum, vos etiam plus adiecistis, ut ibi sint etiam illa, quae intelleguntur a sapiente. Qua in re multum me movet, quomodo subito cum deo stultitiam collocaveritis. Nam si cum deo sunt, quaecumque intellegit sapiens, nec nisi intellectam stultitiam effugere potest, erit etiam, quod dictu nefas est, pestis illa cum deo. – Qua conclusione commoti cum in silentio se aliquantum tenuissent: Respondeat, inquit Trygetius, etiam ille, de cuius adventu ad istam disputationem opportunissimo non nos puto temere gratulatos. – Tum Alypius: Deus meliora! inquit; hucine mihi tandem tantum meum silentium parabatur? Sed irrupta iam quies est. Verum nunc enitar huic utcumque rogationi satisfacere, cum mihi prius vel futurum prospexero et a vobis impetravero, ut a me amplius ista responsione nihil flagitetis. – Nullo modo, inquam, est, Alypi, benevolentiae atque humanitatis tuae vocem tuam sermoni nostro etiam desideratam negare. Sed perge modo, quod instituisti, effice;

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S c **10** praescribente] *hic des. et abbr. usque ad p.* 148,11 **c**

2 quod] *om.* **cS** ***am*** ‖ **3** perducendos] deducendos **c** | sed quod] *seclusi* | ei] et **R** ‖ **7** et] ut **S** ‖ **9** facit] faciat **S** ‖ **16** est] esset **γT** ***am m*** ‖ **17–18** Qua–re] quare **β** ‖ **19** quaecumque] quaecum **Φ($P^{ac}H^{ac}$)M** ‖ **21** dictu] dictum **Φ(H^{ac})** **25** inquit] ministravit *add.* **α**(-bit **F**) ‖ **27** vel] in *add.* **$C\tau_+$** ***am m Doi₂***

cetera, ut iam sese habet ordo ille, provenient. – Aeque mihi de ordine, inquit, sunt speranda meliora, in cuius assertione interim me substituere voluistis. Sed, ni fallor, ob hoc stultitiam deo ista tua conclusione ab his copulatam putasti, quod universa, quae intellegit sapiens, cum deo esse dixerunt. Sed id quatenus accipiendum sit, nunc omitto; tuam illam ratiocinationem paululum adverte. Dixisti quippe: 'Nam si cum deo sunt, quaecumque intellegit sapiens, nec nisi intellectam stultitiam effugere potest', quasi vero illud obscurum sit, antequam stultitiam quisque vitet, sapientis eum nomine non esse censendum. Et dictum est a sapiente intellecta esse cum deo. Cum igitur evitandae stultitiae gratia eandem stultitiam quisque intellegit, nondum est sapiens; cum autem fuerit, non inter ea, quae ille intellegit, stultitia numeranda est. Quamobrem quoniam ea coniuncta sunt deo, quae iam sapiens intellegit, recte a deo stultitia secernetur.

9. Acute quidem, inquam, ut soles, Alypi, respondisti, sed tamquam in alienas trusus angustias. Tamen quia, ut arbitror, adhuc mecum stultus esse dignaris, quid faciemus, si aliquem nanciscamur sapientem, qui nos tanto malo docendo ac disputando libenter liberet? Nam nihil eum prius, quantum arbitror, deprecaturus sum, nisi ut mihi ostendat, quae sit, quid sit, qualis sit omnino stultitia. De te enim non facile affirmaverim; me tamen tantum et tamdiu detinet, quantum et quamdiu a me non intellegitur. Dicturus est ergo ille te auctore: 'Ut hoc vos docerem, quando stultus eram, ad me venire debuistis. Modo autem vos vestri magistri esse poteritis; nam ego iam stultitiam non intellego.' Quod quidem ab eo si audirem, non vererer admonere hominem,

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S c **11** Cum] *hic iterum inc.* **c** **15** secernetur] *hic des.* (*abbr. usque ad p.* 150,4) **c**

7–8 Nam ... potest] *p.* 147,19–20

1 habet] habeat **C** | provenient] proveniens **C** ‖ **2** assertione] adsertionem **M_1^{ac}γT** ***Doi₂*** ‖ **7** Nam si] non **A_1** ‖ **10** dictum est] dicis ista **τ** ‖ **10–11** a sapiente] sapienti **A_1** ‖ **13** fuerit] sapiens fuerit **γ$τ_+$** ***am m Doi₂*** **13–14** numeranda] nominanda **α** ‖ **15** secernetur] secernitur **RS** ***am m*** **19** tanto] a tanto **P_1** tantum **M** | tanto malo] tanto modo **C** tantummodo **β** **22** non] *om.* ***Gre*** | affirmaverim] adfirmarim **P** ***Kn*** ‖ **24** te] *om.* **α** | auctore] auctor **α(F^{pc})**

ut comes nobis fieret, simulque magistrum alium quaereremus. Ut enim plene stultitiam non intellego, video tamen nihil responsione hac esse stultius. Sed pudebit eum fortasse ita nos aut relinquere aut sequi; disputabit ergo et exaggerabit copiosissime stultitiae mala. Nos autem bene nobis providentes aut audiemus attente hominem nescientem, quae loquatur, aut credemus eum id, quod non intellegit, scire aut adhuc deo susceptorum tuorum ratione stultitia copulata est. Nihil autem superiorum est, quod video posse defendi. Restat igitur, quod non vultis, extremum. – Numquam te, inquit, invidum senseram. Nam si ab istis, ut dicis, susceptis quicquam honorarii, ut solet, accepissem, dum ratiocinationis huius nimium tenax es, id eis modo reddere cogerer. Quare vel hoc contenti sint, quod me tecum laborante non parvum eis ad excogitandum temporis dedi, vel, si victi patroni nulla quidem sua culpa consilio libenter auscultant, et in hoc iam tibi cedant et sint in ceteris cautiores.

10. Non contemnam, inquam, quod in tua defensione Trygetius nescio quid etiam perstrepens dicere cupiebat, faciamque bona tua venia – nam fortasse non bene instructus es, qui recens huic negotio supervenisti –, ut remoto patrocinio ipsos causam suam peragentes audiam patienter, ut coeperam. – Tum Trygetius Licentio prorsus absente: Quomodo vultis, inquit, accipite et ridete stultitiam meam. Non mihi videtur debere dici intellectus, quo intellegitur ipsa stultitia, quae non intellegendi vel sola vel maxima causa est. – Non facile, inquam, recuso istud accipere. Quamvis enim me multum moveat, quod sentit Alypius, quomodo recte possit quisque docere, qualis sit res, quam non intellegit, quantamque menti afferat perniciem, quod mente non videt –

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S

26–150,14 quomodo ... sentiat] *cf.* Plot. *enn.* 1,8,9

2 plene] plane **A_1** | intellego] intellegam **A_1** ‖ **7** aut] et **τ** ‖ **8** stultitia] stultitiae **PH***ac* ‖ **10** dicis] discis **Φ** ‖ **11** honorarii] honorati **R** honoris **S** accepissem] accepisse **$Φ_x$** ‖ **13** parvum] *codd.* parum *edd. praeter* ***am*** **15** consilio] consilia **α** consilium **S** | et[2] ut **α** ‖ **18** cupiebat] cupiebam **Φ(H***ac***)M** ‖ **20** ipsos] ipso **β** ‖ **21** patienter] patientes **Φ** ‖ **26** sentit] sentiat **PRHα** ***Kn*** ‖ **27** docere] dicere **A_1**

nam id utique attendens, quod tu dixisti, dicere est veritus, cum ei sit ista etiam de doctorum libris nota sententia –, tamen sensum ipsum considerans corporis – nam et isto ipso anima utitur et ipsa sola est cum intellectu qualiscumque collatio – adducor, ut dicam neminem posse videre tenebras. Quamobrem si menti hoc est intellegere, quod sensui videre, et licet quisque oculis apertis sanis purisque sit, videre tamen tenebras non potest, non absurde dicitur intellegi non posse stultitiam; nam nullas alias mentis tenebras nominamus. Nec iam illud movebit, quomodo stultitia possit non intellecta vitari. Ut enim oculis tenebras vitamus eo ipso, quo nolumus non videre, sic, quisquis volet vitare stultitiam, non eam conetur intellegere, sed ea, quae possunt intellegi, per hanc se non intellegere doleat eamque sibi esse praesentem, non quo ipsam magis intellegit sed quo alia minus intellegit, sentiat.

IV. 11. Sed ad ordinem redeamus, ut nobis aliquando reddatur Licentius. Illud enim ex vobis iam requiro, utrum quaecumque agit stultus ordine vobis agere videatur. Nam videte, rogatio quos laqueos habeat. Si ordine dixeritis, ubi erit illa definitio: ‘ordo est, quo deus agit omnia, quae sunt’, si etiam stultus, quae agit, agit ordine? Si autem ordo non est in his, quae aguntur ab stulto, erit aliquid, quod ordo non teneat. Neutrum autem vultis. Videte quaeso, ne cuncta ipsius ordinis defensione turbetis. – Hic item Trygetius – nam ille alter adhuc omnino absens erat –: Facile est, inquit, huic quidem respondere complexioni tuae; sed me in praesentia similitudo deficit, qua sententiam meam video asseri illustrarique debere. Tamen dicam, quod sentio; facies enim tu, quod paulo ante fecisti. Non enim illa commemoratio tenebrarum ad id, quod a me involutum erat, parum nobis attulit luminis.

P R H M$_1$ P$_1$ F M C P$_2$ D A$_1$ T S **4** adducor] *hic iterum inc.* **c** **14** sentiat] *hic des.* **c**

6 sanis] sane **γ** ‖ **8** mentis] mentes **P** ‖ **11** quo] quod **c** | non] *om.* **P$_1$M** **13** intellegere] intellegi **PHM$_1$αM^{ac}c** ‖ **14** intellegit^1] intellegi **αc** *fort. delendum* | alia] aliam **F** | intellegit^2] intellegi **F^{pc}β** ‖ **18** ubi erit] subierit **α**(**P$_1$**^{ac}) ‖ **24** quidem] *om.* **Hα** | complexioni] conexioni **M** | sed] si *add. et dist. ante* sed **β**(**D**^{pc}) ‖ **25** qua] quia **R** quo **F** | sententiam–video] sententia mea videri **β** ‖ **26** debere] deberet **β** | dicam] dico **α** ‖ **28** involutum] prolatum *add.* **γτ$_+$** ***m Gre Doi$_2$*** et prolatum *add.* ***am***

Namque omnis vita stultorum, quamvis per eos ipsos minime constans minimeque ordinata sit, per divinam tamen providentiam necessario rerum ordine includitur et quasi quibusdam locis illa ineffabili et sempiterna lege dispositis nullo modo esse sinitur, ubi esse non debet. Ita fit, ut angusto animo ipsam solam quisque considerans veluti magna repercussus foeditate aversetur. Si autem mentis oculos erigens atque diffundens simul universa collustret, nihil non ordinatum suisque semper veluti sedibus distinctum dispositumque reperiet.

12. Quam magna, inquam, quam mira mihi per vos deus ille atque ipse, ut magis magisque credere adducor, rerum nescio quis occultus ordo respondet! Nam ea dicitis, quae nec quomodo dicantur non visa nec quomodo ea videatis intellego; ita ea et vera et alta esse suspicor. Simile autem aliquod in istam sententiam tu fortasse unum requirebas. At mihi iam occurrunt innumerabilia, quae me ad consentiendum prorsus trahunt. Quid enim carnifice tetrius? quid illo animo truculentius atque dirius? At inter ipsas leges locum necessarium tenet et in bene moderatae civitatis ordinem inseritur estque suo animo nocens, ordine autem alieno poena nocentium. Quid sordidius, quid inanius, dedecoris et turpitudinis plenius meretricibus lenonibus ceterisque hoc genus pestibus dici potest? Aufer meretrices de rebus humanis, turbaveris omnia libidinibus; constitue matronarum loco, labe ac dedecore dehonestaveris. Sic igitur hoc genus hominum per suos mores impurissimum vita, per ordinis leges condicione vilissimum. Nonne in corporibus animantium quaedam membra, si sola attendas, non possis attendere? Tamen ea naturae ordo nec, quia necessaria sunt, deesse voluit nec, quia indecora, eminere permisit. Quae tamen deformia suos locos tenendo meliorem locum

P R H $\mathbf{M_1}$ $\mathbf{P_1}$ F M C $\mathbf{P_2}$ D $\mathbf{A_1}$ T S **12** ordo] *hic des.* **$\mathbf{P_1}$F** (respondet *add.* **F**^{sl})

5 debet] dubitet **P** decet **β** ‖ **8** non ordinatum] inordinatum **$\mathbf{A_1}$** ‖ **11** adducor] adducar **αβ** ‖ **14** aliquod] aliquid **PMβ$\mathbf{A_1}$S** | istam sententiam] ista sententia **γ** ‖ **17** tetrius] deterius **M** acrius **$\mathbf{A_1}$** | dirius] durius **M$\mathbf{A_1}$** ‖ **19** alieno] aliena **C** aliorum **S** ‖ **20** inanius] quid *add.* **S** | dedecoris] dedecorius **R** decoris **βτ** ***m Doi₂*** ‖ **24** dehonestaveris] dehonestaberis **Φ** | Sic] sit **HMγ** si **$\mathbf{M_1}$** ita **T**^{mg} **25** vita] ita **S** | vilissimum] utilissimum **$\mathbf{A_1}$**^{pc}**S** ‖ **28** indecora] indecore **Φ**(**P**^{ac})**M**

concessere melioribus. Quid nobis suavius, quod agro villaeque spectaculum congruentius fuit pugna illa conflictuque gallinaciorum gallorum, cuius superiore libro fecimus mentionem? Quid abiectius tamen deformitate subiecti vidimus? Et per ipsam tamen eiusdem certaminis perfectior pulchritudo provenerat.

13. Talia, credo, sunt omnia, sed oculos quaerunt. Soloecismos et barbarismos quos vocant, poetae adamaverunt; quae schemata et metaplasmos mutatis appellare nominibus quam manifesta vitia fugere malunt. Detrahe tamen ista carminibus; suavissima condimenta desiderabimus. Congere multa in unum locum; totum acre putidum rancidum fastidibo. Transfer in liberam forensemque dictionem; quis non eam fugere atque in theatra se condere iubebit? Ordo igitur ea gubernans et moderans nec apud se nimia nec ubilibet aliena esse patietur. Submissa quaedam impolitaeque simillima ipsos saltus ac venustos locos sese interponens illustrat oratio. Quae si sola sit, proicis ut vilem; si autem desit, illa pulchra non prominent, non in suis quasi regionibus possessionibusque dominantur sibique ipsa propria luce obstant totumque confundunt.

V. Magnae et hic debentur ordini gratiae. Mentientes conclusiones aut irrepentes paulatim vel minuendo vel addendo in assensionem falsitatis quis non metuat, quis non oderit? Saepe tamen in disputationibus certis et suis sedibus collocatae tantum valent, ut nescio quo modo per eas dulcescat ipsa deceptio. Nonne hic quoque ordo ipse laudabitur?

14. Iam in musica, in geometrica, in astrorum motibus, in numerorum necessitatibus ordo ita dominatur, ut, si quis quasi

P R H $\mathbf{M_1}$ M C $\mathbf{P_2}$ D $\mathbf{A_1}$ T S

6–7 Soloecismos ... vocant] *cf.* Quint. *inst.* 1,5,5–17 ‖ **7–9** quae ... malunt] *cf.* Quint. *inst.* 1,8,14

1 quod] *om.* **τ** quid ***am*** | agro] agri **Mβ** in agro ***am*** ‖ **1–2** villaeque spectaculum] villaque quid spectaculo **τ** villaque spectaculo ***am*** ‖ **8** appellare] appellavere **M** ***am*** ‖ **9** malunt] maluerunt $\boldsymbol{\gamma\tau_+}$ ***am m*** ‖ **10** desiderabimus] desideravimus **RH$\mathbf{M_1}$M** ***am*** desiderabis $\mathbf{A_1}$ ‖ **11** fastidibo] fastidibis $\mathbf{A_1}$ liberam] uberam **S** ‖ **12** dictionem] ditionem **Φ**(**H**^{pc}) | theatra] antris ***am*** | se condere] secedere $\mathbf{A_1}$ ***m*** ‖ **15** saltus] altos **Cτ** | locos] lucos **β** ‖ **23** sedibus] pedibus **M**

eius fontem atque ipsum penetrale videre desideret, aut in his inveniat aut per haec eo sine ullo errore ducatur. Talis enim eruditio, si quis ea moderate utatur – nam nihil ibi quam ‘nimium’ formidandum est –, talem philosophiae militem nutrit vel etiam ducem, ut ad summum illum modum, ultra quod requirere aliquid nec possit nec debeat nec cupiat, qua vult, evolet atque perveniat multosque perducat, unde iam, dum ipsis humanis rebus teneatur, sic eas despiciat cunctaque discernat, ut nullo modo eum moveat, cur alius optet liberos habere nec habeat, alius uxoris nimia fecunditate torqueatur; egeat ille pecunia, qui largiri liberaliter multa paratus est, eique defossae incubet macer et scabiosus fenerator, ampla patrimonia luxuries dispergat atque diffundat, vix toto die lacrimans mendicus nummum impetret; alium honor extollat indignum, lucidi mores abscondantur in turba.

15. Haec et alia in hominum vita cogunt homines plerumque impie credere nullo nos ordine divinae providentiae gubernari, alios autem pios et bonos atque splendido ingenio praeditos, qui neque nos deseri a summo deo possunt in animum inducere et tamen rerum tanta quasi caligine atque commixtione turbati nullum ordinem vident volentesque sibi nudari abditissimas causas errores suos saepe etiam carminibus conqueruntur, qui si hoc solum interrogent, cur Itali semper serenas hiemes orent et item semper Getulia nostra misera sitiat: quis eis facile respondebit? Aut ubi apud nos indagabitur illius ordinis ulla suspicio? Ego autem si quid meos monere possum, quantum mihi apparet quantumque sentio, censeo illos disciplinis omnibus erudiendos. Aliter quippe ista sic intellegi, ut luce clariora sint, nullo modo

P R H M_1 M C P_2 D A_1 T S

3 nimium] *cf.* Otto *s.v.* nimis ‖ **21** saepe … conqueruntur] *cf.* 130,16–22

1 desideret] desiderat **A_1S** ‖ **2** eo] ea **C** *om.* **A_1** ‖ **2–3** Talis–utatur] *om.* **MT** **3** nihil] alternat … bene *add. e pp.* 154,23–155,3 **M** | ibi] ubique **τ** | quam] est quod **A_1** magis quam **S** ‖ **4** est] *om.* **A_1** ‖ **5** quod] quem **Mγ**(**C**^{pc}**D**^{pc}) ***m*** aliquid] aliud aliquid **S** ‖ **9** optet] *vide appendicem* ‖ **11** eique] reique **β** incubet] incumbet **A_1** ‖ **17** alios–bonos] alii vero pii et boni **γ** alii autem pii et boni **S** ***m*** *Doignon 1979, 235–237* | praeditos] praediti **γS** ***m*** *Doignon 1979, 235–237* ‖ **20** nullum–vident] *om.* **S** | volentesque] *om.* -que **γ** ***m*** **23–24** respondebit] respondeat **τ**

possunt. Si autem aut pigriores sunt aut aliis negotiis praeoccupati aut iam duri ad discendum, fidei sibi praesidia parent, quo illos vinculo ad sese trahat atque ab his horrendis et involutissimis malis liberet ille, qui neminem sibi per mysteria bene credentem perire permittit.

16. Duplex enim est via, quam sequimur, cum rerum nos obscuritas movet, aut rationem aut certe auctoritatem. Philosophia rationem promittit et vix paucissimos liberat, quos tamen non modo non contemnere illa mysteria sed sola intellegere, ut intellegenda sunt, cogit; nullumque aliud habet negotium, quae vera et, ut ita dicam, germana philosophia est, quam ut doceat, quod sit omnium rerum principium sine principio quantusque in eo maneat intellectus quidve inde in nostram salutem sine ulla degeneratione manaverit. Quem unum deum omnipotentem eumque tripotentem patrem et filium et sanctum spiritum veneranda mysteria, quae fide sincera et inconcussa populos liberant, nec confuse, ut quidam, nec contumeliose, ut multi, praedicant. Quantum autem illud sit, quod hoc etiam nostri generis corpus tantus propter nos deus assumere atque agere dignatus est, quanto videtur vilius, tanto est clementia plenius et a quadam ingeniosorum superbia longe alteque remotius.

17. Anima vero unde originem ducat quidve hic agat, quantum distet a deo, quid habeat proprium, quod alternat in utramque naturam, quatenus moriatur et quomodo immortalis probetur: quam magni putatis esse ordinis, ut ista discantur? magni omnino atque certi, de quo breviter, si tempus fuerit, post loquemur. Illud nunc a me accipiatis volo, si quis temere ac sine ordine disciplina-

P R H M_1 M C P_2 D A_1 T S

2 aut] ut **Mβ** ‖ **3** ad sese] adesse **RH**(sese *vl*)**M** ‖ **7** rationem–auctoritatem] ratione … auctoritate **H^{pc}τ** ‖ **9** sola] solos **S** ‖ **12** quod] quid **M_1** ‖ **14** Quem] quae **βS** ‖ **14–15** eumque tripotentem] **γ** ***am m Gre*** cum quo tripotentem **PRH** ***Kn Doi₂*** cumque patri potentem **M_1** eum quo patri potentem **M** eo quo tripotentem **τ** *om.* **S** ‖ **15** sanctum spiritum] spiritum sanctum **M_1Mβ$τ_+$** *edd. praeter* ***Kn*** | spiritum] docent *add.* **$τ_+$** ***am m Gre*** ‖ **16** fide] fides **ΦMC** **18** corpus] corporis **P** | tantus] tantos **P** ‖ **20** vilius] utilius **A_1** ‖ **21** alteque] lateque **$P^{pc}M_1$** ***am m*** ‖ **23** distet] agat **ΦM** ***Kn*** | quod alternat] quid alternet **A_1^{pc}S** quod alterna est **M** ‖ **25** putatis] putetis **ΦM** | discantur] dicantur **C^{ac}τ**

rum in harum rerum cognitionem audet irruere, pro studioso illum curiosum, pro docto credulum, pro cauto incredulum fieri. Itaque mihi quod modo interroganti tam bene atque apte respondistis, et miror unde sit et cogor cognoscere. Videamus tamen, quo usque progredi vestra latens possit intentio. Iam nobis Licenti etiam verba reddantur, qui tamdiu nescio qua cura occupatus alienus ab hoc sermone fuit, ut eum ista non aliter quam eos, qui non assunt, familiares nostros credam esse lecturum. Sed redi ad nos quaeso, Licenti, atque hic totus fac, ut assis; tibi enim dico. Nam definitionem meam tu probasti, qua dictum est, quid sit esse cum deo, cum quo mentem sapientis manere immobilem me, quantum assequi valeo, docere voluistis.

VI. 18. Sed illud me movet, [quomodo] cum iste sapiens, quamdiu inter homines vivit, in corpore esse non negetur, quo pacto fiat, ut eius corpore huc atque illuc vagante mens immobilis maneat. Isto enim modo potes dicere, cum movetur navis, homines, qui in ea sunt, non moveri, quamvis ab ipsis eam possideri gubernarique fateamur. Etenim si sola eam cogitatione regerent facerentque ire, quo vellent, tamen, cum ea moveatur, non possunt illi, qui ibidem constituti sunt, non moveri. – Non, ait Licentius, animus ita est in corpore, ut corpus imperet animo. – Neque ego hoc dico, inquam; sed etiam eques non ita est in equo, ut ei equus imperet, et tamen, quamvis quo velit equum agat, equo moto moveatur necesse est. – Potest, inquit, sedere ipse immobilis. – Cogis nos, inquam, definire, quid sit moveri; quod si potes, facias volo. – Prorsus, inquit, maneat quaeso beneficium tuum; nam manet postulatio mea, et ne me rursus interroges, utrum mihi definire placeat, quando id facere potuero, ipse profitebor.

P R H M$_1$ **M C P**$_2$ **D A**$_1$ **T S** **2** cauto] *hic iterum inc.* **P**$_1$**F**

2 docto] indocto **β** ‖ **3** quod] quodam **M** | apte] aperte **γτ** ‖ **3–4** respondistis] **ατ** ***m*** respondetis *cett.* ‖ **4** cognoscere] agnoscere **τ**$_+$ ***m*** ‖ **11** mentem] mente **PRM**$_1$**M** ‖ **12** voluistis] voluisti **M**$_1$ ***am m*** ‖ **13** quomodo] *seclusi, om.* **β**(**D**^{pc}) *et recc.* ‖ **16** potes] potest **CA**$_1$^{ac}**S** | dicere] dici **S** | movetur] moveatur **M**$_1$**M** **19** moveatur] **αMγ** ***am*** moveantur **Φ** ***Kn*** moveretur **τ**$_+$ ***m Gre Doi***$_2$ **20** possunt] possent **γτ**$_+$ ***m Gre Doi***$_2$ ‖ **27** rursus] **τ** (*et recc.*) ***m Doi***$_2$ prorsus *cett.* ‖ **28** facere] tacere **Φ**$_x$

Quae cum dicta essent, puer de domo, cui dederamus id negotii, cucurrit ad nos et horam prandii esse nuntiavit. Tum ego: Quid sit, inquam, moveri, non definire nos puer iste sed ipsis oculis cogit ostendere. Eamus igitur et de isto loco in alium locum transeamus; nam nihil est aliud, nisi fallor, moveri. – Hic cum arrisissent, discessimus.

19. At ubi refecimus corpora, quoniam caelum obduxerat nubes, solito loco in balneo consedimus. Atque ego: Concedis ergo, inquam, Licenti, nihil esse aliud motum quam de loco in locum transitum? – Concedo, inquit. – Concedis ergo, inquam, neminem in eo loco esse, in quo non fuerat, et motum non fuisse? – Non intellego, inquit. – Si quid, inquam, in alio loco fuit dudum et nunc in alio est, motum esse concedis? – Assentiebatur. – Ergo, inquam, posset alicuius sapientis vivum corpus hic modo nobiscum esse, ut animus hinc abesset? – Posset, inquit. – Etiamne, inquam, si nobiscum colloqueretur et nos aliquid doceret? – Etiamsi, inquit, nos ipsam doceret sapientiam, non illum dicerem nobiscum esse sed secum. – Non igitur in corpore? inquam. – Non, inquit. – Cui ego: Corpus illud, quod caret animo, nonne mortuum fateris, cum ego vivum proposuerim? – Nescio, inquit, quomodo explicem. Nam et corpus hominis vivum esse non posse video, si animus in eo non sit, et non possum dicere, ubiubi sit corpus sapientis, non eius animum esse cum deo. – Ego, inquam, faciam, ut hoc explices. Fortasse enim, quia ubique deus est, quoquo ierit sapiens, invenit deum, cum quo esse possit. Ita fit, ut possimus et non negare illum de loco in locum transire, quod est moveri, et tamen semper esse cum deo. – Fateor, inquit, corpus illud de loco in locum transitum facere, sed mentem ipsam nego, cui nomen sapientis impositum est.

VII. 20. Nunc interim tibi cedo, inquam, ne res obscurissima et diutius diligentiusque tractanda impediat in praesentia proposi-

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S

4 locum] *om.* **M** *fort. recte* ‖ **11** in eo] *om.* **PR** ***Kn*** in (eo *om.*) **HM_1αM** ‖ **13** in] *om.* **Φ(H^{ac})P_1M** ***Kn*** | alio est] aliud (est *mg*) **R** | Assentiebatur] assentior **α** **14** hic] hoc **M** ‖ **19** caret] careret **τ** ***Doi*$_2$** careat ***am m*** ‖ **20** fateris] fatereris **τ** ***m Doi*$_2$** ‖ **23** ubiubi] ubi **RαM** ***am*** ibi ubi **β** ‖ **28** locum] eum **HM_1FM** ‖ **30** et] *om.* **γ**

tum nostrum. Sed illud videamus, quoniam definitum est a nobis, quid sit esse cum deo, utrum scire possimus etiam, quid sit esse sine deo, quamvis iam manifestum esse arbitror. Nam credo videri tibi eos, qui cum deo non sunt, esse sine deo. – Si possent, inquit, mihi verba suppetere, dicerem, quod tibi fortasse non displiceret. Sed peto perferas infantiam meam resque ipsas, ut te decet, veloci mente praeripias. Nam isti nec cum deo mihi videntur esse et a deo tamen haberi, itaque non possum eos sine deo esse dicere, quos deus habet. Cum deo item non dico, quia ipsi non habent deum, siquidem 'deum habere' iam inter nos pridem in sermone illo, quem die natali tuo iucundissimum habuimus, placuit nihil aliud esse quam 'deo perfrui'. Sed fateor me formidare ista contraria, quomodo quisque nec sine deo sit nec cum deo.

21. Non te moveant ista, inquam; nam ubi res convenit, quis non verba contemnat? Quare iam ad illam tandem ordinis definitionem redeamus. Nam ordinem esse dixisti, quo deus agit omnia; nihil autem, ut video, non agit deus; nam inde tibi visum est nihil praeter ordinem posse inveniri. – Manet, inquit, sententia mea; sed iam video, quid sis dicturus: utrum deus agat, quae non bene agi confitemur. – Optime, inquam; prorsus oculum in mentem iniecisti. Sed ut vidisti, quid essem dicturus, ita peto videas, quid respondendum sit. – Atque ille nutans capite atque umeris: Turbamur, inquit. – Et huic forte quaestioni mater supervenerat, atque ille post aliquantum silentium petit, ut a me hoc ipsum rursus interrogaretur; cui loco superius a Trygetio fuisse responsum non omnino animadverterat. Tum ego: Quid, inquam, vel cur tibi repetam? 'Actum, aiunt, ne agas'; quare moneo potius, ut ea, quae supra dicta sunt, vel legere cures, si audire nequivisti. Quam quidem absentiam a sermone nostro animi tui non aegre tuli diuque ita esse pertuli, ut neque illa impedirem, quae tecum inten-

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S

10–12 deum^2 … perfrui] *cf. p.* 112,6–17 ‖ **27** Actum … agas] Ter. *Phorm.* 419

7 isti] ipsi **τ** ‖ **18** posse] *om.* **c** ‖ **19** agat] agit **P *Kn*** ‖ **20** oculum] oculorum lumen **M** ‖ **24** petit] petiit ***am m*** ‖ **26** animadverterat] animum adverterat **Φα *Kn Gre*** animum *om.* **M** ‖ **27** Actum–agas] actum? **P_1** ‖ **30** esse] te *add.* **γ$τ_+$ *am m***

tus remotusque a nobis pro te agebas, et ea persequerer, quae te amittere stilus iste non sineret.

22. Nunc illud quaero, quod nondum discutere diligenti ratione temptavimus. Nam ut primum nobis istam de ordine quaestionem nescio quis ordo peperit, memini te dixisse hanc esse iustitiam dei, qua separat inter bonos et malos et sua cuique tribuit; nam nulla est, quantum sentio, manifestior iustitiae definitio. Itaque respondeas velim, utrum tibi videatur aliquando deum non fuisse iustum. – Numquam, inquit. – Si ergo semper, inquam, deus iustus, semper bonum et malum fuerunt. – Prorsus, inquit mater, nihil aliud video, quod sequatur. Non enim iudicium dei fuit ullum, quando malum non fuit, nec, si aliquando bonis et malis sua cuique non tribuit, potest videri iustus fuisse. – Cui Licentius: Ergo dicendum nobis censes semper malum fuisse? – Non audeo, inquit illa, hoc dicere. – Quid ergo dicemus? inquam; si deus iustus est, quia iudicat inter bonos et malos, quando non erat malum, non erat iustus? – Hic illis tacentibus animadverti Trygetium respondere velle atque permisi. At ille: Prorsus, inquit, erat deus iustus; poterat enim bonum malumque secernere, si exstitisset, et ex ipso, quo poterat, iustus erat. Non enim, cum dicimus Ciceronem prudenter investigasse coniurationem Catilinae, temperanter nullo corruptum fuisse praemio, quo parceret malis, iuste illos summo supplicio senatus auctoritate mactasse, fortiter sustinuisse omnia tela inimicorum et molem, ut ipse dixit, invidiae, non in eo fuissent virtutes istae, nisi Catilina rei publicae tantam perniciem comparasset. Virtus enim per se ipsa, non per aliquod huius modi opus consideranda est et in homine, quanto magis in deo, si tamen in angustiis rerum atque verborum compo-

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S **6** iustitiam] *hic iterum inc.* **c**

21–26 prudenter … comparasset] *cf.* Cic. *Catil.* 1,21.23.27.33; 2,1.25

1 remotusque] remotumque **Φ**(-i -us H^{vl}) ‖ **2–3** iste–nondum] *om.* **R** **3** illud] illuc **PH** ***Kn*** | nondum discutere] nunquam A_1 ‖ **4** nobis] a nobis **τ** **5** peperit] pepererit **τ** ***am*** ‖ **6** qua] quae **Rβτ** ***am m*** ‖ **7** nam] *om.* **c** | nulla] *om.* Φ_x ***Kn Gre*** ‖ **14** censes] inquit *add.* $C\tau_+$ ***am m*** Doi_2 ‖ **16** deus] ideo *add.* $\gamma\tau_+$ ***am m*** Doi_2 ‖ **20** ex] eo **T** ***m*** ex eo ***am*** ‖ **22** temperanter] temperasse Φ_x ***Kn*** **26** ipsa] ipsam FMA_1S ***am m***

nere illis quoquo modo ista permittimur. Nam ut intellegamus, quia deus semper iustus fuit, quando exstitit malum, quod a bono seiungeret, nihil distulit sua cuique tribuere. Non enim tunc ei erat discenda iustitia, sed tunc ea utendum, quam semper habuit.

23. Quod cum et Licentius et mater in tanta necessitate approbassent: Quid, inquam, dicis, Licenti? Ubi est, quod tam magnopere asseruisti: nihil praeter ordinem fieri? Quod enim factum est, ut malum nasceretur, non utique dei ordine factum est, sed cum esset natum, dei ordine inclusum est. – Et ille admirans ac moleste ferens, quod tam repente bona causa esset lapsa de manibus: Prorsus, inquit, ex illo dico coepisse ordinem, ex quo malum esse coepit. – Ergo, inquam, ut esset ipsum malum, non ordine factum est, si, postquam malum ortum est, ordo esse coepit. – Nescio quo modo mihi, inquit, effugit, quam nunc sperno, sententia; non enim debui dicere ‘postquam malum natum est’ coepisse ordinem, sed ut illa iustitia, de qua Trygetius disseruit, ita et ordinem fuisse apud deum, sed ad usum non venisse, nisi postquam mala esse coeperunt. – Eodem, inquam, relaberis; illud enim, quod minime vis, inconcussum manet. Nam sive apud deum fuit ordo sive ex illo tempore esse coepit, ex quo etiam malum, tamen malum illud praeter ordinem natum est. Quod si concedis, fateris aliquid praeter ordinem posse fieri, quod causam tuam debilitat ac detruncat. Si autem non concedis, incipit dei ordine natum malum videri et malorum auctorem deum fateberis, quo sacrilegio mihi detestabilius nihil occurrit. – Quod cum sive non intellegenti sive

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S c **4** habuit] *hic des.* **c** (*sequuntur excerpta breviora usque ad p.* 160,6)

1 quoquo modo] quomodo **αC** quomodocumque **β** | permittimur] permittitur **H** ***am m*** permittuntur **M** ‖ **3** tribuere] distribuere **α** | ei] *om.* **αβ** ‖ **4** ea utendum] erat ea utenda **P_1** ‖ **5** in tanta] intenta **P** ***Kn*** ‖ **13** si] sed **DA_1^{ac}** ***m*** coepit] semper erat ordo apud deum et aut semper fuit nihil (nihil *om.* **S**), quod dicitur malum (aut semper … malum *om.* ***am***), aut, si aliquando invenitur coepisse, quia ordo ipse aut bonum (bonus **γS** ***am***) est aut ex bono est, numquam aliquid sine ordine fuit nec (aut **S**) erit aliquando; quamvis et (e *om.* **β**) nescio quid potius occurrit, sed illa consuetudine oblivionis elapsum est; quod credo ordine contigisse pro merito vel gradu vel ordine vitae *add.* **$\gamma\tau_+$** ***am m Doi_2*** *secl.* ***Kn Gre*** ‖ **14** sententia] sententiam **$R\alpha\beta\tau_+$** ***am m Doi_2*** ‖ **16** illa iustitia] illam iustitiam **αβS** ‖ **17** usum] eius *add.* **$\gamma\tau_+$** ***am***

dissimulanti se intellexisse versarem saepius et volverem, nihil habuit, quod diceret, et se silentio dedit. Tum mater: Ego, inquit, non puto nihil potuisse praeter dei ordinem fieri, quia ipsum malum, quod natum est, nullo modo dei ordine natum est, sed illa iustitia id inordinatum esse non sivit et in sibi meritum ordinem redegit et compulit.

24. Hic ego, cum omnes cernerem studiosissime ac pro suis quemque viribus deum quaerere sed ipsum, de quo agebamus, ordinem non tenere, quo ad illius ineffabilis maiestatis intellegentiam pervenitur: Oro vos, inquam, si, ut video, multum diligitis ordinem, ne nos praeposteros et inordinatos esse patiamini. Quamquam enim occultissima ratio se demonstraturam polliceatur nihil praeter divinum ordinem fieri, tamen, si quempiam ludi magistrum audiremus conantem docere puerum syllabas, quem prius litteras nemo docuisset, non dico ridendum tamquam stultum, sed vinciendum tamquam furiosum putaremus non ob aliud, opinor, nisi quod docendi ordinem non teneret. At multa talia et imperitos, quae a doctis reprehendantur ac derideantur, et dementes homines, quae nec stultorum iudicium fugiunt, facere nemo ambigit. Et tamen etiam ista omnia, quae fatemur esse perversa, non esse praeter divinum ordinem alta quaedam et a multitudinis vel suspicione remotissima disciplina se ita studiosis et deum atque animas tantum amantibus animis manifestaturam esse promittit, ut non nobis summae numerorum possint esse certiores.

VIII. 25. Haec autem disciplina ipsa dei lex est, quae apud eum fixa et inconcussa semper manens in sapientes animas quasi transcribitur, ut tanto se sciant vivere melius tantoque sublimius, quanto et perfectius eam contemplantur intellegendo et vivendo custodiunt diligentius. Haec igitur disciplina eis, qui illam nosse desiderant, simul geminum ordinem sequi iubet, cuius una pars

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S **20** ista] *hic iterum inc.* **c**

1 et] ut **R** | volverem] evolverem ***γτ Doi$_2$*** revolverem ***am m*** ‖ **2** habuit] aliud **Φ_x(R^{pc})** habuit aliud ***Kn*** ‖ **22** multitudinis] multitudine **P_1** | suspicione] suspicionis **C** ‖ **26** eum] deum **ατ** ‖ **29** contemplantur] contemplantes **S**

vitae, altera eruditionis est. Adulescentibus ergo studiosis eius ita vivendum est, ut a veneriis rebus, ab illecebris ventris et gutturis, ab immodesto corporis cultu et ornatu, ab inanibus negotiis ludorum, a torpore somni atque pigritiae, ab aemulatione obtrectatione invidentia, ab honorum potestatumque ambitionibus, ab ipsius etiam laudis immodica cupiditate se abstineant. Amorem autem pecuniae totius suae spei certissimum venenum esse credant. Nihil enerviter faciant, nihil audacter. In peccatis autem suorum vel pellant omnino iram vel ita frenent, ut sit pulsae similis. Neminem oderint. Nulla vitia non curare velint. Magnopere observent, cum vindicant, ne nimium sit, cum ignoscunt, ne parum. Nihil puniant, quod non valeat ad melius, nihil indulgeant, quod vertat in peius. Suos putent omnes, in quos sibi potestas data fuerit. Ita serviant, ut eis dominari pudeat, ita dominentur, ut eis servire delectet. In alienorum autem peccatis molesti non sint invito. Inimicitias vitent cautissime, ferant aequissime, finiant citissime. In omni vero contractu atque conversatione cum hominibus satis est servare unum hoc vulgare proverbium: Nemini faciant, quod pati nolunt. Rem publicam nolint administrare nisi perfecti. Perfici autem vel intra aetatem senatoriam festinent vel certe intra iuventutem. Sed quisquis sero ad ista se converterit, non arbitretur nihil sibi esse praeceptum; nam ista utique facilius decocta aetate servabit. In omni autem vita loco tempore amicos aut habeant aut habere instent. Obsequantur dignis etiam non hoc exspectantibus. Superbos minus curent, minime sint. Apte congruenterque vivant. Deum colant cogitent quaerant fide spe caritate subnixi. Optent tranquillitatem atque certum cursum

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S c **1** Adulescentibus] *hic inc.* **v**

18–19 Nemini ... nolunt] *cf.* Tob 4:16; Mt 7:12; Lc 6:31; Sen. *epist.* 94,43 ‖ **26–27** fide ... caritate] 1 Cor 13:13

1 est] *vide appendicem* | eius] eis **F** *om.* **P_1v** ‖ **4** a torpore] actor corpore **P^{ac}R** ac torpore **P^{pc}H** ***Kn Gre*** a corpore **C^{ac}** ac tepore **S** ‖ **8** credant] sciant **c** audacter] audaciter **γ *m*** ‖ **10** non] *om.* **P_1M** ‖ **12** valeat] valeant **Φ(M_1^{pc})M** **13** vertat] vertant **M_1^{ac}C** ‖ **14** eis] eos **β** sibi **c** ‖ **15** non] *om.* **αv** ‖ **16** invito] invicto **T** immo **S** ‖ **18** Nemini] ne cui **v** ‖ **21** iuventutem] iuventatem **Φ *Kn*** quisquis] si quis **v** | ad–se] se ad ista **Fγτ** ***Gre*** ***Doi_2*** ad ista (se *om.*) **P_1** **25** exspectantibus] expetentibus **S** | minime] minimi **Mβ** sed minime **v**

studiis suis omniumque sociorum et sibi quibusque possunt mentem bonam pacatamque vitam.

IX. 26. Sequitur, ut dicam, quomodo studiosi erudiri debeant, qui, sicut dictum est, vivere instituerunt. Ad discendum item necessario dupliciter ducimur, auctoritate atque ratione. Tempore auctoritas, re autem ratio prior est. Aliud est enim quod in agendo anteponitur, aliud quod pluris in appetendo aestimatur. Itaque quamquam bonorum auctoritas imperitae multitudini videatur esse salubrior, ratio vero aptior eruditis, tamen – quia nullus hominum nisi ex imperito peritus fit, nullus autem imperitus novit, qualem se debeat praebere docentibus et quali vita esse docilis possit – evenit, ut omnibus bona magna et occulta discere cupientibus non aperiat nisi auctoritas ianuam. Quam quisque ingressus sine ulla dubitatione vitae optimae praecepta sectatur, per quae, cum docilis factus fuerit, tum demum discet, et quanta ratione praedita sint ea ipsa, quae secutus est ante rationem, et quid sit ipsa ratio, quam post auctoritatis cunabula firmus et idoneus iam sequitur atque comprehendit, et quid intellectus, in quo universa sunt – vel ipse potius universa –, et quid praeter universa universorum principium. Ad quam cognitionem in hac vita pervenire pauci, ultra quam vero etiam post hanc vitam nemo progredi potest. Qui autem sola auctoritate contenti bonis tantum moribus rectisque votis constanter operam dederint aut contemnentes aut non valentes disciplinis liberalibus atque optimis erudiri, beatos eos quidem, cum inter homines vivunt, nescio quo modo appellem, tamen inconcusse credo mox, ut hoc corpus reliquerint, eos, quo bene magis minusve vixerunt, eo facilius aut difficilius liberari.

27. Auctoritas autem partim divina est, partim humana; sed vera firma summa ea est, quae divina nominatur. In qua metuenda

P R H M_1 P_1 F M C P_2 D A_1 T S c v **2** vitam] *hic des.* **cv** **4** Ad] *hic iterum inc.* **v**

1 studiis suis] studii sui **ΦMγS *Kn*** | possunt] poscant **v** ‖ **2** vitam] olescentes *add.* **v** ‖ **11** docentibus] nocentibus **PRHM** discentibus **v** ‖ **16** praedita] praedicta **τ** ‖ **17** quam] quae **α** ‖ **18** comprehendit] comprehenditur **α** **19** ipse] ipsa **P_1β *am*** ‖ **21** pervenire] perveniunt **α** pervenere **v** ‖ **25** vivunt] vivant **Pγ *Kn*** ‖ **27** vixerunt] vixerint **βv** ‖ **30** metuenda] et vitanda *add.* **S**

est aeriorum animalium mira fallacia, quae per rerum ad istos sensus corporis pertinentium quasdam divinationes nonnullasque potentias decipere animas facillime consuerunt aut periturarum fortunarum curiosas aut fragilium cupidas potestatum aut inanium formidolosas miraculorum. Illa ergo auctoritas divina dicenda est, quae non solum in sensibilibus signis transcendit omnem humanam facultatem, sed et ipsum hominem agens ostendit ei, quo usque se propter ipsum depresserit, et non teneri sensibus, quibus videntur illa miranda, sed ad intellectum iubet evolare simul demonstrans, et quanta hic possit et cur haec faciat et quam parvi pendat. Doceat enim oportet et factis potestatem suam et humilitate clementiam et praeceptione naturam. Quae omnia sacris, quibus initiamur, secretius firmiusque traduntur, in quibus bonorum vita facillime non disputationum ambagibus sed mysteriorum auctoritate purgatur. Humana vero auctoritas plerumque fallit; in eis tamen iure videtur excellere, qui, quantum imperitorum sensus capit, multa dant indicia doctrinarum suarum et non vivunt aliter quam vivendum esse praecipiunt. Quibus si aliqua etiam fortunae munera accesserint, quorum appareant usu magni contemptuque maiores, difficillimum omnino est, ut eis quisque vivendi praecepta dantibus credens recte vituperetur.

X. 28. Hic Alypius: Permagna, inquit, vitae imago abs te ante oculos nostros cum plene tum breviter constituta est, cui quamvis cotidianis praeceptis tuis inhiemus, tamen nos hodie cupidiores flagrantioresque reddidisti. Ad quam, si fieri posset, non solum nos verum etiam cunctos homines iam pervenire et eidem inhaerere cuperem, si ut haec auditu mirabilia ita essent imitatione facilia. Nam nescio quo modo – quod utinam vel a nobis procul absit! – animus humanus, dum haec audiendo caelestia divina ac

P R H $\mathbf{M_1}$ $\mathbf{P_1}$ F M C $\mathbf{P_2}$ D $\mathbf{A_1}$ T S v **21** vituperetur] *hic des.* **$\mathbf{P_1}$v**

2 nonnullasque] nonnullamque **$\mathbf{M_1}$** ‖ **3** potentias] sententias **PRHM** ***Kn*** potentiam **$\mathbf{M_1}$** ‖ **6** transcendit] transcendet **PRHM** ‖ **8** ei] eis **Φ(R**^{ac}**H**^{ac}**)M**^{ac} teneri] tenere **ΦM** ‖ **11** quam] quid **v** | et^{2}] *om.* **γ** ‖ **12** humilitate] humilitatem **C** | praeceptione] praeceptionem **PRH**^{ac}**C** ‖ **21** vituperetur] EXPLICIT LIBER DE ORDINE RERUM SECUNDUS *add.* **$\mathbf{P_1}$** ‖ **27** si–haec] ut haec sicut sunt **τ**(sicuti **T**) sicut haec **F** ‖ **28** quod] vel **ΦF** *om.* **M**

prorsus vera esse proclamet, in appetendo aliter se gerit, ut mihi verissimum videatur aut divinos homines aut non sine divina ope sic vivere. – Cui ego: Haec praecepta vivendi, quae tibi ut semper, plurimum placent, Alypi, quamvis hic meis verbis pro tempore expressa sint, non tamen a me inventa esse optime scis. His enim magnorum hominum et paene divinorum libri plenissimi sunt, quod non propter te mihi dicendum putavi sed propter istos adulescentes, ne in eis quasi auctoritatem meam iure contemnant. Nam mihi omnino illos nolo credere nisi docenti rationemque reddenti, propter quos pro rerum magnitudine concitandos etiam te arbitror istum interposuisse sermonem. Non enim tibi sunt ad sequendum ista difficilia, quae tanta rapuisti aviditate tantoque in ea naturae admirabilis impetu ingressus es, ut ego tibi verborum, tu mihi rerum magister effectus sis. Non enim est modo ulla causa mentiendi aut saltem occasio; nam neque te falsa tua laude studiosiorem fieri puto, et hi assunt, qui utrumque noverunt, et ei sermo iste mittetur, cui nostrum nullus ignotus est.

29. Bonos autem viros deditosque optimis moribus, si non aliter sentis atque dixisti, pauciores te arbitror esse credere quam mihi probabile est. Sed multi penitus latent; item multorum non latentium ea ipsa, quae mira sunt, latent. In animo enim sunt ista, qui neque sensu accipi potest et plerumque, dum congruere vult vitiosorum hominum colloquiis, ea dicit, quae aut probare aut appetere videatur. Multa etiam facit non libenter propter aut vitandum odium hominum aut ineptiam fugiendam, quod nos audientes aut videntes difficile aliter existimamus, quam sensus iste renuntiat. Eoque fit, ut multos non tales esse credamus, quales et se ipsi et eos sui familiares noverunt, quod tibi ex amicorum nostrorum quibusdam magnis animi bonis, quae nos soli scimus,

P R H $\mathbf{M_1}$ F M C $\mathbf{P_2}$ D $\mathbf{A_1}$ T S

6 magnorum ... plenissimi] *cf. p.* 182,5 (Pythagorae disciplina); Verheijen; van Geest

1 se gerit] egerit **τ** ‖ **13** naturae] natura **PR**$\mathbf{H}^{pc}$**M** ***am*** | admirabilis] admirabili **PM** ‖ **17** mittetur] mittitur **τ** ‖ **20** latent] te *add.* **τ** ***am m*** ‖ **23** dicit] dicis $\mathbf{C}^{ac}$ dicunt **T** ‖ **23–24** aut^1–appetere] haud probare ***am*** ‖ **26** aliter] aliquid aliud $\mathbf{A_1}$ aliud **T**

persuadeas velim. Nam error iste non minima et hac causa nititur, quod non pauci se subito ad bonam vitam miramque convertunt et, donec aliquibus clarioribus factis innotescant, quales erant esse creduntur. Nam ne longius abeam, quis istos adulescentes, qui antea noverat, facile credat tam studiose magna quaerere, tantas repente in hac aetate indixisse inimicitias voluptatibus? Ergo hanc opinionem pellamus ex animo; nam et illud divinum auxilium, quod, ut decebat, religiose in ultimo sermonis tui posuisti, latius, quam nonnulli opinantur, officium clementiae suae per universos populos agit. Sed ad disputationis nostrae, si placet, ordinem redeamus et, quoniam de auctoritate satis dictum est, videamus, quid sibi ratio velit.

XI. 30. Ratio est mentis motio ea, quae discuntur, distinguendi et conectendi potens, qua duce uti ad deum intellegendum vel ipsam, quae aut in nobis aut usquequaque est, animam rarissimum omnino genus hominum potest non ob aliud, nisi quia in istorum sensuum negotia progresso redire in semet ipsum cuique difficile est. Itaque cum in rebus ipsis fallacibus ratione totum agere homines moliantur, quid sit ipsa ratio et qualis sit, nisi perpauci prorsus ignorant. Mirum videtur, sed tamen se ita res habet. Satis est hoc dixisse in praesentia; nam si vobis rem tantam, sicut intellegenda est, nunc ostendere cupiam, tam ineptus sim quam arrogans, si vel me illam iam percepisse profitear. Tamen, quantum dignata est in res, quae nobis notae videntur, procedere, indagemus eam, si possumus, interim prout susceptus sermo desiderat.

31. Ac primum videamus, ubi hoc verbum, quod ratio vocatur, frequentari solet; nam illud nos movere maxime debet, quod ipse

P R H M_1 F M C P_2 D A_1 T S **11** et] *hic iterum inc.* **v**

1 et] ex **F**[vl]**MT** ***am*** *om.* **A_1** ***m*** | nititur] nutritur **γτ** nut[i]tur **S** ‖ **2** miramque] mirandamque **τ** ***am m*** ‖ **4** quis] qui **Φ_y** | qui] *om.* **F** ‖ **5** noverat] noverant **MS** ‖ **13** discuntur] dicuntur **A_1** dinoscuntur **v** ‖ **17** progresso] progressum **P**[pc] | ipsum] ipsum et ipsum **HM** | cuique] cuiquam **v** ‖ **18** totum] tantum **v** **21** dixisse] dixisti **Φ_y** ‖ **22** sim] sum **γA_1v** ‖ **24** nobis] vobis **v** **25** indagemus] id agemus **Φ_y(H**[ac]) | possumus] possimus **T** ‖ **27** quod] quo **Φ(P**[pc])**M**

homo a veteribus sapientibus ita definitus est: Homo est animal rationale mortale. Hic genere posito, quod animal dictum est, videmus additas duas differentias, quibus, credo, admonendus erat homo, et quo sibi redeundum esset et unde fugiendum. Nam ut progressus animae usque ad mortalia lapsus est, ita regressus esse in rationem debet. Uno verbo a bestiis, quod rationale, alio a divinis separatur, quod mortale dicitur; illud igitur nisi tenuerit, bestia erit, hinc nisi se averterit, divina non erit. Sed quoniam solent doctissimi viri, quid inter rationale ac rationabile intersit, acute subtiliterque discernere, nullo modo est ad id, quod instituimus, neglegendum. Nam rationale esse dixerunt, quod ratione uteretur vel uti posset, rationabile autem, quod ratione factum esset aut dictum. Itaque has balneas rationabiles possumus dicere nostrumque sermonem, rationales autem vel illum, qui has fecit, vel nos, qui loquimur. Ergo procedit ratio ab anima rationali scilicet in ea, quae vel fiunt rationabilia vel dicuntur.

32. Duo igitur video, in quibus potentia visque rationis possit ipsis etiam sensibus admoveri: opera hominum, quae videntur, et verba, quae audiuntur. In utroque autem utitur mens gemino nuntio pro corporis necessitate, uno qui oculorum est, altero aurium. Itaque cum aliquid videmus congruentibus sibi partibus figuratum, non absurde dicimus rationabiliter apparere, itemque, cum aliquid bene concinere audimus, non dubitamus dicere, quod rationabiliter sonat. Nemo autem non rideatur, si dixerit: 'rationabiliter olet' aut 'rationabiliter sapit' aut 'rationabiliter molle est', nisi forte in his, quae propter aliquid ab hominibus procurata sunt, ut ita olerent vel saperent vel ferverent vel quid aliud: ut si quis locum, unde gravibus odoribus serpentes fugantur, rationabiliter dicat ita olere causam intuens, quare sit factum, aut poculum, quod medicus confecerit, rationabiliter amarum esse vel dulce aut,

P R H M_1 F M C P_2 D A_1 T S v

1–2 Homo … mortale] *cf.* Cic. *ac.* 2,21 ‖ **9–13** solent … dictum] *cf.* Plot. *enn.* 6,7,4

1 Homo] hoc **A_1** ‖ **3** videmus] videamus **CA_1** | additas] auditas **M** ‖ **6** alio] altero **v** et alio ***am m*** ‖ **8** erit[2]] recipit **M** ‖ **16** scilicet–ea] sed in eis **v** **24** rideatur] ridetur **τ** ‖ **27** ita] *om.* **τ**

quod temperari languido solium iusserit, calere rationabiliter aut tepere. Nemo autem hortum ingressus et rosam naribus admovens audet ita laudare: 'quam rationabiliter fragrat!', nec si medicus illam ut olfaceret iusserit – tunc enim praeceptum vel datum illud rationabiliter, non tamen olere rationabiliter dicitur – nec propterea quia naturalis ille odor est. Nam quamvis a coquo pulmentum condiatur, rationabiliter conditum possumus dicere, rationabiliter autem sapere, cum causa extrinsecus nulla sit sed praesenti satisfiat voluptati, nullo modo ipsa loquendi consuetudine dicitur. Si enim quaeratur de illo, cui poculum medicus dederit, cur id dulciter sentire debuerit, aliud infertur, propter quod ita est, id est morbi genus, quod iam non in illo sensu est, sed aliter sese habet in corpore. Si autem rogetur ligurriens aliquid gulae stimulo concitatus, cur ita dulce sit, et respondeat: 'quia libet' aut 'quia delector', nemo illud dicet rationabiliter dulce, nisi forte illius delectatio alicui rei sit necessaria et illud, quod mandit, ob hoc ita confectum sit.

33. Tenemus, quantum investigare potuimus, quaedam vestigia rationis in sensibus et, quod ad visum atque auditum pertinet, in ipsa etiam voluptate. Alii vero sensus non in voluptate sua sed propter aliquid aliud solent hoc nomen exigere, id autem est rationalis animantis factum propter aliquem finem. Sed ad oculos quod pertinet, in quo congruentia partium rationabilis dicitur, pulchrum appellari solet, quod vero ad aures, quando rationabilem concentum dicimus cantumque numerosum rationabiliter esse compositum, suavitas vocatur proprio iam nomine. Sed neque in pulchris rebus, quod nos color illicit, neque in

P R H M$_1$ F M C P$_2$ D A$_1$ T S v

1 solium] solitum **H**^{pc} solum **F** oleum **MP$_2$** ‖ **3** quam] quod **A$_1$** | fragrat] fraglat **Hβσ** ***Doi$_2$*** flagrat **PRM$_1$MCA$_1$** ‖ **4** illam] ullam **A$_1$** illum **S** | olfaceret] olfacere **PC** | datum] dictum **S** ‖ **6** odor] ordo **P** ordor **M$_1$** | coquo] coco **Φ_yP$_2$** quoquo **CT**^{ac} ‖ **9** satisfiat] satisfaciat **S** ‖ **12** sensu] sensus **PH**^{ac} | habet] habent **Φ_y**(**R**^{ac}) ‖ **14** et] vel **Φ_y**(**M**^{pc}) ***Kn*** | respondeat] respondet **Mv** **15** dicet] dicere **M$_1$** diceret **M** ‖ **22** factum] *fort.* ‹rationabile› factum (*cf. p.* 169,16) ‖ **23** rationabilis] rationalis **HM$_1$** rationabile **P$_2$** rationale **D** **25** numerosum] numerorum **β** ‖ **27** quod] quo **βA$_1$v** cum ***am m*** | color] *om.* **P** ***Kn***^{ac}

aurium suavitate, cum pulsa chorda quasi liquide sonat atque pure, rationabile illud dicere solemus. Restat ergo, ut in istorum sensuum voluptate id ad rationem pertinere fateamur, ubi quaedam dimensio est atque modulatio.

34. Itaque in hoc ipso aedificio singula bene considerantes non possumus non offendi, quod unum ostium videmus in latere, alterum prope in medio nec tamen in medio collocatum. Quippe in rebus fabricatis nulla cogente necessitate iniqua dimensio partium facere ipsi aspectui velut quandam videtur iniuriam. Quod autem intus tres fenestrae, una in medio, duae a lateribus, paribus intervallis solio lumen infundunt: quam nos delectat diligentius intuentes quamque in se animum rapit! Manifesta res est nec multis verbis vobis aperienda. Unde ipsi architecti iam suo verbo rationem istam vocant et partes discorditer collocatas dicunt non habere rationem. Quod late patet ac paene in omnes artes operaque humana diffunditur. Iam in carminibus, in quibus item dicimus esse rationem ad voluptatem aurium pertinentem, quis non sentiat dimensionem esse totius huius suavitatis opificem? Sed histrione saltante cum bene spectantibus gestus illi omnes signa sint rerum, quamvis membrorum numerosus quidam motus oculos eadem illa dimensione delectet, dicitur tamen rationabilis illa saltatio, quod bene aliquid significet et ostendat excepta sensuum voluptate. Non enim, si pinnatam Venerem faciat et Cupidinem palliatum, quamvis id mira membrorum motione atque collocatione depingat, oculos videtur offendere sed per oculos animum, cui signa rerum illa monstrantur; nam oculi offenderentur, si non pulchre moveretur. Hoc enim pertinebat ad sensum, in quo anima eo ipso, quod mixta est corpori, percipit voluptatem. Aliud ergo sensus, aliud per sensum; nam sensum

P R H M_1 F M C P_2 D A_1 T S v

13–15 Unde … rationem] *cf.* Vitr. 6,2,1 ‖ **20–23** quamvis … voluptate] *cf.* Aug. *mus.* 1,2; 1,27–28; 6,24; Lukian. *Salt.* 25;

1 cum pulsa] compulsa **T** ‖ **6** ostium] hostium **PRM_1F** ‖ **10** a] in **F**^{ac}**A_1v** e **β** **11** lumen] lucem **M** | quam] quod **v** ‖ **12** intuentes] inspicientes **v** | quamque] quodque **v** ‖ **13** nec] ne **Φ(H**^{ac}**)F** ‖ **23** pinnatam] pennatam **M_1FMγ(C**^{pc}**)A_1S** ***am m*** ‖ **27** moveretur] moverentur **β**

mulcet pulcher motus, per sensum autem animum solum pulchra in motu significatio. Hoc etiam in auribus facilius advertitur. Nam quicquid iucunde sonat, illum ipsum auditum libet atque illicit; quod autem per eundem sonum bene significatur, nuntio quidem aurium sed ad solam mentem refertur. Itaque cum audimus illos versus: ‘quid tantum Oceano properent se tinguere soles hiberni vel quae tardis mora noctibus obstet’, aliter metra laudamus aliterque sententiam nec sub eodem intellectu dicimus: ‘rationabiliter sonat’ et ‘rationabiliter dictum est’.

XII. 35. Ergo iam tria genera sunt rerum, in quibus illud rationabile apparet: unum est in factis ad aliquem finem relatis, alterum in dicendo, tertium in delectando. Primum nos admonet nihil temere facere, secundum recte docere, ultimum beate contemplari. In moribus est illud superius, haec autem duo in disciplinis, de quibus nunc agimus. Namque illud, quod in nobis est rationale, id est quod ratione utitur et rationabilia vel facit vel sequitur, quia naturali quodam vinculo in eorum societate astringebatur, cum quibus illi erat ratio ipsa communis – nec homini homo firmissime sociari posset, nisi colloquerentur atque ita sibi mentes suas cogitationesque quasi refunderent –, vidit esse imponenda rebus vocabula, id est significantes quosdam sonos, ut, quoniam sentire animos suos non poterant, ad eos sibi copulandos sensu quasi interprete uterentur. Sed audiri absentium verba non poterant. Ergo illa ratio peperit litteras notatis omnibus oris ac linguae sonis atque discretis. Nihil autem horum facere poterat, si multitudo rerum sine quodam defixo termino infinite patere videretur. Ergo utilitas numerandi magna necessitate animadversa est. Quibus duobus repertis nata est illa librariorum et calculonum

P R H M_1 F M C P_2 D A_1 T S v

6–7 quid … obstet] Verg. *georg.* 2,481–482 = *Aen.* 1,745–746

1 pulcher] pulchre **ΦMC** ‖ **2** motu] motus **PC** ‖ **3** illum] illud **MC** ***m Kn Gre*** aliud **β** ‖ **9** et] vel **β** ‖ **12** dicendo] **βS** ***am m*** ***Doi_2*** discendo **Φ_yτ** ***Kn Gre*** discendum **C** ‖ **14** moribus] motibus **A_1v** ‖ **17** societate] societatem **γσ** **21** significantes] ad significandos **β** ‖ **22** ad eos] adeo **Φ**(eo *del.* **H^{pc}**)**FC** **23** sensu] sensus **ΦF** ‖ **25–26** si multitudo] similitudo **PM_1FMA_1** ‖ **26** defixo] in se fixo **β** | infinite] infinito **ΦM** ***Kn*** ‖ **28** illa] alia **γ** | calculonum] calculorum **Mγ**(**C^{pc}**)**τv** ***am***

professio velut quaedam grammaticae infantia, quam Varro litterationem vocat; Graece autem quomodo appelletur, non satis in praesentia recolo.

36. Progressa deinde ratio animadvertit eosdem oris sonos, quibus loqueremur et quos litteris iam signaverat, alios esse, qui moderato varie hiatu quasi enodati ac simplices faucibus sine ulla collisione defluerent, alios diverso pressu oris tenere tamen aliquem sonum, extremos autem, qui nisi adiunctis sibi primis erumpere non valerent. Itaque litteras hoc ordine, quo expositae sunt, vocales semivocales et mutas nominavit. Deinde syllabas notavit. Deinde verba in octo genera formasque digesta sunt omnisque illorum motus integritas iunctura perite subtiliterque distincta sunt. Inde iam numerorum et dimensionis non immemor adiecit animum in ipsas vocum et syllabarum varias moras atque inde spatia temporis alia dupla et alia simpla esse comperit, quibus longae brevesque syllabae tenderentur. Notavit etiam ista et in regulas certas disposuit.

37. Poterat iam perfecta esse grammatica, sed quia ipso nomine profiteri se litteras clamat – unde etiam Latine litteratura dicitur –, factum est, ut, quicquid dignum memoria litteris mandaretur, ad eam necessario pertineret. Itaque unum quidem nomen, sed res infinita, multiplex, curarum plenior quam iucunditatis aut veritatis; huic disciplinae accessit historia non tam ipsis historicis quam grammaticis laboriosa. Quis enim ferat imperitum videri hominem, qui volasse Daedalum non audierit? mendacem illum, qui finxerit, stultum, qui crediderit, impudentem, qui interrogaverit, non videri? aut – in quo nostros familiares graviter miserari

P R H M$_1$ F M C P$_2$ D A$_1$ T S v

1–3 grammaticae ... recolo] *cf.* Varro *apud* Isid. *orig.* 1,3,1; Mart. Cap. 3,229 ‖ **19–20** unde ... dicitur] *cf.* Quint. *inst.* 2,1,4; Diom. *gramm.* I 421,11–12 Keil

10 vocales] et *add.* **Mβ** ‖ **15** dupla] duplicia ***am*** | et] *om.* **PS** ***am m Kn*** simpla] simplicia ***am*** ‖ **23** veritatis] *post* veritatis *interpt. codd. plurimi, post* accessit *edd.* ‖ **24** imperitum] hominem *add.* **M$_1$F** | videri] utri **PRH** veri **M$_1$F**^{ac} *om.* **M** ‖ **26** finxerit] dixerit **τv** ‖ **27** aut–quo] ut in aliquo **F**^{pc} | nostros familiares] nostro familiari Φ_y | miserari] mirari **F**^{pc} misereri **MS**

soleo – qui, si non responderint, quid vocata sit mater Euryali, accusantur inscitiae, cum ipsi eos vanos et ineptos, a quibus ea rogantur, nec curiosos audeant appellare?

XIII. 38. Illa igitur ratio perfecta dispositaque grammatica admonita est quaerere atque attendere hanc ipsam vim, qua peperit artem; nam eam definiendo distribuendo colligendo non solum digesserat atque ordinarat, verum ab omni etiam falsitatis irreptione defenderat. Quando ergo transiret ad alia fabricanda, nisi ipsa sua prius quasi quaedam machinamenta et instrumenta distingueret notaret digereret proderetque ipsam disciplinam disciplinarum, quam dialecticam vocant? Haec docet docere, haec docet discere; in hac se ipsa ratio demonstrat atque aperit, quae sit, quid velit, quid valeat; scit scire, sola scientes facere non solum vult, sed etiam potest. Verum quoniam plerumque stulti homines ad ea, quae suadentur recte utiliter et honeste, non ipsam sincerissimam, quam rarus animus videt, veritatem sed proprios sensus consuetudinemque sectantur, oportebat eos non doceri solum, quantum queunt, sed saepe et maxime commoveri. Hanc suam partem, quae id ageret, necessitatis pleniorem quam puritatis refertissimo gremio deliciarum, quas populo spargat, ut ad utilitatem suam dignetur adduci, vocavit rhetoricam. Hactenus pars illa, quae in significando rationabilis dicitur, studiis liberalibus disciplinisque promota est.

XIV. 39. Hinc se illa ratio ad ipsarum divinarum rerum beatissimam contemplationem rapere voluit. Sed ne de alto caderet, quaesivit gradus atque ipsa sibi viam per suas possessiones ordinemque molita est. Desiderabat enim pulchritudinem, quam

P R H M_1 F M C P_2 D A_1 T S v

1 mater Euryali] *cf.* Verg. *Aen.* 9,474–475 ‖ **10–11** ipsam … vocant] *cf.* Plat. *rep.* 7,534e2–535a1

1 qui si] quasi **M** ‖ **2** vanos–ineptos] *hic transposui, post* rogantur *codd.* **3** nec] ne **S** | nec curiosos] et curiosos non *codd. London Brit. Mus. Harl. 228, Rouen Bibl. mun. 478, fort. recte* ‖ **4** ratio] ratione **Fγτ** ***am*** ‖ **5** qua] quae **Hv** ***am*** ‖ **10** distingueret] distincta **v** ‖ **13** scit] *fort. delendum, ut legatur* quid valeat scire | sola] *hic interpt. codd. plurimi* ‖ **15** et] *om.* **γ** ‖ **18** commoveri] commoneri **M_1βA_1v** ***am*** ‖ **25** rapere] reparari **C** reparare **βτv** ‖ **26** ipsa] ipsam **P** ***Kn*** | viam] vias **τv**

sola et simplex posset sine istis oculis intueri. Impediebatur a sensibus. Itaque in eos ipsos paululum aciem torsit, qui veritatem sese habere clamantes festinantem ad alia pergere importuno strepitu revocabant. Et primo ab auribus coepit, quia dicebant ipsa verba sua esse, quibus iam et grammaticam et dialecticam et rhetoricam fecerat. At ista potentissima secernendi cito vidit, quid inter sonum et id, cuius signum esset, distaret. Intellexit nihil aliud ad aurium iudicium pertinere quam sonum eumque esse triplicem aut in voce animantis aut in eo, quod flatus in organis faceret, aut in eo, quod pulsu ederetur; ad primum pertinere tragoedos vel comoedos vel choros cuiuscemodi atque omnes omnino, qui voce propria canerent; secundum tibiis et similibus instrumentis deputari; tertio dari citharas lyras cymbala atque omne, quod percutiendo canorum esset.

40. Videbat autem hanc materiam esse vilissimam, nisi certa dimensione temporum et acuminis gravitatisque moderata varietate soni figurarentur. Recognovit hinc esse illa semina, quae in grammatica, cum syllabas diligenti consideratione versaret, pedes et accentus vocaverat. Et quia in ipsis verbis brevitates et longitudines syllabarum prope aequali multitudine sparsas in oratione attendere facile fuit, temptavit pedes illos in ordines certos disponere atque coniungere; et in eo primo sensum ipsum secuta moderatos impressit articulos, quae caesa et membra nominant. Et ne longius pedum cursus provolveretur quam eius iudicium posset sustinere, modum statuit, unde reverteretur, et ab eo ipso versum vocavit. Quod autem non esset certo fine moderatum sed tamen rationabiliter ordinatis pedibus curreret, rhythmi

P R H M_1 F M C P_2 D A_1 T S v

17–26 Recognovit ... vocavit] *cf.* Varro *apud* Mar. Victorin. *gramm.* VI 55,11–21 Keil ‖ **27–173,1** rhythmi ... potuit] *cf.* Varro *apud* Diom. *gramm.* I 513,1–2 Keil

1 posset] possit **Φ** ‖ **3–4** importuno–revocabant] in portum nostrae picturae vocabant **β** ‖ **4** dicebant] dicebat **M** ‖ **6** secernendi] secernenda **A_1** **11** cuiuscemodi] huiuscemodi **P^{pc}τ** ‖ **19** brevitates] brevitudines **v** ‖ **23** quae] et *add.* **τ** ***am m*** ‖ **23–24** nominant] nominavit ***am m*** ‖ **24–25** provolveretur–sustinere] provolveret in quo eius iudicium sustineret **M** ‖ **27** rhythmi] rit(h)mon/-um **γ**

nomine notavit, qui Latine nihil aliud quam numerus dici potuit. Sic ab ea poetae geniti sunt. In quibus cum videret non solum sonorum sed etiam verborum rerumque magna momenta, plurimum eos honoravit eisque tribuit, quorum vellent, rationabilium mendaciorum potestatem. Et quoniam de prima illa disciplina stirpem ducebant, iudices in eos grammaticos esse permisit.

41. In hoc igitur quarto gradu sive in rhythmis sive in ipsa modulatione intellegebat regnare numeros totumque perficere. Inspexit diligentissime, cuius modi essent; reperiebat divinos et sempiternos, praesertim quod ipsis auxiliantibus omnia superiora contexuerat, et iam tolerabat aegerrime splendorem illorum atque serenitatem corporea vocum materia decolorari. Et quoniam illud, quod mens videt, semper est praesens et immortale approbatur – cuius generis numeri apparebant –, sonus autem, quia sensibilis res est, praeterfluit in praeteritum tempus imprimiturque memoriae, rationabili mendacio a poetis favente ratione Iovis et Memoriae filias Musas esse confictum est. Unde ista disciplina sensus intellectusque particeps musicae nomen invenit.

XV. 42. Hinc profecta est in oculorum opes et terram caelumque collustrans sensit nihil aliud quam pulchritudinem sibi placere et in pulchritudine figuras, in figuris dimensiones, in dimensionibus numeros. Quaesivitque ipsa secum, utrum ibi talis linea talisque rotunditas vel quaelibet alia forma et figura esset, qualem intellegentia contineret. Longe deteriorem invenit et nulla ex parte quod viderent oculi cum eo quod mens cerneret comparandum. Haec quoque distincta et disposita in disciplinam redegit appellavitque geometricam. Motus eam caeli multum movebat et

P R H M$_1$ **F M C P**$_2$ **D A**$_1$ **T S v**

17–18 a ... est] *cf.* Hes. *Th.* 915–916; Varro *apud* Aug. *doctr. chr.* 2,27; *cf. retr.* 1,3,2

1 qui] quia **ΦF** quod **M** ‖ **3** momenta] monimenta **H**^{pc} ‖ **4–5** rationabilium] rationabilem ***Gre*** ‖ **11** ipsis] ipsi **PH**^{ac}**M**$_1$ ‖ **17** a] *scripsi* iam *codd.* | ratione] *vide appendicem* | Iovis] *om.* **β** *add.* **C**^{mg} ‖ **18** confictum] confectum **F** **20** opes] opus **A**$_1$ ‖ **27** distincta–disposita] distincte disposite **A**$_1$ distincte disposita **T** ‖ **28** geometricam] geometriam **Sv** ***m***

ad se diligenter considerandum invitabat. Etiam ibi per constantissimas temporum vices, per astrorum ratos definitosque cursus, per intervallorum spatia moderata intellexit nihil aliud quam illam dimensionem numerosque dominari, quae similiter definiendo ac secernendo in ordinem nectens astrologiam genuit, magnum religiosis argumentum tormentumque curiosis.

43. In his igitur omnibus disciplinis occurrebant ei omnia numerosa, quae tamen in illis dimensionibus manifestius eminebant, quas in se ipsa cogitando atque volvendo intuebatur verissimas. In his autem, quae sentiuntur, umbras earum potius atque vestigia recolebat. Hic se multum erexit multumque praesumpsit, ausa est immortalem animam comprobare. Tractavit omnia diligenter. Percepit prorsus se plurimum posse et, quicquid posset, numeris posse. Movit eam quoddam miraculum et suspicari coepit se ipsam fortasse numerum esse eum ipsum, quo cuncta numerarentur, aut, si id non esset, ibi tamen eum esse, quo pervenire satageret. Hunc vero totis viribus comprehendit, qui iam universae veritatis index futurus – ille, cuius mentionem fecit Alypius, cum de Academicis quaereremus – quasi Proteus in manibus erat. Imagines enim falsae rerum earum, quas numeramus, ab illo occultissimo, quo numeramus, defluentes in sese rapiunt cogitationem et saepe illum, cum iam tenetur, elabi faciunt.

XVI. 44. Quibus si quisque non cesserit et illa omnia, quae per tot disciplinas late varieque diffusa sunt, ad unum quiddam simplex, verum certumque redegerit, eruditi dignissimus nomine non temere iam quaerit illa divina non iam credenda solum verum etiam contemplanda intellegenda atque retinenda. Quisquis autem vel adhuc servus cupiditatum et inhians rebus pereuntibus vel iam

P R H $\mathbf{M_1}$ F M C $\mathbf{P_2}$ D $\mathbf{A_1}$ T S v **5** genuit] *hic des.* **v** **11** Hic] *hic iterum inc.* (*cum lacunis*) **v**

18–19 ille … quaereremus] *cf. p.* 56,6–9

6 argumentum] augmentum **$\mathbf{A_1}$** ‖ **9** volvendo intuebatur] intuendo volvebatur **F** ‖ **13** Percepit] praecepit **R$\mathbf{C^{ac}}$T** percepitque **v** ‖ **17** Hunc] huic **C** hic **β** | comprehendit] comprehensis **$\mathbf{A_1}$** ‖ **23** quisque] quis **T** ‖ **24** quiddam] quoddam **M** ***m*** ‖ **25** eruditi] eruditis **$\mathbf{R^{pc}}$** erudiri **M** | dignissimus] dignissime **$\mathbf{R^{pc}}$** | nomine] *om.* **$\mathbf{\Phi_y}$** ‖ **28** inhians] hinians **RH$\mathbf{M_1}$**

ista fugiens casteque vivens, nesciens tamen, quid sit nihil, quid informis materia, quid formatum exanime, quid corpus, quid species in corpore, quid locus, quid tempus, quid in loco, quid in tempore, quid motus secundum locum, quid motus non secundum locum, quid stabilis motus, quid sit aevum, quid sit nec in loco esse nec nusquam, quid sit praeter tempus et semper, quid sit et nusquam esse et nusquam non esse et numquam esse et numquam non esse: quisquis ergo ista nesciens – non dico de summo illo deo, qui scitur melius nesciendo – sed de anima ipsa sua quaerere ac disputare voluerit, tantum errabit, quantum errari plurimum potest. Facilius autem ista cognoscet, qui numeros simplices atque intellegibiles comprehenderit. Porro istos comprehendet, qui et ingenio valens et privilegio aetatis aut cuiuslibet felicitatis otiosus et studio vehementer incensus memoratum disciplinarum ordinem, quantum satis est, fuerit persecutus. Cum enim artes illae omnes liberales partim ad usum vitae, partim ad cognitionem rerum contemplationemque discantur, usum earum assequi difficillimum est nisi ei, qui ab ipsa pueritia ingeniosissimus instantissime atque constantissime operam dederit.

XVII. 45. Quod vero ex illis ad id, quod quaerimus, opus est, ne te quaeso, mater, haec velut rerum immensa quaedam silva deterreat. Etenim quaedam de omnibus eligentur numero paucissima, vi potentissima, cognitione autem multis quidem ardua; tibi tamen, cuius ingenium cotidie mihi novum est et cuius animum vel aetate vel admirabili temperantia remotissimum ab omnibus nugis et a magna labe corporis emergentem in se multum surrexisse cognosco, tam erunt facilia quam difficilia tardissimis miserrimeque viventibus. Si enim dicam te facile ad eum sermonem perventuram, qui locutionis et linguae vitio careat, profecto mentiar. Me enim ipsum, cui magna necessitas fuit ista perdiscere, adhuc in multis verborum sonis Itali exagitant et a me vicissim, quod ad ipsum sonum attinet, reprehenduntur; aliud est enim esse

P R H M_1 F M C P_2 D A_1 T S v

1 vivens] videns **R** *et vide appendicem* | quid[2]] quod **v** ‖ **2** quid[3]] quod **v** **3** species] exanime **Φ_y** ***Kn*** ‖ **6** praeter] praeteritum **M** ‖ **11** cognoscet] cognoscens **H** ‖ **20** Quod] quid **M** ***am*** ‖ **21** haec] hoc **A_1^{pc}** ***am*** ‖ **26** a] *om.* **PR** ***Kn*** ‖ **32** attinet] attinget **M_1FM**

arte, aliud gente securum. Soloecismos autem quos dicimus fortasse quisque doctus diligenter attendens in oratione mea reperiet; non enim defuit, qui mihi nonnulla huius modi vitia ipsum Ciceronem fecisse peritissime persuasisset. Barbarismorum autem genus nostris temporibus tale compertum est, ut et ipsa eius oratio barbara videatur, qua Roma servata est. Sed tu contemptis istis vel puerilibus rebus vel ad te non pertinentibus ita grammaticae paene divinam vim naturamque cognosces, ut eius animam tenuisse, corpus disertis reliquisse videaris.

46. Hoc etiam de ceteris huius modi artibus dixerim, quas si penitus fortasse contemnis, admoneo te, quantum filius audeo quantumque permittis, ut fidem istam tuam, quam venerandis mysteriis percepisti, firme cauteque custodias, deinde ut in hac vita atque moribus constanter vigilanterque permaneas. De rebus autem obscurissimis et tamen divinis: quomodo deus et nihil mali faciat et sit omnipotens et tanta mala fiant et cui bono mundum fecerit, qui non erat indiguus, et utrum semper fuerit malum an tempore coeperit et, si semper fuit, utrum sub condicione dei fuerit et, si fuit, utrum etiam iste mundus semper fuerit, in quo illud malum divino ordine domaretur – si autem hic mundus aliquando esse coepit, quomodo, antequam esset, potestate dei malum tenebatur? et quid opus erat mundum fabricari, quo malum, quod iam dei potestas frenabat, ad poenas animarum includeretur? si autem fuit tempus, quo sub dei dominio malum non erat, quid subito accidit, quod per aeterna retro tempora non acciderat? in deo enim novum exstitisse consilium, ne dicam

P R H M_1 F M C P_2 D A_1 T S v

3–4 non … persuasisset] *cf.* Gell. 17,1 ‖ **4–6** Barbarismorum … est] *cf.* Diom. *gramm.* I 453,3–19 Keil (*ad* Cic. *Catil.* 1,1)

4 persuasisset] persuaderet **S** persuaserit ***m*** ‖ **6** oratio] ratio **Φ_y** **8** cognosces] cognoscis **τ *m*** ‖ **9** disertis] desertis **P** dissertis **HC** ‖ **11** filius] *om.* **R** ‖ **16** et[1]] et tamen **v** ‖ **17** indiguus] indigus **γτ**(**T**^{pc}) ***m*** indignus **T**^{ac} ***am*** dignus **v** ‖ **17–18** semper–tempore] indigus fuerit et quomodo malum ante tempora **β** ‖ **18** condicione] *contra CAG s.v. conditio*, *cf. p.* 139,18 **20** domaretur] domitaretur **M *am*** dominaretur ***m*** ‖ **20–177,11** si–ergo] *fort. delendum ut commentaria ad l.* 15–20 ‖ **25** retro] rerum **R** ‖ **26** exstitisse] se extitisse **P** constitisse **A_1**

impium, ineptissimum est dicere; si autem importunum fuisse et quasi improbum malum deo dicimus, quod nonnulli existimant, iam nemo doctus risum tenebit, nemo non suscensebit indoctus; quid enim potuit deo nocere mali nescio qua illa natura? si enim dicunt non potuisse, fabricandi mundi causa non erit; si potuisse dicunt, inexpiabile nefas est deum violabilem credere, nec ita saltem ut vel virtute providerit, ne sua substantia violaretur; namque animam poenas hic pendere fatentur, cum inter eius et dei substantiam nihil velint omnino distare; si autem istum mundum non factum dicamus, impium est atque ingratum credere, ne illud sequatur, quod deus eum non fabricarit –, ergo de his atque huius modi rebus aut ordine illo eruditionis aut nullo modo quicquam requirendum est.

XVIII. 47. Et ne quisquam latissimum aliquid nos complexos esse arbitretur, hoc dico planius atque brevius: ad istarum rerum cognitionem neminem aspirare debere sine illa quasi duplici scientia bonae disputationis potentiaeque numerorum. Si quis etiam hoc plurimum putat, solos numeros optime noverit aut solam dialecticam. Si et hoc infinitum est, tantum perfecte sciat, quid sit unum in numeris quantumque valeat nondum in illa summa lege summoque ordine rerum omnium sed in his, quae cotidie passim sentimus atque agimus. Excipit enim hanc eruditionem iam ipsa philosophiae disciplina; et in ea nihil plus inveniet, quam quid sit unum, sed longe altius longeque divinius. Cuius duplex quaestio est, una de anima, altera de deo. Prima efficit, ut nosmet ipsos noverimus, altera, ut originem nostram; illa nobis dulcior, ista carior; illa nos dignos beata vita, beatos haec facit; prima est illa discentibus, ista iam doctis. Hic est ordo studiorum sapientiae, per quem fit quisque idoneus ad intellegendum ordinem rerum, id est ad dinoscendos duos mundos et ipsum parentem universitatis, cuius nulla scientia est in anima nisi scire, quomodo eum nesciat.

P R H M_1 F M C P_2 D A_1 T S v

4 qua] sed ex qua **F**^{pc} quae **βS** qua^{lis} **A_1** ‖ **5** erit] erat **FM**^{pc} ‖ **7** virtute] virtutem **β** | ne] nec **Φ** ‖ **8** hic] hinc **τ** ‖ **14** nos complexos] non **R** ‖ **19** et hoc] ad hoc **F**^{ac} adhuc **F**^{pc} ‖ **20** in^2] *om.* **Φ_yγ** ***am*** ‖ **21** in] *om.* **C** ‖ **23** inveniet] invenit **τ** ***m***

48. Hunc igitur ordinem tenens anima iam philosophiae tradita primo se ipsam inspicit et, cui iam illa eruditio persuasit aut suam aut se ipsam esse rationem, in ratione autem aut nihil esse melius et potentius numeris aut nihil aliud quam numerum esse rationem, ita secum loquetur: ‘Ego quodam meo motu interiore et occulto ea, quae discenda sunt, possum discernere vel conectere; et haec vis mea ratio vocatur. Quid autem discernendum est, nisi quod aut unum putatur et non est aut certe non tam unum est quam putatur? Item cur quid conectendum est, nisi ut unum fiat, quantum potest? Ergo et in discernendo et in conectendo unum volo et unum amo, sed cum discerno, purgatum, cum conecto, integrum volo. In illa parte vitantur aliena, in hac propria copulantur, ut unum aliquid perfectum fiat. Lapis ut esset lapis, omnes eius partes omnisque natura in unum solidata est. Quid arbor? nonne arbor non esset, si una non esset? Quid membra cuiuslibet animantis ac viscera et quicquid est eorum, e quibus constat? certe si unitatis patiantur divortium, non erit animal. Amici quid aliud quam unum esse conantur? et quanto magis unum, tanto magis amici sunt. Populus una civitas est, cui est periculosa dissensio. Quid est autem dissentire nisi non unum sentire? Ex multis militibus fit unus exercitus. Nonne quaevis multitudo eo minus vincitur, quo magis in unum coit? unde ipsa coitio in unum cuneus nominatus est quasi couneus. Quid amor omnis? nonne unum vult fieri cum eo, quod amat, et, si ei contingat, unum cum eo fit? Voluptas ipsa non ob aliud delectat vehementius, nisi quod amantia sese corpora in unum coguntur. Dolor unde perniciosus est? quia id, quod unum erat, disicere nititur. Ergo molestum et periculosum est unum fieri cum eo, quod separari potest.

P R H M$_1$ F M C P$_2$ D A$_1$ T S v

6 possum] possunt **Φ(P^{ac}R^{ac}H^{ac})F^{ac}** | vel] et **M** ***am m*** ‖ **8** aut^1] *vide appendicem* ‖ **16** e] et **P** a **A$_1$** ‖ **17** patiantur] patiatur **M** ‖ **21** militibus] milibus **P^{pc}RF^{pc}** similibus **P^{ac}**(?)**HM$_1$F^{ac}M** | Nonne] non **Φ(H^{ac})** nam **F^{pc}M^{pc}** **23** couneus] cuneus **RM$_1$C** c^{o}uneos **H^{pc}** coneus **FM** ‖ **25** unum] una **R** **26** amantia] amantium **S** ‖ **27** unde] inde **F** | quia] nisi **M**

XIX. 49. Ex multis rebus passim ante iacentibus deinde in unam formam congregatis unam facio domum; melior ego, siquidem ego facio; illa fit ideo melior, quia facio; non dubium est inde me esse meliorem, quam domus est. Sed non inde sum melior hirundine aut apicula – nam et illa nidos adfabre struit et illa favos – sed his melior, quia rationale animal sum. At si in ratis dimensionibus ratio est, numquidnam et aves quod fabricant minus apte congruenterque dimensum est? immo numerosissimum est. Non ergo numerosa faciendo sed numeros cognoscendo melior sum. Quid ergo? illae nescientes operari numerosa poterant? poterant profecto. Unde id docetur? ex eo, quod nos quoque certis dimensionibus linguam dentibus et palato accommodamus, ut ex ore litterae ac verba prorumpant, nec tamen cogitamus, cum loquimur, quo motu oris id facere debeamus. Deinde quis bonus cantator, etiamsi musicae sit imperitus, non ipso sensu naturali et rhythmum et melos perceptum memoria custodiat in canendo? quo quid fieri numerosius potest? Hoc nescit indoctus, sed tamen facit operante natura. Quando autem melior et pecoribus praeponendus? quando novit, quod faciat. Nihil aliud me pecori praeponit, nisi quod rationale animal sum.

50. Quomodo igitur immortalis est ratio et ego simul et rationale et mortale quiddam esse definior? An ratio non est immortalis? Sed unum ad duo vel duo ad quattuor verissima ratio est nec magis heri fuit ista ratio vera quam hodie nec magis cras aut post annum erit vera nec, si omnis iste mundus concidat, poterit ista ratio non esse. Ista enim semper talis est. Mundus autem iste nec heri habuit nec cras habebit, quod habet hodie, nec hodierno ipso die vel spatio unius horae eodem loco solem habuit; ita, cum in eo nihil manet, nihil vel parvo spatio temporis habet eodem modo. Igitur si immortalis est ratio et ego, quae ista omnia

P R H M_1 F M C P_2 D A_1 T S v **15** Deinde] *hic des.* **F**

1 iacentibus] tacentibus **P** ‖ **3** ideo melior] ideo ne melior **γ** ‖ **7** aves] apes **v** **10** illae] illa **v** ‖ **11** poterant[2]] *om.* **Φ_yS** ‖ **12** linguam] rationem **M** ratione linguam ***am*** ‖ **15** cantator] cantor **γ** ‖ **17** quo] quod **PRH**^{ac} quid **M** | quid] quod **M** | Hoc] si **ΦM** ***Kn*** ‖ **19** faciat] facit at **γ**(ad **C**) ***m*** faciat at **T** **20** rationale] rationabile **P** ratione **R** ‖ **23** ad[1]–ad[2]] et unum duo vel duo duo **S** ‖ **30** quae] qui **R**^{pc}**FMγτ_+** *edd. praeter* ***Kn***

vel discerno vel conecto, ratio sum, illud, quo mortale appellor, non est meum. Aut si anima non id est quod ratio et tamen ratione utor et per rationem melior sum, a deteriore ad melius, a mortali ad immortale fugiendum est.' Haec et alia multa secum anima bene erudita loquitur atque agitat, quae persequi nolo, ne, cum ordinem vos docere cupio, modum excedam, qui pater est ordinis. Gradatim enim se et ad mores vitamque optimam non iam sola fide sed certa ratione perducit. Cui numerorum vim atque potentiam diligenter intuenti nimis indignum videbitur et nimis flendum per suam scientiam versum bene currere citharamque concinere et suam vitam seque ipsam, quae anima est, devium iter sequi et dominante sibi libidine cum turpissimo se vitiorum strepitu dissonare.

51. Cum autem se composuerit et ordinarit atque concinnam pulchramque reddiderit, audebit iam deum videre atque ipsum fontem, unde manat omne verum, ipsumque patrem veritatis. Deus magne, qui erunt illi oculi, quam sani, quam decori, quam valentes, quam constantes, quam sereni, quam beati! Quid autem est illud, quod vident? quid quaeso, quid arbitremur, quid aestimemus, quid loquamur? Cotidiana verba occurrunt et sordidata sunt omnia vilissimis rebus. Nihil amplius dicam nisi promitti nobis aspectum pulchritudinis, cuius imitatione pulchra, cuius comparatione foeda sunt cetera. Hanc quisquis viderit – videbit autem, qui bene vivit, bene orat, bene studet –, quando eum movebit, cur alius optans habere filios non habeat, alius abundanter ‹ut› exponat, alius oderit nascituros, diligat natos? Quomodo non repugnet nihil futurum esse, quod non sit apud deum? Ex quo necesse est ordine omnia fieri et tamen non frustra deum rogari.

P R H M_1 M C P_2 D A_1 T S v

1 conecto] coniecto **R** ‖ **5** loquitur] loquetur **PRM_1** loqueretur **H** ‖ **12** cum] *om.* **S** | se] *om.* **S** ‖ **14** concinnam] concinnantem **M_1^{ac}** concinnatam **M_1^{pc}M** **16** verum] verbum **C** ‖ **18** valentes] videntes **M** ‖ **19** quid[1]] quod **v** **20** occurrunt] decurrunt **τv** | sordidata] sordida **τ** ‖ **25** habeat] habet **ΦM** ***am Kn*** | abundanter] abundantes **βS** ***m*** | ut] *inserui* ‖ **26** alius] alios **H** nascituros] alius *add.* **$τ_+$** ***Gre Doi_2*** | diligat] alius *add.* ***am m*** ‖ **27** repugnet] et *add.* **γT**

Postremo quando istum virum movebunt aut ulla onera aut ulla pericula aut ulla fastidia aut ulla blandimenta fortunae? In hoc enim sensibili mundo vehementer considerandum est, quid sit tempus et locus, ut, quod delectat in parte sive loci sive temporis, intellegatur tamen multo esse melius totum, cuius illa pars est, et rursus, quod offendit in parte, perspicuum sit homini docto non ob aliud offendere, nisi quia non videtur totum, cui pars illa mirabiliter congruit, in illo vero mundo intellegibili quamlibet partem tamquam totum pulchram esse atque perfectam. Dicentur ista latius, si vestra studia sive memoratum istum a nobis sive alium fortasse breviorem atque commodiorem, rectum tamen ordinem, ut hortor ac spero, tenere instituerint atque omnino naviter constanterque tenuerint.

XX. 52. Quod ut nobis liceat, summa opera danda est optimis moribus. Deus enim noster aliter nos exaudire non poterit, bene autem viventes facillime exaudiet. Oremus ergo, non ut nobis divitiae vel honores vel huius modi res fluxae atque nutantes et quovis resistente transeuntes, sed ut ea proveniant, quae nos bonos faciant ac beatos. Quae vota ut devotissime impleantur, tibi maxime hoc negotium, mater, iniungimus, cuius precibus indubitanter credo atque confirmo mihi istam mentem deum dedisse, ut inveniendae veritati nihil omnino praeponam, nihil aliud velim, nihil cogitem, nihil amem; nec desino credere nos hoc tantum bonum, quod te promerente concupivimus, eadem te petente adepturos. Iam vero te, Alypi, quid horter, quid moneam? qui propterea nimius non es, quia talia quantumvis amare fortasse semper parum, nimium vero numquam recte dici potest.

53. Hic ille: Vere effecisti, inquit, ut memoriam doctissimorum ac magnorum virorum, quae aliquando pro rerum magnitudine

P R H M_1 M C P_2 D A_1 T S v **25** adepturos] *hic des.* **v**

14–16 summa ... exaudiet] *cf. retr.* 1,3,3

1 istum] iustum ***m Doi$_2$*** ‖ **1–2** ulla[1]–ulla[2]] nulla ... nulla ... nulla ... nulla **C** ulla[4] *om.* **M** ‖ **9** totum] totam **M** ‖ **13** naviter] gnaviter **β(D^{pc})A_1S** graviter **H^{ac}M_1M** ***m*** ‖ **19** devotissime] devotissimos **R** devotissima ***am*** **22** praeponam] praeponamus **S** ‖ **23** desino] desidero **R** ‖ **24** bonum] boni **ΦM** ***Kn*** | promerente] promerentem **Φ(H^{ac})**

incredibilis videbatur, et cotidiana consideratione et ista praesenti, quae in te nobis est, admiratione non solum dubiam non habeamus, verum etiam, si necesse sit, de illa iurare possimus. Quid enim? nobis nonne illa venerabilis ac prope divina, quae iure et habita est et probata Pythagorae, disciplina abs te hodie nostris etiam paene oculis reserata est, cum et vitae regulas et scientiae non tam itinera quam ipsos campos ac liquida aequora et, quod illi viro magnae venerationi fuit, ipsa etiam sacraria veritatis, ubi essent, qualia essent, quales quaererent, et breviter et ita plane significasti, ut, quamvis suspicemur et credamus tibi esse adhuc secretiora, tamen non absque impudentia nos putemus, si amplius quicquam flagitandum arbitremur?

54. Accipio ista, inquam, libenter – neque enim me tam verba tua, quae vera non sunt, quam verus in verbis animus delectat atque excitat – et bene, quod ei mittere statuimus has litteras, qui de nobis solet libenter multa mentiri. Si qui autem alii fortasse legerint, neque hos metuo, ne tibi suscenseant. Quis enim amantis errori in iudicando non benevolentissime ignoscat? Quod autem Pythagorae mentionem fecisti, nescio quo illo divino ordine occulto tibi in mentem venisse credo. Res enim multum necessaria mihi prorsus exciderat, quam in illo viro, si quid litteris memoriae mandatis credendum est – quamvis Varroni quis non credat? –, mirari et paene cotidianis, ut scis, efferre laudibus soleo, quod regendae rei publicae disciplinam suis auditoribus ultimam tradebat iam doctis iam perfectis iam sapientibus iam beatis. Tantos ibi enim fluctus videbat, ut eis nollet committere nisi virum, qui et in regendo paene divine scopulos evitaret et, si omnia defecissent, ipse illis fluctibus quasi scopulus fieret. De solo enim sapiente

P R H $\mathbf{M_1}$ M C $\mathbf{P_2}$ D $\mathbf{A_1}$ T S **5** habita] *post* ha- *des.* **C**

4–5 illa … disciplina] *cf.* Cic. *rep.* 1,16; Aug. *retr.* 1,3,3; *cf. p.* 164,6 ‖ **20–25** Res … beatis] *cf. retr.* 1,3,3; Hadot 344–347

2 dubiam] dubium **M** ‖ **3** de illa] *om.* **M** ‖ **4** nonne] non de **ΦM** | venerabilis] venerabili $\mathbf{H}^{pc}$**M** ***am*** ‖ **5** est] *om.* **M** ‖ **7** itinera] in aera **ΦM** ***am*** ‖ **9** plane] plene **β** ***m*** ‖ **15** statuimus] studuimus **T** ‖ **16** libenter] *om.* **τ** ‖ **19** illo] illum **M** | divino] vi divino **PH$\mathbf{M_1}$** ‖ **23** efferre] haec ferre **Φ(H**^{ac}**)M**^{ac}**τ** haec efferre **M**^{pc} | quod] quo **β** ‖ **24** regendae] relegendae **R** gerendae **T** ‖ **26** committere] permittere **τ**

verissime dici potest: ‘Ille velut pelagi rupes immota resistit’ et cetera, quae luculentis in hanc sententiam versibus dicta sunt.

Hic finis disputationis factus est laetisque omnibus et multum sperantibus consessum dimisimus, cum iam nocturnum lumen fuisset illatum.

P R H $\mathbf{M_1}$ M $\mathbf{P_2}$ D $\mathbf{A_1}$ T S

1 Ille … resistit] Verg. *Aen.* 7,586

2 hanc sententiam] hac sententia **P$\mathbf{M_1}$S** hac sententiam **H**
5 illatum] Aureli Augustini de ordine liber II explicit **P** explicit liber Aureli Augustini de ordine II **R** Aurelii Augustini de ordine liber II explicit **H** Aurelii Augustini de ordine liber secundus explicit **$\mathbf{M_1}$** explicit liber II sancti Augustini de ordine **M** explicit liber sancti Augustini episcopi de ordine rerum **β** Aurelii Augustini de ordine liber secundus explicit **$\mathbf{A_1}$** explicit liber II de ordine **T** explicit de ordine liber II. Incipit retractatio sancti Augustini episcopi in libro de beata vita **S**

APPENDIX

Commentaria incerti auctoris in textu codicum C, P_2, D, A_1, T quae in apparatu critico non commemorantur

beata v. 8 (p. 93,19):
ipsam] bonam nequitiae et frugalitatis nominum, etymologiam ad locum signare curavimus *add.* **Cβ** (*post* nequitiam *add.* **β**)

ord. 2,14 (p. 153,9):
optet] casuum diversitates dilucide distributas ad locum notare curavimus (cur alius $\mathbf{P}_2$) occulto divinitus ordine dispensari *add.* **β** **C**^{mg} (*in triangulo*)

ord. 2,25 (p. 161,1):
est] de cu [*sic*] bonae agenda locum dictum mirabiliter sanctae ammonitionis notavimus *add.* **C**^{ac} *et* De cura bonis [*?*] agenda locum dictum mirabiliter sanctae ammonitionis notavimus *add.* **C**^{mg} (*in triangulo*)

ord. 2,41 (p. 173,17):
ratione] quaerendum ne quid aliquid propaginis similiter id esset memoriae filius musus *add.* **C**(filios musos *pc*) ***am*** quaerendum nequid (aliquid *add.* **D**^{ac}) propaginis similiter id (in *pc*) esset Memoriae filios musicos *add.* **β** quaerendum ne quid aliquid pro paganis similiter id esset memoriae filius musus *add.* **τ** (quaerendumne quid propagini similiter inesset?) *add.* ***m***

ord. 2,44 (p. 175,1):
vivens] nota disciplinarum ordinem ad intellegentiam multum valere et inde doctrinae regulas quid ex quo considerandum sit ut nobili exercitatione animus liberali semper contemplationem praesciat *add.* **C**^{ac}

ord. 2,48 (p. 178,8):
aut] potenter de unitatis verbo tractantem usque ad inferiora disputationis diligenter intende *add.* **C**^{ac}

INDEX NOMINUM

(*: nomina ficta; [ ]: nomina per periphrasin expressa)